ГЕОПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

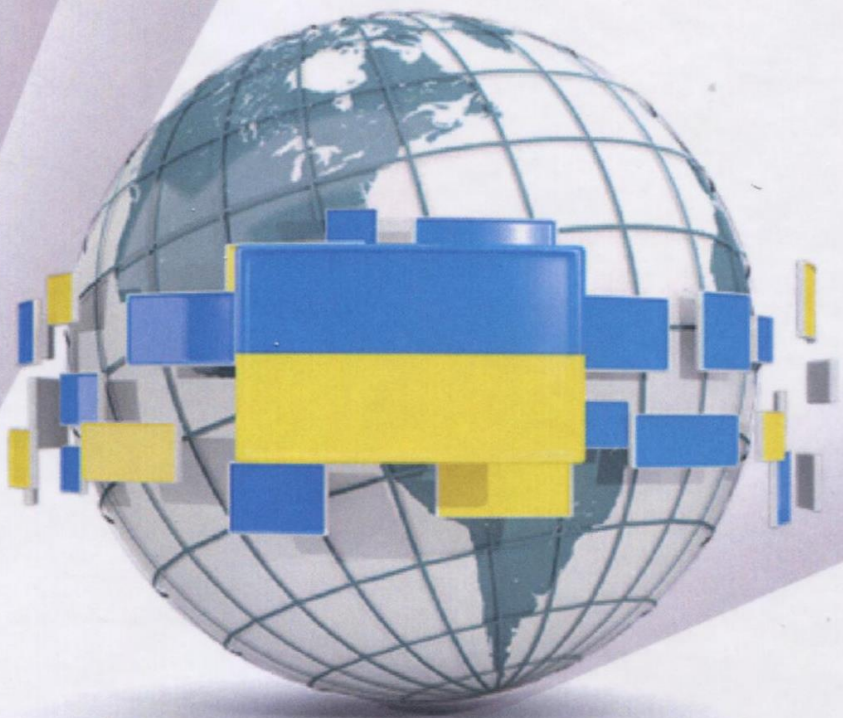

Київ – 2024

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

ГЕОПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Київ 2024

УДК 327,82+930,85

Рецензенти:

– **Хамітов Н.В.,** доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України
– **Гай-Нижник П.П.,** доктор історичних наук, професор
– **Судаков В.І.,** доктор соціологічних наук, професор.

Затверджено до друку Вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 6 від 22 жовтня 2024 року)

Геополітична суб'єктність України в контексті глобальних викликів: монографія / Грабовська І., Грабовський С., Додонов Р., Кагамлик С., Марутян Р., Настояща К., Турпак Н., Чупрій Л. Київ: НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, 2024. 330 с.

ISBN 978-617-8073-00-8

Монографія присвячена одній із найактуальніших для України проблем – дослідженню стану і перспектив геополітичної суб'єктності країни в сучасному світі. Дане дослідження є спробою концептуально відповісти на запитання – яким чином багатовікова латентна суб'єктність України перетворюється на актуальну? Розглянуто концептуально-методологічні засади геополітичної суб'єктності України в умовах сучасних загроз та геополітичні аспекти проблеми суб'єктності країни в умовах глобальних викликів; виявлено аксіологічні засади утвердження геополітичної суб'єктності України; проаналізовано інформаційну стійкість українського суспільства в умовах сучасних викликів та загроз; висвітлено релігійну складову геополітичної суб'єктності України.

Для політологів, філософів, істориків, етнологів, культурологів, усіх тих, хто цікавиться українознавчою проблематикою.

ISBN 978-617-8073-00-8

©Грабовська І., Грабовський С., Додонов Р., Кагамлик С.,
Марутян Р., Настояща К., Турпак Н., Чупрій Л., 2024
© НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка, 2024

ЗМІСТ

Вступ *(Чупрій Л.)* 5

РОЗДІЛ 1
КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЗАГРОЗ
(Грабовська І., Грабовський С.)

1.1. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України 15
1.2. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність 48
1.3. Латентна геополітична суб'єктність України як реальність та наукова проблема 63
1.4. Історичне становлення геополітичної суб'єктності України від початкових етапів до кінця XIX століття 72
1.5. Геополітична суб'єктність України: латентна перетворюється на актуальну 90

РОЗДІЛ 2
ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ
(Додонов Р., Настояща К., Чупрій Л.)

2.1. Ключові концептуальні підходи до дослідження системи міжнародних відносин 103
2.2. Особливості геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації 112
2.3. Прагнення РФ позбавлення України статусу геополітичного суб'єкта 133
2.4. Цивілізаційні завдання України в світлі сучасних геополітичних викликів 159
2.5. Геополітичні погляди провідних українських діячів початку XX століття 177
2.6. Відродження концепту «Міжмор'я» та Прометеїзму в контексті подолання російської експансії 186
2.7. Перспективи розпаду російської неоімперії та їх геополітичні наслідки 193

РОЗДІЛ 3
АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УТВЕРДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ
(Турпак Н.)
3.1. Основоположні цінності українського народу як драйвери геополітичної суб'єктності України 230
3.2. Суспільна консолідація як ціннісна основа утвердження геополітичної суб'єктності України 244

РОЗДІЛ 4
ІНФОРМАЦІЙНА СТІЙКІСТЬ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ
(Марутян Р.)

4.1. Концепція національної стійкості суспільства та держави 257
4.2. Реагування на загрози інформаційній стійкості: досвід європейських країн 269
4.3. Інфодемія українського суспільства: глобальний та національний виміри 278

РОЗДІЛ 5
РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ
(Кагамлик С.)

5.1. Шлях до Томоса та його роль в утвердженні геополітичної суб'єктності України 289
5.2. Протидія впливу Московського патріархату як запорука перемоги України у війні проти російського агресора: шляхи і форми 297
5.3. Розбудова Православної Церкви України в умовах глобальних викликів 310

Післямова *(Грабовська І., Грабовський С.)* 322

ВСТУП

Україна володіє колосальним потенціалом, тільки не може належним чином його реалізувати.

Стівен Пфейфер,
екс-посол США в Україні

Занепад Росії як імперії – неминучий. Зараз через війну в Україні відбувається остання фаза довгого історичного процесу – остаточного розпаду Російської імперії.

Енн Епплбаум,
історик і письменниця

Сьогодні світове співтовариство стоїть перед рядом викликів, на які потрібно відповідати. Зокрема, активно посилюються загрози геополітичного характеру: міжнародний тероризм; несанкціоноване розповсюдження технологій масового ураження; гостра ситуація у «країнах осі нестабільності» (Сирія, Північна Корея, Афганістан, Ірак, Іран, Ізраїль-Палестина, Ліван); транснаціональна злочинність і корупція.

Досить серйозними є ризики, пов'язані з технологічним розвитком людства, зокрема техногенні катастрофи, кібернетичні війни, системні збої інформаційної інфраструктури, втрата баз даних, втручання в інформаційний приватний сектор тощо.

Глобалізація веде до посилення ряду загроз. На думку ряду експертів, зворотними сторонами об'єднання світу виявляються гостре суперництво, партикуляризм, нестабільність та дезорганізація особистості. Все це може лише посилюватись у зв'язку із перспективами переходу до постіндустріального суспільства, адже деякі країни спроможні до цього, а деякі – ні, тобто нерівність між ними зростатиме.

В умовах посилення глобальних викликів відбувається трансформація геополітичної конфігурації світу. Росія, яка розв'язала повномасштабну війну проти України, прагнучи відродити Радянський Союз і посилити свою геополітичну роль у світі, навпаки, її послабила і

практично перетворилася на васала Китаю. Баланс сил у світі постійно змінюється, відбувається перерозподіл сфер впливу світових ключових гравців, вплив Азії, особливо Китаю, останнім часом посилюється, США та Євросоюз дещо послабили свої позиції. Зокрема, за часів Д. Трампа США дотримувалися позиції міжнародного ізоляціонізму, оскільки останній закликав до вирішення насамперед внутрішніх проблем, хоча внутрішня і зовнішня політика завжди є взаємопов'язаними. Країни Євросоюзу також змушені вирішувати свої внутрішні проблеми (зовнішня міграція, ісламізація, відцентрові тенденції (відокремлення Англії від Євросоюзу, прагнення Каталонії до незалежності)). В Європі посилюються протиріччя між центром і периферією (Польща і Угорщина намагаються диктувати свої умови Брюсселю). Відтак економіка США і Євросоюзу дещо послаблюється порівняно з економікою того ж Китаю. Деіндустріалізація США і Європи призвела до скорочення робочих місць і збільшення неповної зайнятості, падіння середніх доходів. За останні 30 років зарплата середнього класу на Заході практично не зростала, а в деяких сегментах навіть знижувалася. Посилилися міграційні проблеми, що певною мірою також спричиняє зростання злочинності. Відтак в США і Європі почало зростати внутрішнє напруження, що призвело до зростання впливу популістів на різних флангах політичного спектра, які починають отримувати перемоги на виборах. Зокрема, Д. Трамп ключовими тезами своєї програми зробив саме вирішення міграційної проблеми та боротьбу зі злочинністю. В Євросоюзі праві сили посилюють свої позиції. Так, на останніх виборах у Німеччині праворадикальна «Альтернатива для Німеччини» взяла понад 12% голосів. У Греції посилила позиції ультранаціоналістична партія «Золота Зоря», в Угорщині – ультраправа «Йоббік», у Франції – Національний фронт, у Великій Британії – Британська національна партія, в Іспанії – «Шана».

А от Китай протягом останніх 30 років кожні 8 років подвоює свій ВВП. Хоча останні роки там і спостерігається сповільнення економічного зростання, особливо після коронавірусної епідемії. Рівень добробуту громадян в Китаї з кожним роком збільшується. Сьогодні прошарок середнього класу в ньому наближається до 800 млн. осіб, середня зарплата в розвинутих регіонах складає близько 600 доларів на місяць. В Індії, де населення вже перевищило 1,5 млрд., також зріс прошарок середнього класу до 250–300 млн. осіб, і він продовжує збільшуватися, оскільки Індія

нарощує темпи зростання економіки і на наших очах перетворюється в «новий Китай» Південної Азії.

Слід констатувати, що поступово відбувається посилення східних країн і особливо країн Азії, де на початку XXI ст. мешкало понад 60% населення планети. На Азіатському фінансовому форумі у Гонконгу було заявлено, що Схід формує нову парадигму зростання. Утворилася група потенціальних супердержав БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка), які у своїх претензіях на вагоміший вплив на стан справ у світі спиралися на прискорений економічний розвиток. Однак спад у бразильській та російській економіці, особливо після вторгнення Росії до України, криза у ПАР не дозволяють нині говорити про цю групу країн як головного драйвера зростання на ринках, що розвиваються. Натомість більш привабливим для міжнародних інвесторів став ТІКК – союз Тайваню, Індії, Китаю та Південної Кореї. Загалом реорієнталізація, інакше кажучи, піднесення Сходу – одна із провідних тенденцій розвитку сучасного світу. Головні мегатренди його трансформацій – глобалізація, модернізація, індивідуалізація, віртуалізація, гібридизація. Хоча під час поширення коронавірусу посилилися такі тенденції, як регіоналізація та ізоляціонізм.

Відтак в умовах посилення сучасних глобальних викликів Україна має чітко визначити своє місце у світі та посилити свою геополітичну роль на європейському континенті. Одним із ключових викликів сучасній світовій системі безпеки є російсько-українське військове протистояння. За час війни Україна зазнала збитків на понад 700 мільярдів доларів. Крім руйнувань житлової інфраструктури, окупанти не зупинялися і перед знищенням пам’яток історико-культурної спадщини. За даними Міністерства культури і інформаційної політики, в Україні знищено чи пошкоджено 664 пам’ятки історико-культурної спадщини. Одним із ключових механізмів цієї війни є також потужна інформаційна агресія Росії проти України, спрямована на дезінформацію українського населення, посилення внутрішньополітичної напруги всередині країни та послаблення української держави. Численні російські інформаційні впливи намагаються дискримінувати українську державу, послабити її геополітичну суб’єктність, зображуючи її слабкою і неефективною, фальсифікуючи чи спотворюючи українську історію, спаплюжуючи українську мову та українську культуру. Відтак Україна має протидіяти

агресивним імперіалістичним прагненням Російської Федерації, будучи форпостом демократичного світу.

В складних геополітичних умовах світу, який постійно змінюється, Україна довгий час була об'єктом геополітичних ігор. Внаслідок слабкості своєї політичної еліти, яка не має стратегічного мислення і позитивного зовнішньополітичного іміджу, коли наша держава здебільшого класифікувалася як слаборозвинена корупційна країна, ми довгий час втрачали свою геополітичну суб'єктність. І лише внаслідок двох революцій і агресії Російської Федерації європейська та євроатлантична орієнтації були прописані в Конституції України і Стратегії національної безпеки. В Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (прийнятої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020) відзначається, що ключовими завданнями української держави на сучасному етапі є: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; визначення чітких зовнішньополітичних орієнтацій України, насамперед на країни Євросоюзу, та входження її в перспективі до блоку НАТО. В цьому сенсі актуальність дослідження зумовлена насамперед відсутністю науково обґрунтованого дослідження факторів – бар'єрів зміцнення геополітичної суб'єктності України в умовах сучасних викликів. Важливим є вивчення як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, які є бар'єрами для зміцнення геополітичної суб'єктності. Так, аналізуючи внутрішні фактори, варто зазначити, що сьогодні Україна залишається найбіднішою країною Європи, економіка якої є переважно сировинною. Слабкою є система соціального захисту, судова система, як і більшість інституцій, уражена корупцією, що формує в суспільстві недовіру до влади і сприяє маргіналізації, криміналізації і зубожінню населення на тлі тотальної медіанеграмотності. Ці чинники в свою чергу детермінують слабкий рівень консолідації суспільства, низькі фактори соціальної згуртованості, інклюзії і толерантності у суспільстві. Окремою проблемою є тривала фруструюча і створююча соціально-психологічний дискомфорт трансформація пострадянського менталітету частини населення країни, що потребує суспільної роботи над колективними травмами спільного радянського минулого. Проблемою є і вкрай низький рівень інформаційної гігієни і медіаграмотності населення, що на тлі тотальної недовіри до державних інституцій сприяє появі нових форм девіацій і

асоціальної поведінки, що також підриває імідж країни в очах цивілізованого світу. Тільки при системному реформуванні більшості галузей суспільного життя, формуванні критичного мислення населення і зростання довіри до влади в нас можуть бути створені умови і для внутрішнього економічного зростання, і для залучення зовнішніх інвестицій, і відповідно для зміцнення геополітичної суб'єктності. Окремої уваги потребує дослідження впливу глобальних трендів цивілізаційного розвитку як тотальних системних тенденцій, які пронизують усі соціальні системи сучасного людства, на становлення української суб'єктності. Головними із цих трендів є віртуалізація, гібридизація культур, індивідуалізація і гіпермобільність. Спеціалісти різних галузей науки сперечаються з приводу плюсів і мінусів, які з собою несе глобалізація, проте мають спільну позицію в одному – прояви цього процесу мають місце в усіх сферах суспільного життя, і зміни неминучі. Йдеться про сукупність всепронизуючих інновацій, тотальну уніфікацію стирання культурних кордонів, що не може не впливати на культурну традицію і не може не трансформувати алгоритми формування геополітичної суб'єктності. Якщо тренд – це система цілеспрямованих, послідовних змін як сукупність тенденцій, то в цій оптиці його можна розглядати як незаперечний фактор зміни, який постійно тисне, каталізатор трансформації суспільного життя. Тренди в свою чергу породжують амбівалентні тенденції. Так, індивідуалізація як глобальний тренд породжує цілий спектр тенденцій. Йдеться про такі тенденції, як відчуження, атомізація, синглізація тощо. Аналіз атрибутивних характеристик культурної гібридизації дає підстави стверджувати, що саме вона є визначальним фактором виникнення нових ціннісних орієнтирів і різноманітних форм культурних процесів, культура вже не прив'язана до конкретного місця, та водночас у кожному конкретному місці культура вже не є певною цілісністю. Віртуалізація як глобальний тренд детермінувала собою цілу низку тенденцій і явищ різного масштабу в усіх сферах життя, найпоширеніші з них: технологізація, роботизація, кіберкультура, кібербулінг, кліпове мислення, ідеологія трансгуманізму тощо. Основний вектор впливу віртуалізації – це зміна традиційних, матричних практик, породження їх нових форм, акцент на технологізації, знищенні кордонів приватного й публічного, прискоренні зв'язку, економії часу, технічній алгоритмізації взаємодії, а також на можливості маніпуляцій, створенні штучних ідентичностей. Мобільність же провокує

ряд тенденцій і явищ, які в свою чергу впливають на цілий ряд глобальних практик – детериторіалізацію, дифузію ідентичностей, поширення громадянської ідентичності, створення термінальних спільностей, гіперрозвиток туристичної галузі, пожвавлення академічної мобільності тощо. Обидва вектори – ціннісно-культурний (габітуальний) і організаційно-просторовий (алгоритмічний) – є осями системи координат трансформації у просторі глобальних трендів. Вектори трендів як напрямки змін і відповідних тенденцій у цьому сенсі задаватимуть систему координат для модусу трансформації геополітичної суб'єктності у зовнішньому просторі.

Аналізуючи ключові вектори геополітичної активності України, слід зазначити, що вона тяжіє до розвинутих демократичних європейських країн та країн Північної Америки (США), які будують державу загального добробуту. Останній притаманні такі риси: наявність значного середнього класу із відносно високим рівнем життя; відсутність крайньої диференціації прибутків різних верств населення; державні соціальні гарантії населенню (існування поряд із приватними системами систем безкоштовного медичного обслуговування, освіти, надання соціального житла, гідних пенсій тощо); значна роль держави у перерозподілі доходів, практика державно-приватного партнерства; ефективні форми демократичного устрою і громадянського суспільства. Розвинені країни інколи називають «суспільством двох третин», тому що саме така частка населення є більш-менш фінансово незалежною і основою середнього класу, решта потребує соціального захисту. Проте і в цих країнах існують певні проблеми. Так, зокрема, активне державне регулювання господарських процесів, масштабний перерозподіл коштів і зростання соціальних витрат поступово призвели до значної бюрократизації та регламентації економіки, ослаблення її динамізму, зростання утриманських настроїв, збільшення бюджетних дефіцитів. У цьому контексті М. Маринович правильно відзначає, що ми повинні чітко визначитися щодо того, чи ми йдемо в Європу цінностей чи Європу бюрократичних правил. В європейських країнах останнім часом також посилюється демографічна проблема, відбувається депопуляція населення, збільшується кількість населення старшого віку, зменшення працездатного населення, активна міграція біженців, що вимагають значної підтримки держави, спостерігається криза сімейних цінностей.

Відтак в цих умовах Україна має продовжувати європейську та євроатлантичну інтеграцію та посилювати свою співпрацю з регіональними сусідами, які активно допомагають Україні у протистоянні з російським агресором і також будуть допомагати у період післявоєнної відбудови. Тому сьогодні одними із головних напрямів зовнішньополітичної активності України є регіональне співробітництво, співпраця з країнами найближчого оточення: встановлення рівноправних, дружніх відносин зі своїми безпосередніми сусідами на основі визнання територіальної цілісності один одного, непорушності існуючих кордонів, створення відповідної договірно-правової бази. Європейська інтеграція України передбачає налагодження добрих відносин з сусідніми європейськими державами. Країни Центрально-Східної Європи зацікавлені в розвитку взаємовідносин та всебічній підтримці України, оскільки підтримка демократичного розвитку в Україні є важливим чинником їх власної безпеки.

Так, Україні варто зміцнювати свою економічну та військову співпрацю з Польщею, країнами Балтії, Молдовою, Румунією, Словаччиною, Туреччиною, Грузією, іншими регіональними сусідами з метою геополітичного посилення так званої Балто-Чорноморської дуги, або блоку Міжмор'я. Названі країни могли би об'єднати свої економічні та військові потенціали у разі наростання експансіонізму з боку Російської Федерації, хоча будемо сподіватися, що після поразки у російсько-українській війні Росія втратить свої імперіалістичні прагнення, а в перспективі взагалі розпадеться. Україна має активізувати співпрацю чи приєднатися до уже існуючих регіональних проектів, зокрема Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), створеної в 1991 році; Ініціативи трьох морів, створеної у 2016 році, яка включає на основі економічних інтересів такі країни, як Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехія, Угорщина, Австрія, Болгарія, Хорватія, Румунія, Словаччина та Словенія; Бухарестської дев'ятки, створеної в 2015 році, яка об'єднує на основі безпекових інтересів такі східноєвропейські країни, як Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, Румунія, Естонія, Литва, Латвія, Болгарія. Україна повинна також посилювати співпрацю з Білоруссю, яка після поразки Російської Федерації матиме всі шанси вибрати демократичний і проєвропейський шлях розвитку. Україна має активізувати свою співпрацю в рамках Організації за демократію та економічний розвиток (ГУАМ), куди входять, крім України, ще й Грузія,

Азербайджан та Молдова. Отже, Україні необхідно розвивати багатосторонню співпрацю з країнами ЦСЄ на економічній та безпековій основі, оскільки вони можуть стати потенційними об’єктами російської агресії.

Україна зацікавлена у прихильності до неї США як великої наддержави, статус якої визначається військовою могутністю, рівнем економічного розвитку, лідерством у розробці й запровадженні найсучасніших високих технологій в усіх секторах економіки. Об'єктивно і Сполучені Штати Америки зацікавлені в тому, щоб Україна розвивалась як демократична країна, увійшла до європейських структур як держава-партнер. США постійно декларують підтримку територіальної цілісності і суверенітету України і є одним із головних ініціаторів посилення економічних санкцій проти Росії. Потрібно також посилювати співпрацю з Великою Британією, яка чітко засвідчує повагу до територіальної цілісності України, з іншими проукраїнськими країнами, зокрема Канадою, яка має потужну українську діаспору. Навіть деякі азійські країни, зокрема Японія, зацікавлені у співпраці з Україною на ґрунті послаблення Російської Федерації, оскільки питання Курильських островів для Японії залишається відкритим. Відтак в умовах сучасних геополітичних реалій потрібно прагнути до створення потужного союзу розвинутих країн на підтримку України.

Перед Україною сьогодні стоїть важлива цивілізаційна роль – протистояти російській експансії у Європі та й у всьому світі. Деякий час провідні західні держави сподівалися, що Росія піде по демократичному шляху розвитку. І справді, під час правління Б. Єльцина спостерігалися певні позитивні тенденції. В цей період Росія навіть отримувала значну допомогу від Заходу. Але після приходу до влади В. Путіна її пріоритети почали змінюватися. І якщо на початку правління В. Путін ще намагався якось загравати з західними країнами, навіть висувалися ідеї щодо можливого приєднання Росії до блоку НАТО, то поступово очільник Кремля почав створювати із західних країн, і особливо зі США, «зовнішніх ворогів», які нібито заважають «великій Росії» успішно розвиватися. А головною ідеєю, якою В. Путін став просто одержимим, була ідея відродження Радянського Союзу, розпад якого російський очільник вважає найбільшою геополітичною катастрофою XX століття. Відтак в цих умовах повернення країн пострадянського простору в зони свого впливу стало для В. Путіна просто життєво необхідним. І на цьому

шляху Росія перейшла будь-які правові, моральні, міжнародні норми і розпочала повномасштабну агресію проти України.

Довгий час вітчизняні і західні політики недооцінювали рівень загроз з боку Російської Федерації. В цьому контексті можемо нагадати слова досвідчених експертів, які завжди бачили серйозні небезпеки з боку Росії. Так, Віталій Портніков, оцінюючи геополітичні амбіції Росії, посилався на слова директора ЦРУ Джеймса Комі, який назвав Росію «найбільшою загрозою з усіх на Землі, враховуючи її наміри і можливості». На думку Дж. Комі, російські державні структури постійно генерують нестабільність, підтримуючи радикальні та терористичні організації. Без російської підтримки не було б ні «Ісламської держави», ні міграційної кризи в Європі, ні війни в Україні, всього того, що ми сьогодні називаємо викликами. В. Портніков вважає цю заяву Дж. Комі «історичною», оскільки її можна порівняти з Фултонською промовою Черчилля.

Співзвучним заяві Дж. Комі є виступ 13-го чемпіона світу Гаррі Каспарова після вторгнення Росії в Грузію. Він слушно порівнює беззубу політичну реакцію світової спільноти на військову агресію Путіна щодо Грузії, яка проклала шлях до нових військових авантюр кремлівського фюрера, що не залишила каменя на камені від системи міжнародної безпеки, з політикою Даладьє і Чемберлена, яка призвела до катастрофи Другої світової з десятками мільйонів загиблих, і попереджає, що «рано чи пізно втеча від реальності стане вже неможливою, і цивілізований світ змушений буде надати відповідь на цей виклик, але ціна відповіді на той час багаторазово збільшиться».

Відтак основними геополітичними завданнями України в умовах посилення зовнішніх викликів та нової конфігурації міжнародних сил на світовій арені є: забезпечення суверенітету і територіальної цілісності; зміцнення міжнародної та внутрішньої безпеки України; зміцнення геополітичного положення України в європейському цивілізаційному просторі шляхом активізації зусиль щодо всебічної інтеграції до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур; зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами Західної Європи; зміцнення та консолідація особливих відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном; сприяння формуванню «поясу стабільності» та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до

Закавказзя і Центральної Азії; посилення співпраці з азійськими країнами, геополітична роль яких у світі зростає з кожним роком.

Проте зміцнення геополітичного положення України у світі буде можливим тільки в умовах реального і ефективного реформування більшості сфер суспільного життя, формування правової держави, подолання корупційних явищ, підтримки розвитку громадянського суспільства, формування середнього класу, створення належних умов для залучення іноземних інвестицій, які сприятимуть економічному зростанню країни, і насамперед наявність державницької, відповідальної, професійної, патріотичної еліти, яка керуватиметься не вузькоегоїстичними інтересами та прагненням до досягнення влади й багатства, а відомим гаслом Дж. Кеннеді: «Не питай, що твоя країна може зробити для тебе, а запитай, що ти можеш зробити для своєї країни!».

Монографія написана в рамках виконання фундаментальної Науково-дослідної роботи «Геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів» (№ держреєстрації 0122U002544).

Розділи монографії підготовлені авторами:

Грабовська І.М., кандидатка філософських наук, старша наукова співробітниця (розділ 1, Післямова).

Грабовський С.І., кандидат філософських наук, старший науковий співробітник (розділ 1, Післямова).

Додонов Р.О., доктор філософських наук, професор (підрозділ 2.3).

Кагамлик С.Р., докторка історичних наук, старша наукова співробітниця (розділ 5).

Марутян Р.Р., докторка наук з державного управління, доцентка (розділ 4).

Настояща К.В., кандидатка соціологічних наук, доцентка (підрозділи 2.1, 2.2, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7).

Турпак Н.В., кандидатка філософських наук, старша наукова співробітниця (розділ 3).

Чупрій Л.В., доктор політичних наук, професор (Вступ, підрозділи 2.1, 2.2, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7).

Автори висловлюють подяку рецензентам – доктору філософських наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Назіпу Віленовичу Хамітову, доктору історичних наук, професору Павлу Павловичу Гай-Нижнику, доктору соціологічних наук, професору Володимиру Івановичу Судакову – за слушні зауваження і поради з вдосконалення тексту.

РОЗДІЛ 1
КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЗАГРОЗ

1.1. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України

Війна України з Росією до краю загострила питання утвердження України на геополітичному просторі сучасної Європи та світу в цілому як вагомого самостійного актора та закріплення цього статусу у повоєнний час після майбутньої української перемоги. Особливого значення в контексті вирішення вказаної проблеми набувають філософсько-світоглядні засади розбудови геополітично сильної України. «Багато експертів висловили свою думку з приводу української активності й постання українців як колективного суб'єкта […] країна нарешті повертає собі суб'єктність і її сьогодення залежить від військових та дипломатів, але майбутнє можуть забезпечити філософи й учителі. Саме філософська освіченість дає можливість мати широкий світогляд, а він в українців потребує оновлення прискореними темпами, що стає надзавданням для освіти та суспільства», – зазначає дослідниця проблеми суб'єктності сучасної України Ю. Ємельянова[1].

Зрештою, все впирається в індивідуальну позицію громадян країни, які прагнуть бачити свою країну незалежною, самостійною, сильним дієвцем на геополітичному просторі. Тоді вони працюють на цю ідею, створюючи насамперед сильну економіку та конкурентоздатну наукову базу для зростання суб'єктності країни. Держава у цьому випадку виступає як засіб досягнення вказаної мети. Традиційно у науковому дискурсі суб'єктність країни пов'язують з її «силою». «…Суб'єктність держави на міжнародній арені окреслюють дві речі – це ресурси, якими володіє країна, і правильна стратегія їх використання. Це об'єднується в єдине поняття – „сила", тобто поєднуються ресурси плюс розум. Власне

[1] Ємельянова Ю. Проблематика суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі. *Соціологічні студії*. 2022. № 1(20). С. 58–64. URL: https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-01-57-64

кажучи, від правильного їх поєднання визначається ієрархія країни в міжнародних відносинах»[1].

Варто зазначити, що майже три роки повномасштабної війни рашистської орди проти української держави, нації й спільноти докорінно змінили цілі сегменти життя українців. Спостереження за розвитком подій очима так званих «пересічних» українців дозволяють констатувати, що не праві ті, хто стверджує, що для значної частини наших співгромадян, зокрема киян, все залишилось таким, як до повномасштабного вторгнення ерефії на територію України. На думку чималої кількості військовиків, «мирняку» байдуже до реальної ситуації в країні, вони живуть так, начебто ніякої страшної агресії й не існує. Проте, видається, що ситуація в Україні, зокрема і в столиці воюючої України, місті Києві, розвивається інакше. Активізація суспільного життя, зростання його динаміки, простіше кажучи, прагнення людей робити багато чого разом: разом допомагати ЗСУ, разом волонтерити, разом відзначати певні вагомі дати й події, навіть разом читати книжки (за інформацією з відкритих джерел, за два роки війни тільки в Києві відкрились 12 нових книгарень, де людина може не просто придбати книгу, а й за чашечкою кави поспілкуватись та почитати її в книгарні, провівши там фактично увесь день), активне культурне життя столиці говорить якраз не про бажання уникнути реальності, а про утвердження життєстійкості спільноти та прагнення гуртом пережити важкі часи. Зрештою, людина – це істота соціальна, отже, колективізм і бажання відчути чиєсь плече поруч в її природі.

Обговорення проблем, які виникають навіть у випадкових групах людей, показали, що надія на швидке закінчення війни, яка домінувала у перші місяці війни та ще трималась майже увесь 2022 рік, сьогодні щезла. Абсолютна більшість українських громадян вважають, що ця війна затягнеться надовго. Українці вчаться жити у воюючій країні, не зраджуючи її і себе. Адже втеча, занедбання міста і себе є не чим іншим, як реальною поразкою у цій війні. Міста без громадян, які їх зберігають, плекають і розбудовують – це, зрештою, тільки купи каміння чи музейні артефакти, якими б старовинними та гарними вони не були. Нерідко наводиться приклад Ізраїлю, який живе, увесь час фактично знаходячись у стані війни. Прикметним є те, що подібні приклади й схильність до таких

[1] В Острозькій академії дискутували про суб'єктність України... URL: https://www.oa.edu.ua › info › news

аналогій є не просто ілюстрацією адаптації українців до дійсності, яку маємо на цей час, а певним «програванням» майбутнього, осмисленням можливих сценаріїв життя в Україні, яка вже ніколи не буде колишньою, довоєнною.

Зміни відбуваються і в уявленнях про найперспективніших очільників та керівників у ситуації війни та одразу після неї. Недаремно таке збурення відбулось у суспільстві у 2023 році від чуток про звільнення головнокомандувача Валерія Залужного з посади. На відміну від мас-медіа, які пішли шляхом «прожовування» конфлікту між президентом Зеленським і генералом Залужним, «прості» українці нерідко висловлювали фантастичні версії про те, що Зеленський хоче замість себе зробити Валерія Залужного президентом країни, бо сам вже страшно зморений чи відчуває, що втрачає популярність і у військах, і «в народі». А Залужний за час цієї гарячої фази війни «став дійсно батьком для ЗСУ та й усієї нації». Ця ж ідея Залужного-батька для військ регулярно спливала у соцмережах. Тут очевидні перегуки із козацькою традицією українців. Згадаймо «батька Хмеля». Не випадково Ігор Лосєв у 2014 році писав про Україну як «державу Війська Запорозького», тобто як форму і спосіб самоорганізації «ударної» частини нації, завдяки чому вдалося зупинити «гібридний» наступ росіян і відбити чималі території[1]. Те саме проявилося і в 2022 році, коли вдалося зупинити росіян і відбити їх попри нікчемність багатьох владних органів (скажімо, Кабмін із запізненням аж на півтора місяця дозволив територіальній обороні використовувати важку техніку). І це не «зрада», це просто наочна ознака перебування високопоставлених чиновників у полоні совєтських за генезою міфів про апріорно «керівну і спрямовуючу» роль владних органів, не помічаючи, що українська традиція ґрунтується на суспільній самоорганізації і самочинності особи.

Згадаймо: коли 24 лютого в бункері на Банковій дехто (як стало відомо потім) пропонував підірвати у столиці мости через Дніпро та зібрати всі сили для оборони Печерська, мовляв, на більше спромогтися буде неможливо, міністр внутрішніх справ Денис Монастирський наказав роздати всім охочим автоматичну, а частинам територіальної оборони – і протитанкову ручну зброю. Схоже, у 2022 році з числа урядовців розумів і відчував свою країну лише тернополянин Денис Монастирський, що і

[1] Лосєв Ігор. І знову Держава Війська Запорозького? URL: https://tyzhden.ua/i-znovu-derzhava-vijska-zaporozkoho/

зумовило його єдино правильні у тій ситуації дії. Так, Україна справді історично формувалася як «Держава Війська Запорозького» з усіма позитивними та негативними наслідками цього факту, як би не кривили носа високоосвічені постмодерні авторки й автори, говорячи про начебто «провінційну козацьку архаїку». Саме ця «архаїка» стала становим хребтом, запорукою виживання України у війні з Російською імперією та у подоланні внутрішніх адептів «русского мира». У Києві 24 лютого 2022 року, щоб отримати автомат із вантажівки, досить було показати паспорт; бойові підрозділи формувалися самочинно, кияни та киянки теж самочинно негайно організували виготовлення «коктейлів Молотова», прориви кадирівців у місто зупинялися добровольцями та ліквідовувалися мобільними групами СБУ й інших спецслужб. Схожі сюжети розгорталися і в десятках населених пунктів, куди вдерлися російські війська та заскакували добре озброєні диверсійні групи рашистів (а вони діяли у глибину сотень кілометрів Правобережжя). А потім більшість цих самочинних оборонців вже у лавах ЗСУ рушила на схід.

Популярність Залужного та стабільно зростаючий рейтинг генерала у часи його керування військами не випадковий, суспільство розуміє, що у теперішній ситуації на роль рятівника нації й держави найкраще підійде український «генерал де Голль» – Валерій Залужний. Абсолютна більшість українців зовсім не вважала літній наступ ЗСУ 2023 року програшним. Україна встояла, вижила, їй вдалось відбитись і навіть повернути частину вже захопленого ворогом. Отже, це не можна кваліфікувати як програш. Вочевидь ця ситуація демонструє запит українського суспільства на згуртованість, єдність усіх – від правлячих верхів до «простих людей» – і небажання здаватися осоружному сусідові. Окрім цього, ситуація вказує на потребу соціуму у неперсічному очільникові держави, що, безумовно, є однією зі складових її суб'єктності. Раніше чи пізніше ця потреба буде реалізована. Скажімо, генерала де Голля, який порятував суб'єктність на перший погляд безнадійно розгромленої Франції під час Другої світової війни, після закінчення війни дрібні політикани відсунули від влади, проте за 10 років воля виборців повернула його до влади, і його президентство започаткувало новий щабель у розвитку Франції – П'яту республіку.

Слід відзначити, що нині суспільну депресію в Україні наполегливо провокують і розганяють певні мас-медіа, які цим займаються відкрито та

цинічно[1] – це анонс 24 Каналу. «Ворог ВДАРИВ ракетами по Україні! ЖАХЛИВА ніч для киян! Летіли ракети КНДР – Новини за 6 серпня». А це анонс ресурсу ZAXID.NET, який транслює все той же 24 Канал[2]. «МОТОРОШНО: атакували Україну 16-ма ударними безпілотниками та 6-ма ракетами» – Espreso.TV[3]. Хоча ніякого жахіття не було: по Києву було запущено 4 ракети, всі вони збиті, а от у передмісті столиці Броварах одна ракета спричинила незначні руйнування без людських жертв. Загалом же рашисти атакували Україну 16-ма ударними безпілотниками та 6-ма ракетами. 15 безпілотників збиті, 4 ракети також. Але що тут страшного та жахливого? Війна як війна. Були удари десятками ракет і сотнею безпілотників. Нічого, вижили. Британці у Другу світову війну витримали куди жахливіші повітряні атаки літаками та ракетами. «Починаючи з 7 вересня [1940 року], Лондон був атакований 57 ночей поспіль»[4]. Найруйнівніша атака на Лондон була здійснена надвечір 29 грудня 1940 року, коли 136 німецьких бомбардувальників скинули на місто кілька десятків тисяч запалювальних бомб. У масштабних пожежах загинули 160 людей, близько 250 були поранені. Вогонь спустошив історичний центр міста, зруйнувавши численні історичні пам'ятки XV–XVII століть. У 1941 році масовані авіаційні удари по Британії припинилися, натомість 13 червня 1944 року по Лондону вперше вдарили німецькі крилаті ракети Фау-1, понад 2400 з яких влучили по британській столиці. «Перша Фау-2, використана у бою, була випущена по Парижу 6 вересня 1944 року. Через два дні перша з понад 1000 ракет була випущена по Лондону. […] Впродовж лютого та березня 1945 року, лише за кілька тижнів до закінчення війни в Європі, щотижня запускалося в середньому 60 ракет. Фау-2 вбивала приблизно п'ять осіб за один запуск (проти трохи більше двох за один запуск для Фау-1). … Не існувало захисту від Фау-2; її не вдавалося перехопити, і, рухаючись швидше за звук, вона з'являлася

[1] Страшна ніч в КИЄВІ. НАЛІТ ракет КНДР. Перші подробиці. – Новини за 6 серпня. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CpKK0Jg6C5c

[2] Ворог ВДАРИВ ракетами по Україні! ЖАХЛИВА ніч для киян! Летіли ракети КНДР. – Новини за 6 серпня. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CpKK0Jg6C5c

[3] МОТОРОШНО: атакували Україну 16-ма ударними безпілотниками та 6-ма ракетами» *Espreso.TV*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=EstLlnVK8Rg

[4] Battle of Britain. URL: https://www.britannica.com/event/Battle-of-Britain-European-history-1940

несподівано»[1]. Загалом від ракетних ударів загинуло понад 10 тисяч лондонців, але жодна британська газета не волала про «жахливі та страшні ночі»; якби хтось утнув таке, гадаємо, законослухняні британці повісили б такого персонажа на найближчому дереві. Проте «козацька нація» – це ще не синонім поняття «українська нація». Власне, й останнє поняття тільки формально охоплює всю сукупність населення України. Тож більшість працівників чинних мас-медіа, передусім з колишнього прокремлівського телевізійного пулу, звикла працювати на публіку за примітивними кліше, тому, зокрема, вона завалює аудиторію історіями про жахіття війни, про колосальні втрати українців і про могутність росіян. Якби британські медіа працювали так під час Другої світової війни, Гітлер домігся б куди більших успіхів, аніж це йому вдалося насправді; відтак українські медіа (принаймні їхня частина) мимохіть сприяють деморалізації тилових районів і прифронтової смуги, підштовхують особливо нестійких громадян до втечі за кордон або до переховування від мобілізації. Тим же, тільки відвертіше, займається ряд популярних російськомовних блогерів, говорячи про те, що війна, мовляв, потрібна тільки владі, а мільйонам людей потрібен негайний мир з Росією на будь-яких умовах. СБУ щодо цієї категорії блогерів обмежується переважно «виховними бесідами». А сумарний результат діяльності зазначених медіа, блогерів і непрофесійних чи корумпованих представників влади є негативним і з часом зростає. Це фіксує соціологія. «Соціологи спитали про те, яку з умов українці вважають мінімально необхідною для укладання мирної угоди з Росією? Половина опитаних (51%) наполягає на звільненні України від російських військ у кордонах 1991 року. 26% можуть погодитися на зупинку війни по лінії розмежування на початку 2022-го та лише 9% готові визнати кордон по лінії фронту на момент укладання угоди. … Як свідчать соціологічні дослідження, частка українців, які готові віддавати Росії території, зростає. Так, з травня 2022 року по грудень 2023 року кількість людей, які вважають, що заради миру можна поступитися територіями, збільшилась майже вдвічі – з 10% до 19%, за даними КМІС. … У травні 2024 року вже 30% українців виступали за на компроміси в переговорах з Росією, наводить дані своїх досліджень КМІС»[2]. Два роки тому, як бачимо, майже

[1]Strategic missiles. URL: https://www.britannica.com/technology/rocket-and-missile-system/Strategic-missiles#ref521008

[2] Як українці ставляться до переговорів з Росією. Опитування. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cp4wvrq7lgvo

ніхто не збирався віддавати рашистам окуповані території, навіть Крим і Донбас, попри розуміння, що з тими реаліями, які там сформувались за 10 попередніх років війни, і навіть із тими, де окупанти знаходяться під час повномасштабної гарячої фази, утворились серйозні загрози й виклики для української незалежності та державності. Зараз ситуація інша, зокрема, тому, що не вистачає українського де Голля або Черчилля, тобто військового і політика, носія національної суб'єктності.

У спільноті також відбуваються зміни в масовій свідомості щодо можливості/неможливості участі українських жінок у війні як військовослужбовиць ЗСУ. Якщо до відкритої агресії росії проти України абсолютна більшість співрозмовників/співрозмовниць різних вікових категорій була проти загальної мобілізації для жінок, то після двох з половиною років війни думка змінилась. До того ж абсолютна більшість українських громадян тепер висловлюються позитивно щодо жінок-військовослужбовиць як своїх захисниць («…наші дівчата – героїні! Вони прикривають усіх нас сьогодні, навіть ціною власного життя! Велика подяка їм!» – така думка є одностайною, люди підтримують тих жінок, які вступили в Сили оборони України для захисту Батьківщини).

Отже, вже сьогодні українське суспільство зазнало серйозних змін, попри постійні нарікання, що українська економіка повільно переходить на воєнні рейки, можна сказати, що на воєнні рейки перейшла масова свідомість більшості українського соціуму, і він вже ніколи не буде таким, як до цієї війни.

Наукові підстави осмислення процесу суб'єктивації країни, нації, держави. Осмислення процесу суб'єктивації має проходити на визначеній методологічній основі. Так само методологічного забезпечення потребує дослідження філософсько-світоглядної основи суб'єктивації: від цивілізаційної до антропологічної складової цього процесу. Такий всебічний аналіз проблеми дозволить найбільш цілісно підійти і до розгляду питання геополітичної суб'єктності України у реальному часопросторі.

Спадок українських науковців, що працювали як в Україні, так і в еміграції, може стати вагомим підґрунтям для вирішення зазначеної проблеми саме в плані філософського осмислення історичної долі України та українства та перспектив його подальшого існування у реальному світі, у тому числі і як активного дієвця на геополітичному просторі.

Серед доробку українських мислителів минулого щодо проблеми суб'єктності заслуговує на увагу, наприклад, філософська концепція характерології української людини та етноментальних характеристик українців Олександра Кульчицького. Вчений виділяє геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфологічні, глибинно-психічні чинники формування української психіки, подає етнопсихологічні характеристики української людини. «Філософська антропологія дає підставу міркувати не тільки про людину, яка є, а й про людину, яка має бути.., – про ідеал людини. Тому вона має значення для педагогіки як науки про виховання повновартісної, завершеної спільноти, – стверджує вчений. – Але для того, щоб висновки філософської антропології могли мати практичне значення, її міркування не можуть обмежуватися роздумами над сферою загальнолюдського, що на ділі є тільки ідеальною абстракцією. Адже загальнолюдське існує насправді у конкретних постатях національних чи епохальних (пов'язаних з історичною добою) типів, формування яких зумовлене національними та епохальними («історично часовими») психічними структурами»[1].

Роботи сучасних українських дослідників процесу суб'єктивації України, зокрема філософського підґрунтя даного процесу, теж заслуговують на увагу, наприклад, праці П. Богуцького, О. Забужко, Ю. Ємельянової, І. Лосєва, Ю. Павленка, Н. Хамітова, Л. Чупрія та ін.

Як зазначає Ю. Ємельянова у розвідці «Проблематика суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі», «Україна, яка пережила у ХХ ст. багато соціальних потрясінь і стала полем воєнних кампаній, майже не мала суверенного голосу й власного історичного обґрунтування. Лише на початку ХХІ ст. після кількох соціальних потрясінь проблематика соціального суб'єкта почала займати своє місце в українському науковому дискурсі…»[2].

Видається, це велике спрощення, оскільки проблема як соціального суб'єкта, так і геополітичної суб'єктності досліджувалася і в 1990-х (О. Забужко, І. Лосєв, Ю. Павленко, М. Розумний, Л. Шкляр та ін.); зокрема, один з авторів цього розділу у середині 1990-х опублікував низку

[1] Кульчицький Олександр. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен–Львів, 1995. 164 с. С.146–147.

[2] Ємельянова Ю. Проблематика суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі. *Соціологічні студії.* 2022. № 1(20). С. 58–64. С. 61. URL: https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-01-57-64

текстів, у яких ішлося про проблеми соціального суб'єкта (зокрема, суб'єкта націотворення чи «великого соціального суб'єкта» тоталітарної ідеології та практики); йшлося і про проблеми геополітичної суб'єктності Української держави. Висновок проведеного аналізу полягав у тому, що тодішня Україна обов'язково «повинна заявити про себе як про суб'єкта регіональної геополітики, важливого для європейської, середземноморської та євразійської політики назагал»[1]. Втім, імовірно, дослідження української суб'єктності були недостатніми, проте їм істотно завадила постмодерна мода на заперечення самого поняття «суб'єкт» і на приписування індивідуальній та соціальній суб'єктності ледь не всіх лих людства у XX столітті.

Справді, у певних сенсах як заперечення необхідності суб'єктності, так і гіперболізація суб'єктності несуть реальні загрози. Відтак варто згадати застереження О. Кульчицького, який шукав філософсько-антропологічні підстави української історії. Вчений зазначає: «Цивілізація, послуговуючись визволеними агресивними силами (наприклад, атомною енергією) і втративши зв'язок із психічною та духовною культуротворчістю, може завадити не лише поступові, а й самому існуванню людства взагалі. Ця ситуація, сповнена небезпек для людини й розвитку культури, дає нові спонуки для їх усебічного філософсько-антропологічного осмислення»[2].

Загалом у сучасному українознавчому дискурсі напрацьовано певний корпус текстів із проблеми суб'єктності України[3].

---

[1] Грабовський С., Шкляр Л. З дистанції чотирьох років: 4 роки незалежної України. *Політика і час.* 1995. № 11. С. 37–47. С. 46.

[2] Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів: Б. в., 1995. 164 с. С. 140.

[3] Суб'єктність держави у забезпеченні національної безпеки розглянуто у статті Богуцького П. П. Суб'єктність держави та суспільства у стратегічних комунікаціях сфери національної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 2. С. 19–23. Авторські розвідки, які розглядають питання етноментальних характеристик українців та проблеми суб'єктності України як нації і держави у геополітичному розрізі теж є підставою для даного дослідження: Грабовська І. Українські еліти: конфлікт між «кочубеїзмом» і «мазепинством» (спроба філософсько-світоглядного аналізу). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки.* 2020. № 29(1). С. 37–43; Грабовська І. Ідейний конфлікт Пантелеймона Куліша з козакофілами у світлі українського сьогодення. *Вісник КНУТШ «Українознавство»*. 2019. № 21. С. 33–37.

«Наприкінці XX ст. помітно прискорюється соціальний рух, зростає суб'єктивний чинник змін у соціально-політичній та економічній сферах, з'являються нові соціальні суб'єкти. Принцип суб'єктності набуває статусу загальнонаукового, суб'єктність як потенційна риса людини оформлюється в самостійну проблемну область. Соціальна суб'єктність розуміється як здатність суспільства, соціальної групи, людини бути активним агентом (діячем, творцем) соціальної реальності... Увага дослідників різних напрямів (філософія, психологія, культурологія й ін.) зосереджується на онтологічних аспектах суб'єктності, відходячи від механістичного соціологічного розуміння структури суспільства: макросоціологія-мікросоціологія як протиставлення суспільних структур та індивідних взаємодій. Зручне в теорії розділення на практиці не давало змоги пояснити процесуальні явища. У філософії набуває вагомості гіпотеза, згідно з якою людська реальність є полем прояву суб'єктності, вона полісуб'єктна»[1].

Цікавими, як видається, можуть бути роздуми філософів та соціальних психологів щодо геокультурних підстав формування соціального суб'єкта через вплив довкілля на людність певної території. Як зазначав Олександр Кульчицький, «геополітичне "розташування" України на перехресті історичних шляхів психологічно впливало впродовж століть на життєву ситуацію української людини, яку сучасна екзистенціальна філософія влучно назвала "межовою"». Така ситуація, за Кульчицьким, формувала дві основних життєвих настанови, власне, культурно-історичних традицій: vita heroika і vita minima. Перша пов'язана з лицарством, героїчною, максимальною напругою всіх сил, водночас – із відкиданням буденщини, нехіттю до повсякденної копіткої праці, до раціонального проєктування свого життя, хоча і не у всіх випадках. Друга полягає в тому, щоб у своєрідному «соціально-анабіотичному стані» перечекати й перетерпіти чергові негоди, зберегти себе будь-що, реалізуючи лише необхідний мінімум зусиль у світі повсякденності, а в раціональних проектах не йдучи далі побудови власне приватних ситуацій. «У кращому випадку це виявилося також в індивідуальній зосередженості, в обмеженості зовнішньої життєвої активності, що характеризується, за

[1] Ємельянова Ю. Проблематика суб'єкта в сучасному українському соціальному процесі. *Соціологічні студії*. 2022. № 1(20). С. 58–64. URL: https://doi.org/10.29038/2306-3971-2022-01-57-64

Юнґом, інтровертивністю»[1]. Ішлося про відмову від значної частини особистої суб'єктності, не кажучи вже про суб'єктність політичну.

Багаті українські землі та сприятливі для проживання людини кліматичні умови обумовлювали те, що ці території завжди були бажаними для завойовників та колонізаторів. Проте, як зазначає О. Кульчицький, «дійсність, що формує психіку української людини, – це не тільки певними данностями заповнений географічний простір, а й наповнений конкретними історичними подіями час характерного для України історичного буття. Історичний чинник формування української психіки, котрий можна назвати «спільністю історичної долі», почасти визначений геополітичним положенням України «на краю» Сходу Європи й Заходу Азії та на шляху «із варяг у греки», із скандинавсько-балтійської Півночі до чорноморсько-середземноморського Півдня»[2].

І далі дослідник стверджує: «Геополітична «межовість» українського, нічим не захищеного, а водночас багатого простору зумовлювала те, що Україна нерідко опинялася в лабетах завойовницького Заходу або Сходу, що непомірно збільшувало тиск «межових ситуацій» на українську людину. Історична доля країни «великої руїни», яка спустошувалась хижацькими нападами, інколи двічі на рік, погіршувалася постійним відчуттям небезпеки, уболіванням за здоров'я, волю, особисте й родинне життя свого народу. Таким чином, тут частіше, аніж деінде, мусило доходити до «відштовхування», тобто облишення нижчого, спрямованого на особисте щастя, існування, як нездійсненного, і до зміни буття з нижчої форми «біотичного» існування на його вищу екзистенційну форму, де «віссю ставлення до життя» стає не воно саме, а ідея чи ідеал, що переступають межі життя»[3].

Зауважимо, що потрактування пограниччя лише як межі хліборобської і кочової цивілізацій (що трапляється у деяких дослідників), хоча і є справедливим, але вочевидь недостатнім. Адже Україна виступала як місце зіткнення (і взаємовпливу) західного і східного християнства (з усіма єресями та трансформаціями першого і другого), а на додачу –

[1] Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів: Б. в., 1995. 164 с. С. 140.
[2] Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів: Б. в., 1995. 164 с. С. 152–153.
[3] Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук. Мюнхен; Львів: Б. в., 1995. 164 с. С. 153.

християнства, ісламу і юдаїзму. Україна (з XVII століття) виступила перетином традицій заснованої на чільній ролі міст європейської (до якої належали українські держави різних періодів – від Київської Русі до Гетьманщини) і на чільній ролі сіл і помість євразійсько-російської цивілізацій. Так було і в 30-ті роки XX століття, коли Східна Україна виступала пограниччям російської «диктатури пролетаріату», а Західна – «європейської демократії» (хоч і недосконалої), і у XXI столітті, коли російська війна проти України, «гаряча» фаза якої розпочалася 2014 року, перетворила нашу країну на не просто пограниччя, а на справжній frontier між принципово різними цивілізаціями – європейською і російською.

Створені козацтвом (vita maxima, vita heroika) державні форми мали республіканський характер і нерідко перетворювали Україну на геополітичну потугу ранньомодерного часу. Та Кульчицький не ідеалізує всі вияви козацтва. «Щоправда, не бракувало й козаків іншого типу – авантюрницько-здобичницького, що жили «миттю і насолодою риску і добичі», але не вони творили традицію і ідеал козаччини, що дала «образ і подобіє всієї України» (Феденко). Сила цього козацького ідеалу сягає аж до часів козака армії УНР і січового стрільця, тривко оформлюючи українську психіку. Те, що в свій час назви «козацька нація» вживали в розумінні «українська нація», є найкращим показником впливу козацької форми життя на українську психіку»[1]. І в XVII–XVIII століттях, і на початку XX століття, і в наші часи геополітична суб'єктність України досягалася саме завдяки наявності цього козацького людського типу, козацького ідеалу.

Власне, сила нинішньої України (починаючи з Майданів) полягає саме у відживленні традицій, які створила «козацька нація», у застосуванні звичаєвого права у критичних ситуаціях, коли судова влада контролювалася олігархами та московською агентурою, у здатності до самочинної колективної дії та самоорганізації людності, тобто до структурованої та багатовимірної суб'єктності. А от слабкість українців полягає в тому, що ці традиції та настанови охоплюють меншість населення, що є передусім наслідком тривалого колоніального періоду та російсько-совєтського тоталітаризму, який здійснював негативну селекцію, прагнучи перетворити українців на «націю сержантів» (В. Стус).

---

[1] Кульчицький О. Риси характерології українського народу. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні*. Т. 2. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. С. 708–718. С. 713.

До того ж, аналізуючи актуальну ситуацію для України та українців, варто врахувати думку Л. Якубової про те, що й до цього часу існують два світи: «Інший мур – ментальний, ідеологічний і культурний, що розділяв території впливу двох «центрів сили» біполярного світу, – не демонтовано й досі. Біполярний світ припинив існувати фізично, однак не в уяві. Ментальне протистояння систем триває і нині увійшло у стадію чергового загострення»[1].

Чинник, який, безумовно, впливає на здатність соціуму стати суб'єктом історичної дії, є довга колоніальна залежність України від Російської імперії. Колонія, особливо в умовах жорсткої авторитарної чи, тим більше, тоталітарної системи влади, втрачає свою суб'єктність і не має можливості здобути її у стані субалтерну. Варто наголосити у цьому розрізі, що принципово невірною є настанова про те, що Україна весь час була окупована росією. По-перше, окупація не може тривати 350 років, це доволі короткочасний період, який переростає у щось інше. По-друге, жителі окупованих територій не можуть мати таких само прав та обов'язків, як і жителі держави-окупанта, аж до можливості очолювати вищі органи влади та силові структури (армію, держбезпеку тощо). А лояльні до режимів вихідці з України, у тому числі й етнічні українці, таке право мали і досить широко їм користувались. По-третє, режим окупації не передбачає якихось автономних структур на окупованій території (т. зв. «Локотська республіка» за Другої світової війни – єдиний такого ґатунку виняток на території СССР, який виник усупереч директивам Гітлера з ініціативи генерала Гудеріана). До населення окупованої території ставлення особливе. Співпраця з ворогом є фактом колаборації. А в колоніальній імперії – інші категорії. На теперішній час у науковому дискурсі залишається дискусійним питання, чи взагалі там є колаборація, там працюють інші категорії та поняття і все набагато складніше. Україна історично була не лише геополітичним пограниччям, а і своєрідним «прохідним двором», принаймні її більша частина, степова та лісостепова плюс Дніпро з притоками, і тим вона відрізняється істотно від Литви чи Грузії. Уособлення українства козацтво було утворене на ґрунті слов'яно-тюркського (мабуть, не стільки татарського, скільки половецького) етнічного та культурного субстрату. Тому українська культурна спадщина

[1] Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Вид. 2-ге, переробл. Київ: ТОВ «Вид-во «Кліо», 2020. С. 392.

включає феномени різних народів й етнічних груп. «Багатоповерховість» української культурної спадщини ставить питання щодо принципів формування когорти особистостей, які формували націю та є прикладом для нових поколінь національно свідомих українців. Адже саме україноцентрична особистість формує суб'єктну націю, вона ж стає гарантом її життєздатності[1]. На нашу думку, етнічний принцип віднесення відомих особистостей до національного пантеону достойників України не підходить категорично. Бо в такому разі потрібно однаково відзначати місця у Києві, де збирався як Український клуб, так і Клуб російських націоналістів (майже всі очільники й активні діячі там були не просто за походженням українці, а й нащадки козацької старшини). І саме цей клуб звернувся до Столипіна, щоб репресувати українців. І якщо шанувати Чайковського на підставі його українського походження, то й Анну Ахматову (Ганну Горенко) на підставі того ж потрібно рівночинно шанувати. Але ж відомо, як Ахматова ненавиділа все українське: від мови до України загалом. Не простим є і питання із Чеховим, який визнавав себе малоросіянином публічно й офіційно, по-різному ставився до українських (яких поважав) і російських селян, любив Україну й поезію Шевченка.

Отже, перед аналітиками постає реальна проблема: як науково доконано окреслити континуальність української культури в різні часи та за різних обставин, не втративши нічого цінного?

Чи здатен зняти ці суперечності підхід за політичною ознакою? Такий підхід теж є проблематичним. Постає, наприклад, питання: як відокремити

[1] Див. про це, напр.: Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: монографія. 2-ге вид., доповн.; наук. ред. М. І. Обушний; відп. ред. І. М. Грабовська. Київ: Міленіум, 2019. 416 с.; Грабовська І. Ідейний конфлікт Пантелеймона Куліша з козакофілами у світлі українського сьогодення. *Вісник КНУТШ «Українознавство».* 2019. № 21. С. 33–37; Грабовська І. Українські еліти: конфлікт між «кочубеїзмом» і «мазепинством» (спроба філософсько-світоглядного аналізу). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки.* 2020. № 29(1). 2020. С. 37–43; Власова Т., Грабовська І., Пшінько О. Конфлікт цінностей в середовищі українських еліт (філософсько-світоглядний зріз проблеми). *Вісник Львівського національного університету. Серія Філософські науки.* 2020. Випуск 25–26. С. 21–27; Грабовський С., Грабовська І. Конфлікт неінституціональної української філософії з офіційною ідеологією СРСР (1960–1980-ті). *Українознавчий альманах.* 2021. Випуск 29. С. 58–65; Ірина Грабовська, Катерина Настояща, Тетяна Талько. Роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України (300-річчю від дня народження Григорія Сковороди присвячується). У*країнознавчий альманах*. 2022. Випуск 31. С. 72–81.

в такому разі Володимира Затонського від Миколи Скрипника, обидва були знаними україномовними більшовиками? Сьогодні у Києві зібралися перейменувати вулицю Юрія Смолича, бо він, мовляв, писав доноси на Довженка. Але ж Довженко славословив Сталіна, кілька років був із ним в особистих максимально приязних стосунках і зняв талановитий, але наклепницький фільм «Щорс».

Щодо радянського/совєтського періоду в історії України, то в УСРР/УРСР ситуація ускладнювалася тим, що там у 1920-х і на початку 1930-х існувала певна політична і культурна автономія. Далі – Голодомор-геноцид і Великий терор, а потім русифікація, яка була реально продовженням попередньої колоніальної політики зросійщення українських земель ще за царської влади. Далі – «визвольні походи» на Захід, Друга світова війна, «декоративна українізація» та «червоний націоналізм» 1943–44 рр., повоєнний період русифікації й окупації (сталінізм), беріївська українізація та перехід до колоніальної політики, хрущовська відлига (пом'якшення тоталітаризму), шелестівський автономізм – і після 1972 року нищення українського, не тільки в мистецтві, навіть радянсько-українського (самогубство одного з авторів палацу «Україна»). Ситуація змінювалася – іноді за рік-два – істотно, відтак колаборація й опір змістовно різнилися у різних ситуаціях. О. Забужко зазначає: «Що робити з цією «спадщиною вижилих», українська наука все ще не розібралась, – питання, як розрізняти в таких випадках колаборацію й Realpolitik, і наскільки взагалі поняття «колаборації» застосовне до загроженого субалтерна в терористичній державі (чи може вважатись «колаборантом» заручник терориста?), у постколоніальних студіях також належить до дискусійних». Авторка зазначає: «В теорії вирізняють три парадигми співіснування субалтерна з колонізатором: опір, колаборація і нон-колаборація, – але в випадку імперіалізму російського, зокрема радянського тоталітарного, котрий нон-колаборацію трактував на рівних з опором (за Сталіна провадилися цілі кампанії проти т. зв. «мовчунів», і в сучасній Росії для деяких професій теж стає обов'язковим публічно демонструвати підтримку влади під страхом громадянської смерти!), слід, очевидно, говорити про «гібридне співіснування» – коли всі три парадигми можуть

переплітатись між собою в одному дні однієї людини…»[1]. Ці проблеми порушує у своїй новій книзі «За лаштунками імперії» і В. Агеєва[2].

Одним із найважливіших питань процесу формування сучасної модерної нації як суб'єкта геополітичної стратегії держави на світовій арені є визначення пантеону героїв та видатних особистостей, які формують особистісну ціннісну настанову української людини та впливають на її ідентичність. Варто погодитись із твердженням дослідника Р. Додонова у тому, що «внаслідок активних бойових дій, ракетних та артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань, свідомих знищень шляхом підривів, підпалів, затоплень культурних пам'яток на окупованих територіях, незаконного вивезення цінностей за межі країни українська культурна спадщина несе втрати, масштаби яких дозволяють порівнювати їх із втратами часів Другої світової війни. При цьому атаки на історико-культурну спадщину відбуваються не лише безпосередньо, тобто у фізичному просторі, а й опосередковано, тобто в просторі інформаційному. За цих умов перед українською гуманітаристикою постає завдання захисту власного ціннісного простору України від ідеологічних зазіхань рф на її минувшину»[3]. Інколи ця проблема «героїзації» загострюється до краю в сучасній воюючій Україні, коли зносяться пам'ятники всім полеглим героям-українцям у Другій світовій війні, чи змінюються назви вулиць у містах і селищах на імена полеглих героїв вже цієї російсько-української війни. Видається, що дуже просто оголосити всіх вояків Червоної армії зрадниками, чи росіянами.

Проте, ким є генерал-лейтенант Василь Герасименко, герой боїв за Сталінград, перший і єдиний Нарком оборони УРСР часів Другої світової війни, з його планом організації мільйонної Української Червоної армії з генштабом, усіма родами військ, власними нагородами, принципово україномовний? Також маршал Родіон Малиновський, стрибок чиїх військ у серпні 1945-го через Гобі та Хінган до Тихого океану досі вивчається у військових академіях світу. Генерал-лейтенант Микола Попель, перший німецький танк підбив у червні 1941-го, останній – у квітні 1945-го, який у

[1] Забужко О. «Чернетка з історії незакінченої війни». URL: https://www.znak.com.pl/.../w-cieniu-imperium-kulisy...

[2] Агеєва В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Вид. 2-ге, виправлене. Київ: Віхола, 2021. 354 с.

[3] Додонов Р. Національний пантеон героїв як складова історико-культурної спадщини України. *Українознавство.* 2024. № 1(90). С. 74–88. С. 75.

спогадах, опублікованих у Києві в 1968 році, примудрився прямо сказати, що Червона армія навесні 1941-го готувала удар по Німеччині, та про народне повстання у Львові наприкінці червня. Танкова група Попеля своїм контрударом ледь не зірвала план «Барбаросса», завадив некомпетентний Жуков. «Летючий демон», як звали його німці, пілот Іван Бабак. Лейтенант Василь Порик, герой французького Опору. І так далі. Військовики, які маніфестували себе як українці. А водночас у Києві Національний університет оборони донедавна носив ім'я Івана Черняховського, присвоєне йому Януковичем. Черняховський – не лише організатор геноциду цивільного німецького населення у Східній Пруссії (сотні тисяч жертв, киянин майор Лев Копелєв потрапив до ГУЛАГу за спроби зупинити геноцид), а й «полководець», унаслідок дій і бездіяльності якого різко посилився німецький опір, відтак зросли втрати Червоної армії та сповільнився її наступ.

Філософиня О. Забужко зауважує з цього приводу: «Знов, бачу, ширяться петиції за викреслення з мапи Києва імен «царських генералів» – байдуже, що тим генералом був, напр., Михайло Драгомиров, друг Косачів і таємний впливовий покровитель «Старої Громади», якому б спасибі сказати за «тихе сприяння» українській справі в добу Емського указу, – історії своєї ми не знаємо й розуміти не хочемо, обговорювати проблеми постколоніальної реапропріації нема де й нема з ким, історики утримуються… Люди добрі, та почитайте для початку хоча б В. Агеєвої «За лаштунками імперії» – нещодавно цю книжку видано в Польщі, і на прохання польського видавця я написала до неї розлогу передмову п.н. «Чернетка з історії незакінченої війни», з якої подаю тут концептуально важливий фраґмент на тему «українських патріотів на імперській службі»[1]. І далі наводимо її розлогу цитату, оскільки вона є принципово важливою для розуміння сутності вказаної проблеми: «В українській літературі радянського періоду ніколи не бракувало ні добровільного мучеництва (найвідоміший приклад – провідний поет свого покоління Василь Стус <…>), ані самогубств зметафоризованого [Лесею] Українкою «антеївського» типу (в тому самому поколінні «шістдесятників» так показово, з програмовими, як у Хвильового, передсмертними записками, наклали на себе руки найяскравіші прозаїки – Григір Тютюнник і Василь

[1] Забужко О. «Чернетка з історії незакінченої війни». URL: https://www.znak.com.pl/.../w-cieniu-imperium-kulisy...

Земляк). Польському читачеві про культ жертви й романтику самопосвяти довго розповідати не треба, досить зазначити «для пам'яти», що і в українців того добра було з подостатком, – одначе Агеєву в історії української літератури цікавить дещо інше, і «колаборанти» – куди більше, ніж «мученики»: цікавлять стратегії виживання культури-«субалтерна» в умовах колоніальної «зачистки». І ось це воістину захоплива й незбагненна історія, яка тільки-но починає по-справжньому, в міру ніким не сподіваного на Заході спротиву України російській аґресії, опосідати уми славістичних кафедр західних університетів: як, справді, могло статися, що чогось вже давно не мало би бути («не було, нема й бути не може!» – бився в істериці царський міністр Валуєв за 160 літ до Путіна: класична стадія невротичного заперечення при фактчекінґу реальністю!), – а воно, чорт забирай, є? Чому воно є, за рахунок чого?..

Питання це, зрозуміло, важливе не лише для українців. Нагадаю, що в тому самому ХХ-му ст. в тій самій частині Європи з переліку актуальних слов'янських культур зникла, не витримавши «зачистки» позмінно Гітлером і Сталіним, верхньолужицька, і потрапила в ЮНЕСКО-вський список «загрожених» білоруська, – в обох цих мовах існувала кількасотлітня багата література та видатні письменники, яких на сьогодні в оригіналі вже читати або нема кому, як на Ліпщині-Лейпциґщині, або, як у Білорусі, зникомо мало кому зосталось. З огляду на всі обставини нашої новітньої історії, здавалось би логічним, якби українська література поповнила цей список, і в мої юнацькі 1970-80-ті така перспектива ще навіть не видавалась примарною, – тоді стрімко набирав обертів той самий офіційно оголошений «курс на зближення культур», читай – послідовне поглинання, кажучи за Пушкіним, «російським морем» всіх «слов'янських струмків», що його одночасно з жахом був діагностував у Польщі Тадеуш Конвіцький (у «Сходах і заходах місяця» є чудовий опис, як Москва активно апропріює «польськість»!), а в Чехії, то пак уже на еміґрації, – Мілан Кундера: цей у 1984 р. в інтерв'ю Філіпові Роту прямо заявив, що чехи можуть в осяжному майбутньому щезнути як нація, а світ і не завважить, «як це вже сталось із сорока мільйонами українців» (sic!). Це не вперше за минулі двісті літ нас було записано в небіжчики, але впеклось мені в пам'ять тим, що я не знаходила тоді для себе чим заперечити: жодного видимого ресурсу, на який можна було би спертись для віднайдення Україною історичної суб'єктности (яким було, наприклад, «село» для романтиків чи «П'ємонт»-Галичина для модерних еліт), на той

час вже наче й не зациліло, все було «зачищено», – єдино лиш українська діаспора, подібно як нині курдська (sic!), ще нагадувала світові про наше існування, вперто з'являючись на всіх міжнародних імпрезах вимагати звільнення українських політв'язнів, чим псувала настрій під час заокеанських гастролей Марині Владі з Владіміром Висоцьким (Владі скаржилася в спогадах)… Саме та епоха сформувала підполковника КҐБ Путіна та його оточення, і їхні зусилля будь-що-будь повернути Україну (а в перспективі й решту деколонізованої Європи!) назад у тодішнє неіснування, котре їм бачилось нормою, можна, бодай почасти, пояснити тим, що підстав остерігатись Заходу вони не бачили, благо за минулі від розпаду СРСР роки старий «совєтологічний» дискурс у світовій політиці й ЗМІ, ані в курікулюмах західних університетів, особливо не змінився. Ні славістика, ні політологія не відмовились від запозиченого ще з царських наративів русоцентризму, та так і не зацікавились, по щирості, – звідки ж та «неіснуюча» Україна взялась, і яким таким «повітряно-крапельним» шляхом її нам навіяло, що ми так дружно (90% населення!) проголосували за неї на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р., хоча перед тим її було не видно й не чути ?..». Чи цими питаннями хтось переймався в Україні? Оксана Забужко ствердно відповідає на це запитання, наголошуючи, що пошуком відповіді на нього займалась, зокрема, Віра Агеєва фактично двадцять останніх років поспіль, аналізуючи творчість і біографії найвідоміших українських письменників-«колаборантів» – «…тих, котрі не еміґрували, не згинули в ГУЛАГу чи підпіллі, а благополучно вмирали в УРСР у власному ліжку й отримували похорон за державний кошт. Один з її улюблених героїв, блискучий мислитель і прецікавий прозаїк В. Домонтович (Петров), без якого годі скласти повну історію європейського інтелектуального роману, був у 1930-ті завербований НКВД і під час війни працював на радянську розвідку (його було викрадено й вивезено 1949 р. з Мюнхена до Москви, ймовірно, за підозрою в подвійній грі, і звідтоді аж до кінця СРСР викреслено з літератури, але дозволено займатись археологією, і його аґентурної справи російська розвідка незалежній Україні, попри всі запити ще з 1990-х, так і не видала). Вписані в радянський літературний канон, і справді-таки видатні поети Максим Рильський та Микола Бажан були лауреатами Сталінської премії, десятиліттями покірно виконували всі вказівки радянської цензури, з обов'язковими в тому асортименті одами Сталіну включно, – а проте зуміли не тільки залишитись першорядними поетами, а й використовувати своє

суспільне становище, по змозі, для гальмування колоніальних культурно-політичних практик <…>…»[1].

Боротьба за власну культуру має стратегічне значення як ціннісна підстава для модернізації України. Вона повинна мати свою логіку і чітко визначені пріоритети. Адже, «…позбавлений чіткої логіки та прогнозованості, ситуативний рух у вузькому коридорі можливостей дає змогу вирішувати тактичні завдання виживання, однак залишає за рамками стратегію модернізації українського проекту, що є основою створення таких умов, які перетворять Україну на суб'єкт геополітики, спроможний самотужки відповідати на глобальні й регіональні виклики та забезпечувати свій державний суверенітет»[2] .

Виміри війни: національна суб'єктність проти «міфу XXI століття». Одним із найважливіших вимірів російсько-української протистояння є той, що пов'язаний із національною суб'єктністю[3] . Філософська мода останніх десятиліть пов'язувала суб'єктність (у гіпертрофованому вигляді чи взагалі як таку) із тоталітаризмом як виявом доби модерну. Проте це видається щонайменше непорозумінням. Адже тоталітаризм ґрунтується на поєднанні передусім техніко-технологічних здобутків модерну з зануренням соціуму в архаїку міжлюдських відносин, із позбавленням індивідів суб'єктності, із намаганням перетворити цих індивідів і соціальні спільноти на «ідеальних виконавців» (Б. Бательгейм) волі вождя, фюрера, дуче, аятоли тощо, також занурених в архаїку, власне, у той чи інший варіант міфологічного світу[4]. Йдеться не про класичну міфологію, а про її сучасну трансформацію, образно кажучи, про міфи XX і XXI століть[5]. У цій ситуації можна вести мову про «великий соціальний

[1] Забужко О. «Чернетка з історії незакінченої війни». URL: https://www.znak.com.pl/.../w-cieniu-imperium-kulisy...

[2] Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Вид. 2-ге, переробл. Київ:ТОВ «Вид-во «Кліо», 2020. 392 с. С. 12.

[3] Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 212–225.

[4] Там само.

[5] Грабовська І., Грабовський С. Виміри війни: національна суб'єктність проти «міфу XXI сторіччя». *Міжнародна науково-практична конференція «Війна в Україні – виклик євроатлантичним цивілізаційним цінностям»*. 24–25 червня 2024 року, м. Ужгород. С. 18–21. URL: http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/473

квазісуб'єкт», якому підпорядковані пересічні індивіди і до якого включені навіть ті, хто задає загальне цілепокладання.

Росія історично була відламком світу, чия чутливість до соціальної міфології виявилася підвищеною. Згадаймо про «третій Рим», про класичну тріаду «самодержавність, православність, народність», про намагання «злити всі слов'янські ручаї в російському морі», про Константинополь як столицю майбутньої «святої Русі» тощо. Звісно, в російській культурі існувала й існує «лінія Герцена–Сахарова», антиімперська й антиміфологічна, але вона ніколи не домінувала, вона об'єднувала особистостей, на яких із самого початку діяв і яких формував той чи той неросійський «культурний фермент», що «йшов упоперек» панівних міфів.

Для ствердження тоталітаризму замало властивих деспотіям модерного періоду міфологем. Історично у світі нації поставали і постають як спільноти вільних людей, які прагнуть бути повноправними громадянами, йдеться про ранньомодерні чи модерні національні спільноти. Тоталітарні системи виникають там, де нація недобудована й неусталена, а на додачу хворіє на імперські комплекси. Тоталітаризм зростає і ґрунтується на специфічній міфології, яка підносить певний народ над усіма іншими (як-от «германський народ», «совєтський народ») й орієнтована на глобальне панування («Третій Райх», «Третій Інтернаціонал», «Велика Азія» тощо). Саме міфології, а не авторитарній ідеології (хоча почати своє ствердження він може з неї), адже йдеться не про авторитарний режим, який можна усунути тим чи іншим способом, і нація почне одужання, а про всеосяжну міфореальність, про глибинні міфологічні напрямні, які втілені в життя людей, причому людей десуб'єктивованих – «общие даже слёзы из глаз» – тобто «ґвинтиків», «солдатів партії», «бійців фюрера» тощо. Наразі досить переглянути коментарі росіян в Youtube.com, щоб переконатися: у більшості з них – клятви на відданість й оспівування величі СССР, осанна славетному минулому, яке має стати майбутнім (класика міфології, «золота доба» позаду, її слід відновити), що властиве навіть народженим у постсовєтський час[1].

[1] Цюрупа М. В. Політичні та ментальні засади російського імперіалізму. *Українознавчий альманах*. 2022. Випуск 30. С. 22–29.

При цьому масовий освічений росіянин (коментарі написані доволі грамотно) заперечує здатність українців до самочинності, самоорганізації, до дії за власною спонукою, до власного цілепокладання, тобто до суб'єктності, українці бачаться або орієнтованими на Москву «майже росіянами», або «слухняними маріонетками» США та НАТО.

Ранньомодерна українська козацька нація формувалася як спільнота вільних людей із високим рівнем суб'єктності. Але в умовах самодержавної Російської імперії національна суб'єктність частково була силоміць знищена разом із її носіями, частково «розсмокталася». Відтак утворилася історична пауза в націєтворенні, яке довелося починати на новій, ширшій основі. Проте і в ранньомодерні, і в модерні часи найяскравіші носії національної суб'єктності (vita maxima, за О. Кульчицьким) перебували у відносній меншості серед загального населення. У постколоніальному і посттоталітарному суспільстві назагал національна суб'єктність не може охоплювати всіх, хто номінально є громадянином цієї держави. Це серйозна проблема України. При цьому історично українська національна суб'єктність полісуб'єктна у своїй основі, в цьому її сила і слабкість за умов сусідства з імперською Росією. Усі три Майдани – 1990, 2004, 2013–2014 років – це вияви національної суб'єктності. В РФ дуже мало хто і з влади, і з опозиції зміг це збагнути. Відсіч російській агресії у 2014 та 2022 роках ґрунтувалася на самочинності, влада зі значним запізненням підключалася до цього. Україна зірвала плани Кремля тому, що діяла як «Держава Війська Запорозького» (І. Лосєв), відбулося відродження на новій основі історично традиційної української суб'єктності [1]. Але система державної влади України досі не побудована так, як має бути побудована з урахуванням переваг, які дає ця традиція у протистоянні десуб'єктивованій російській міфореальності, і з мінімізацією її недоліків.

Сьогодні принципово змінюються етноментальні характеристики українців. І це передбачуваний процес: зміна настанови масової свідомості, ідентичностей і характерології народу напряму залежить від його реальних практик життя. Зміна ментальності жертви, вічно упокореного, підлеглого відбувається на наших очах насамперед на полях битв за Україну у війні з

[1] Grabovska I. Some Aspects of the Assessment of the Specificity of Public Attitudes in Warring Ukraine: A Subjective View. *The 65th International scientific and practical conference «Innovation – Science – Society» (February 22–23, 2024) Primedia E-launch LLC*. USA, Chicago. 2024. Pp.12–16.

російським агресором. Суб'єктність українців, у тому числі і геополітична, утверджується в реальних зусиллях нації і держави, спрямованих на самозбереження в умовах жорсткої цивілізаційної кризи, породженої системою путінізму в рф. Тому надзвичайно велике значення для подальшого буття українців як нації і держави має перемога над російським агресором. Але для розуміння всієї складності процесу суб'єктивації та значення для його протікання етноментальних особливостей народу важливо досліджувати та вводити в науковий дискурс роботи, присвячені вказаним проблемам, у тому числі не в останню чергу і дослідження такого неординарного науковця, яким був Олександр фон Кульчицький, не всі рукописи якого, на жаль, наразі опубліковані.

Роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України. Загальновизнаним в аналітиці є той факт, що саме патріотично налаштовані еліти формують певну реальність, яка у модерні, постмодерні, а тепер вже і у пост-постмодерні часи своєю чергою формує сучасну громадянсько-політичну (модерну) націю. Більшість українських дослідників націєтворчих процесів в Україні вважає, що сучасна українська нація належить до молодих політичних націй (хоча це дуже дискусійне твердження, оскільки чому тоді на український чинник змушені були зважати навіть головні тоталітарні режими Європи XX століття?). Далеко не на порожньому місці Лев Троцький у 1937 року констатував: «Розіп'ята між чотирма державами, Україна нині посіла у долі Європи те становище, яке займала у минулому Польща… Українському питанню суджено у ближчий період грати величезну роль у житті Європи.... Ніде утиски, чистки і репресії і взагалі всі різновиди бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, у боротьбі з сильними підспудними устремліннями українських мас до більшої свободи і самостійності. Совєтська Україна стала для тоталітарної бюрократії адміністративною частиною цілого і військової бази СССР. Сталінська бюрократія, щоправда, зводить пам'ятники Шевченкові, але для того, щоб міцніше придушити цими пам'ятниками український народ і змусити його мовою Кобзаря славити кремлівську кліку ґвалтівників» [1]. Ба більше: не лише Бандера з Донцовим, а і

[1] Троцкий Л. Об украинском вопросе. URL: https://www.marxists.org/russkij/trotsky/works/trotm465.html

Троцький у 1939 році наголошували на здатності українців до здобуття незалежності та революційного виходу з СССР уже в ті часи: «Національно-революційний український рух є складовою частиною тієї могутньої революційної хвилі, яка зараз молекулярно готується під корою торжествуючої реакції»[1]. Інша річ, що українську націю можна вважати молодою державною нацією, а останнє є найвищим виявом сутності політичної нації. Відтак перед молодими державними націями виникає ціла серія викликів і загроз, від яких напряму залежить її подальша доля та навіть саме виживання. Особливо, коли така нація опинилась у стані війни, як це сталося із українською сьогодні.

Постколоніальні та національно-визвольні війни й повстання колишніх колоній, а Україна є саме такою постколоніальною країною[2], не є історичною рідкістю. Такими були війни Франції проти Алжиру; іспанських колоній в Америці проти європейського колонізатора; антиколоніальні повстання в Африці (Кенія, Зімбабве, Намібія); війни проти Португалії в Анголі, Мозамбіку, Гвінеї-Бісау; національно-визвольна війна Індонезії проти Нідерландів та Індокитаю проти Франції, а в наші часи – боротьба курдської нації за незалежний Курдистан тощо.

Постколоніальна країна наділена у більшості випадків низькою мірою суб'єктності, оскільки за власною специфікою вона є умовно самостійною. Проте за 33 років відновленої незалежності Україна як нація і держава зробила чимало для утвердження власної суб'єктності.

Під суб'єктністю в сучасному науковому дискурсі розуміється рівень самостійності і незалежності від зовнішніх чинників країни, її самодостатність і незалежність як дієвця історії. Як неважко помітити, суб'єктність фактично збігається з суверенністю держави та нації, проте суб'єктність країни – це динамічний розвиток її суверенності, самостійності та незалежності, процес, який дозволяє або не дозволяє визначати певну країну як актора історії насамперед світової політики. При визначенні суб'єктності акцент робиться саме на країні як єдності держави, нації та спільноти громадян, які населяють цю країну.

---

[1] Троцкий Л. Демократические крепостники и независимость Украины. URL: https://www.marxists.org/russkij/trotsky/works/trotm478.html

[2] Див. про це, напр.: Грабовська І. Р. 1.1. Актуальність дослідження консолідаційних процесів українства доби постколоніалізму. *Консолідація українства в постколоніальну добу*: монографія / за заг. ред. проф. М. І. Обушного. Київ: Міленіум, 2018. С. 15 – 38.

За словником, суверенітет – це «незалежність держави у зовнішніх та верховенство у внутрішніх справах. Вільне, незалежне від будь-яких зовнішніх сил верховенство державної влади. Поняття суверенітет виражає загальну властивість будь-якої держави»[1]. Поняття «суверенітет» походить від німецького Souveränität та французького souveraineté, що означає верховенство, верховна влада, панування, незалежність держави у зовнішніх стосунках та верховенство державної влади у внутрішніх. У наукових дослідженнях суверенітет поділяється на державний, народний та національний.

Отже, в сучасному науковому дискурсі під суб'єктністю країни розуміється рівень її самостійності і незалежності від впливу зовнішніх чинників, здатність існувати в реальному світі згідно зі своїми цінностями, вираженими у внутрішній та зовнішній політиці держави[2].

Як відомо, справжня цінність – це те, за що люди готові платити не лише грошима, власним добробутом, але навіть і життям, якщо виникне така потреба.

Між суб'єктністю і суверенітетом є різниця: суб'єктність як наукове поняття фіксує динамічність, процесуальність утвердження власної незалежності та самостійності у той час, коли суверенітет сприймається і утверджується, наприклад, законодавчо як даність. Країна повинна мати сильну суб'єктність, щоб ефективно відстоювати свій суверенітет.

У розмислах українських аналітиків часто проговорюється проблема суб'єктності України саме у вказаному вище ключі. Так, О. Яхно зазначає, що нерідко українські політики (йдеться про довоєнні реалії, що існували до 24 лютого 2022 р., коли путінська неоімперія пішла війною проти України) люблять розповідати, що Україна чи то втратила, чи то повернула собі суб'єктність як держава. Аналітикиня зазначає: «Завжди дивуюсь таким заявам. Тому що в даному випадку куди цікавіше зрозуміти, що політики взагалі розуміють під "суб'єктністю". Маю на увазі не слово, а конкретне значення стосовно України. Що таке суб'єктність держави, яка не є постійним членом РБ ООН і не має ядерної зброї? Тобто це не про зовнішні ознаки (зустрічі, присутність на міжнародних заходах, загальні слова тощо), а про суть. Вважаю, що обов'язковою умовою суб'єктності є сила держави зсередини (усвідомлення себе). А прояв

[1] Геополитика. *Краткий словарь.* URL: https://politike.ru/termin/suverenitet.html
[2] Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. 256 с.

суб'єктності – це невразливість від зовнішніх загроз та вміння реалізовувати проекти на зовнішньому майданчику. І от якби було таке розуміння (сильних сторін та послідовності пріоритетів), то, можливо, і в еліт з'явилася б "точка складання" в частині об'єднання». І далі: «А якщо говорити про геополітику, то на постсоветському просторі Україна сьогодні – протосуб'єктна, якщо так можливо сказати. Тобто потенційно суб'єктна. У тому сенсі, що у нас немає вибору, крім як показати/довести собі та світові – що на пострадянському просторі можлива демократична, толерантна та сильна держава. Це альтернатива тому типу регіонального лідерства, яке демонструє Росія. Саме тому, гадаю, відносини між Україною та РФ завжди були і є важливим фактором впливу на ситуацію – як на регіональному, так і на глобальному рівнях. Адже у можливій новій геополітичній реальності пострадянського простору Україна – це центр консолідації західної частини євразійського "хартленду" та джерело європейських цінностей для цієї частини постімперської/постсовєтської території»[1]. Утім, видається, тут маємо певне применшення суб'єктності України: адже, за численними визнаннями московських діячів, у 1991 році саме позиція України стала вирішальною у розвалі СССР, хоча повною мірою скористатися своїми можливостями ані українська влада, ані українське суспільство не змогли в силу низки постколоніальних причин.

Сьогодні, внаслідок героїчного протистояння української нації рашистському агресорові, статус України як дієвця історії докорінно змінюється. Вона зараз справді перетворилась на морального, і не тільки, лідера вільного світу, ставши захисником автентичних європейських цінностей, які сучасний Захід, особливо Західна Європа, значною мірою розгубив. Не можна не погодитись із твердженням відомого політичного аналітика А. Піонтковського про те, що саме Україна сьогодні рятує Європу і увесь світ від рашистської чуми і тоталітаризму вже у XXI столітті. Її позиція – це позиція активного суб'єкта, центру переформатування європейської політики, що не може не впливати на увесь теперішній світ[2].

---

[1] Олеся Яхно. О субъектности. URL: https://blogs.pravda.com.ua/authors/yakhno/613b1fae24506/

[2] Див., напр.: Пионтковский: заговор против Украины, друзья путина спалились, кто готовит капитуляцию. *Украина 24*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=lpF2GvLxU3g; Пионтковский: Зеленский

Для того, щоб існувало поняття України як абсолютної цінності, тобто щоби гасло «Україна понад усе!» стало світоглядною основою життєдіяльності більшості громадян всередині країни, повинна бути проведена величезна робота, в тому числі і просвітницька. І виконати її мають саме україноцентричні еліти як всередині України, так і за її межами. Зрештою, внаслідок повномасштабної рашистської агресії проти України, спрямованої на тотальне знищення українців як нації та України як держави, інших, окрім україноцентричних, еліт в країні не повинно залишатись. Адже «…прийнятного для нас порядку ворог не збереже: сучасні війни це «війни світоглядів», у яких ідеться про «бути чи не бути», і сьогодні їхньою метою вже не є військова перемога, а цілковита інтеграція в ідеологічну сферу; ті, хто утримуються від боротьби руху опору, у повоєнний час, що рано чи пізно настане, будуть морально зламані й утратять свій політичний вплив або й право голосу; ті, хто активно чи пасивно співпрацюють з ворогом або ж його поплічниками, не тільки програють війну, але й утратять честь; політичний і моральний вплив тих, хто активно співдіятиме в боротьбі руху опору, у післявоєнний період тільки зросте»[1].

Ця цитата з книги майора Ганса фон Даха «Тотальний опір: інструкція з ведення малої війни для кожного», яка була оприлюднена ще у 1957 р. і стосувалась не України, а Швейцарії, звучить дуже актуально саме для нашої країни і саме сьогодні.

Під україноцентричними елітами маються на увазі та частина нині діючих еліт, яка не лише розглядає сучасну Україну як власну і єдину Батьківщину та готова боротися за неї. Завдання духовної (за Р. Ароном) еліти (письменники, науковці, ідеологи, музиканти, живописці тощо): 1) світоглядне; 2) організаційне; 3) консолідаційне; 4) патріотично-виховне; 5) ціннісно-орієнтаційне [2]. У світлі реалій теперішньої війни ще й ідеологічно-пропагандистське, тобто реальне створення інтелектуального фронту по боротьбі з російським агресором.

погнал Макрона метлой за ультиматумы от путина / политика – *Украина 24*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vgxTfxpR8ms

[1] Дах, Ганс фон. Тотальний опір: інструкція з ведення малої війни для кожного. Частина 1 / переклад Хистини Назаркевич; наук. ред. укр. вид. Олег Фешовець. Львів: Вид-во «Астролябія», 2014. 160 с. С. 16.

[2] Див. про це, напр.: Пролєєв С. Элиты и Украина в мировом контексте. *Середовище розвитку мислення*. Cowo guru. URL: https://c/owo guru/# элиты,# человек элиты, # современный мир

Окремо стоїть питання з політичними елітами країни. Саме тому наразі одним із пріоритетних питань є притягнення до відповідальності колаборантів і держзрадників. Це мало б превентивний ефект і не дало б змоги їм балотуватися до парламенту чи органів місцевого самоврядування знову. Рух «Чесно» стежитиме за справами, які наразі перебувають в судах і ще будуть туди передані за статтями «держзрада» чи «колабораціонізм»[1]. Коментарі та обговорення під статтями в інтернет-виданнях – теоретично річ хороша. З одного боку, йдеться про свідчення свободи слова. З іншого – якої саме свободи та якого саме слова, надто в умовах війни? Нерідко маємо свободу безвідповідального словесного потоку, а то й вести відверту ворожу пропаганду, словесні ескапади з метою не з'ясування істини, а дискредитації опонентів, а то й Української держави як такої. Невігластво у таких дискусіях нерідко просто-таки зашкалює. Причому невігластво з усіх боків, включно з багатьма затятими патріотами.

Серед коментів одного популярного інтернет-видання натрапляємо на таку репліку: «У Сталіна син в полон на фронті попав, у громадянську Чапай, Котовський, Щорс попереду своїх військ шли в атаку, а де наші буржуї та їх родичі нині перебувають?». Що засвідчує ця репліка? Найперше – російсько-совєтські настанови її автора, ба більше – настанови сталіністські. Бо названі тільки ті червоні командири, які були канонізовані Сталіним (не всі, щоправда, були ще Лазо, Ворошилов і Будьонний). А чому не Гай, Азін, Апанасенко, які насправді діяли попереду? І громадянська війна – вона ж була в Росії, а на теренах України про громадянську війну говорити важко; Котовський, скажімо, воював на українських теренах, але документально зафіксовано, що його бійці прагнули «єдиної неподільної Росії». Задіяним в українські справи був хіба що Щорс, не випадково він відмовився перекидати дивізію на колчаківський фронт і погрожував відвести її до Петлюри (за що і був скараний на горло), але ж начдив ніколи не біг попереду своїх бійців в атаку, він був офіцером з досвідом Першої світової війни і знав, що командир, тим більше піхотний, – це організатор бою, а не найкрутіший майстер шаблі. І головне – сто років тому війна на фронтах у колишній Російській імперії була принципово іншою, ніж зараз, і навіть не смішно

[1] Сергій Грабовський. Чи мали б українські нардепи воювати на фронті? URL: https://glavcom.ua/country/politics/derzhzradniki-prizvishcha-yaki-treba-zakarbuvati-u-nashiy-politichniy-pamyati-851445.html

вимагати, щоб у боях на Донбасі, в основі яких – артдуелі та дії ударних дронів, «командир попереду йшов в атаку». Ну, а вести мову про сина Сталіна Якова, котрий потрапив у німецький полон, як про приклад беззастережного служіння, може тільки кінчений бевзь. Адже Сталін не випадково відправив старшого сина служити у 7-й московський мехкорпус під командуванням генерала Виноградова, який мав першим увірватися у Берлін восени 1941-го. Проте склалося зовсім інакше – бездарність командування корпусу, командування Західного фронту, керівництва генштабу й особисто Сталіна призвели до розгрому корпусу та потрапляння Якова Джугашвілі в німецький полон. І тому молодшого сина, який був льотчиком, «кремлівський горянин» наказав у бойових вильотах прикривати цілим авіаполком, що дало тому змогу збити аж два ворожих літаки.

Але аргументів опоненти «Миколи Ветрова» – таким ніком прикрився автор наведеної репліки – не навели. Тільки лаяли його. І це дозволило «Ветрову» продовжити: «Панове коментарі до мого посту – ви вважаєте, що особистий приклад не має значення і можна розказувати про високопарні слова, сидячи в кріслі приватного літака чи пароплава? Буржуї взагалі ні з якого боку окопів у всі війни на Землі не сиділи...отакі справи, малята». Наче Ленін чи Сталін, Молотов чи Каганович сиділи в окопах. Не кажучи вже про численні свідчення того, що «буржуї» воювали в лавах добробатів у 2014–15 роках і в лавах ЗСУ та ТРО у 2022 році. Правда, не олігархи, але цілком серйозні бізнесмени з мільйонними статками. Та й проти Чапаєва, Котовського та Щорса «буржуї» теж воювали. І під час класичних буржуазних революцій XVII–XIX століть теж не пасли задніх. Але все ж, попри всю нікчемність заяв «Миколи Ветрова» і нездатність його опонентів розмазати цього сталініста по асфальту, є реальна проблема, яку під час цього «обміну дурницями» не витягли на світло, хоча вона і вимальовується десь там за балаканиною про «буржуїв». Це проблема участі політичної еліти у тих війнах, де вирішується доля батьківщини.

Історія тут дає чимало прикладів, але виберімо один, вельми показовий – Великої Британії у Першій світовій війні. Як відомо, у Британії парламент двопалатний – Палата лордів, куди входить передусім спадкова аристократія вищих рангів, причому довічно, і Палата громад, члени якої обираються у мажоритарних округах на певний термін. Назагал понад 100 членів обох палат вдягли у 1914–18 роках військову форму, ані

титули, ані посади не стали їм на заваді, коли йшлося про долю держави. 24 члени Палати лордів загинули на різних фронтах Першої світової, серед них лейтенанти, капітани, майори, полковники і навіть фельдмаршал. Поклали своє життя за батьківщину і 19 членів Палати громад. При цьому найстарша у Європі парламентська демократія зуміла поєднати постійну роботу обох палат зі службою в армії та на флоті значного числа їхніх членів. Серед них був і Вінстон Черчилль – півроку він провів в окопах, спершу у званні майора в листопаді 1915-го його призначили до 2-го батальйону полку гвардійських гренадерів, а з 1 січня 1916 року, вже підполковником, він став командувати 6-м батальйоном шотландських королівських фузілерів у Фландрії та залишався на цій посаді до середини травня 1916-го. У своєму батальйоні Черчилль навів залізний порядок. А водночас він, як чи не єдиний кадровий офіцер у цьому підрозділі (інші були шотландцями з середнього класу, донедавна цивільними), організував майже ідеальне забезпечення батальйону всім необхідним, як то кажуть, «для життя і бою», беріг солдатів й офіцерів, організовував їхнє навчання всьому необхідному на війні. Але при тому залишався політиком і депутатом британського парламенту, іноді під час затишшя на фронті на кілька днів з дозволу командування їздячи до Лондона, зустрічаючись там із колегами-політиками та виступаючи у Палаті громад. Отож 40-річний підполковник-депутат не полишав політичного життя, хоча і вважав, що для нього найкраще місце за чинних обставин – на передовій, під кулями. Але потім батальйон був розформований, вільної посади комбата не знайшлося, служити у штабі майбутній лідер британської нації категорично не хотів, тож Черчилль повернувся до «чистої» політики.

Постає закономірне запитання: а що ж українські нардепи? Кілька десятків із них «засвітилися» в лавах ТРО (в основному під час оборони Києва) і тільки одиниці – у складі ЗСУ. Це при тому, що власне депутатська робота нині не така й обтяжлива, законопроєкти готують Офіс президента та Кабмін, пленарні засідання нечасто. Складається враження, що нардепи, середній вік яких наразі 44 роки (а середній вік депутатів від «Слуги народу» та «Голосу» – такий, як у Черчилля під час Першої світової), цінують себе значно вище за британських лордів і не хочуть наражатися на небезпеки. Так, можуть сказати, що нардепи у своїй більшості не навчені військовій справі. А чому? Невже не вірили у напад Росії? Добре, не вірили – але за чотири місяці можна було би пройти

непоганий вишкіл – було би бажання. А бажання таке, схоже, є у дуже небагатьох українських нардепів. І тому, мабуть, чекати на появу серед них майбутніх Черчиллів не дуже випадає.

І взагалі: це було би чесно – не тільки посилати інших у бій, а й самим брати участь у запеклих боях. Не кажучи вже про те, що, скажімо, 10 членів Палати лордів починали війну у 1914-му молодшими офіцерами, максимум майорами, а закінчили її генералами, адміралами та полковниками[1].

Як зазначала О. Забужко, велику роль у опритомненні українських громадян, формуванні україноцентричного світогляду широких мас населення зробили українські дослідники історії країни, які за період, що минув, змогли відкрити для абсолютної більшості українців їх власну справжню історію. Видається, що над зміною аксіологічних та світоглядних установок українців добре за 30 років новітньої української незалежності попрацювали не лише історики. Варто погодитись із твердженням відомих українських соціологів В. Євтуха та В. Трощинського про те, що «значним стимулятором українського етнополітичного ренесансу у новітній час стало введення в школах та інших навчальних закладах таких дисциплін, як народознавство та українознавство, й утвердження цих дослідницьких напрямків у системі соціогуманітарних наук»[2].

Вітчизняні науковці-українознавці провели за попередні роки української незалежності чимало досліджень актуальних і цікавих для сучасної України тем та цілих тематичних напрямків, виявивши цілі лакуни раніше невідомих проблем або заборонених сюжетів[3].

---

[1]Сергій Грабовський. Чи мали б українські нардепи воювати на фронті? URL: https://glavcom.ua/country/politics/derzhzradniki-prizvishcha-yaki-treba-zakarbuvati-u-nashiy-politichniy-pamyati-851445.html

[2] Євтух Є. Б., Трощинський В. П. Етнонаціональна структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку. *Етнонаціональна структура українського суспільства.* Довідник. Київ: Наукова думка, 2004. 344 с. С. 13.

[3] Див. про це, зокрема: Грабовська І. М. Сучасне вітчизняне та закордонне українознавство в реаліях війни путінської неоімперії проти України. *Україна в контексті соціогуманітарних викликів сучасності: історичний досвід та перспективи.* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). 17 травня 2022 року. Переяслав, 2022. 160 с. С. 72–74.

Зрештою, українцям реально довелось перевідкривати для себе не лише власну історію, значну частину культурної спадщини, але і самих себе, пізнаючи власний внутрішній світ. Варто погодитись із думкою одного з найвидатніших українських мислителів ХХ ст. Є. Маланюка (до речі, поручника, командира кулеметної сотні, одного з бойових старшин часів Української революції): «Може найважнішим з наших завдань, як національної спільноти, було, є і буде: пізнати себе»[1]. Це і є одним із найголовніших завдань будь-якої еліти.

Видатний філософ ХХ ст. Й. Хейзинга, досліджуючи середньовічну Західну Європу, дійшов висновку, що саме тоді складається уявлення про покликання суспільних страт, формується головне завдання і відповідальність перед Богом за власне призначення. «У тій прекрасній картині, у вигляді якої уявляли державу і суспільство, за кожним зі станів визнавали не ту функцію, де вона виявляла свою корисність, а ту, де вона виступала своїм священним обов'язком або своїм сяючим блиском. При цьому можна було жалкувати про духовність, що вироджується, про занепад лицарських чеснот – у той же самий час жодною мірою не поступаючись ідеальною картиною: навіть якщо людські гріхи перешкоджають здійсненню ідеалу, він зберігається як мірило і основа суспільного мислення. Середньовічна картина суспільства статична, а не динамічна»[2]. У такій картині світу, зокрема, аристократія – кращі люди – мала являти собою найкращу (елітну) частину суспільства. Філософ пише: «Господь наказав простому народу з'явитися на світ, щоб трудитися, обробляти землю або торгівлею добувати собі надійні засоби для життя; духовенству призначено вершити справу віри; *аристократія ж покликана звеличувати чесноту і дотримуватися справедливості – діяннями і звичаями прекрасних осіб цього стану виявляючи люстерко всім іншим. Вищі завдання країни: підтримка церкви, поширення віри, захист народу*

[1] Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. *Книга спостережень. Проза.* Т. 2. Накладом видавництва «Гомін України». Торонто, Онт., Канада. 1966. С. 63–133. С. 63.

[2] Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. Москва: Наука, 1988. 540 с. С. 62 – 63.

від утисків, дотримання загального блага, боротьба з насильством і тиранією, зміцнення миру...»[1] (виділ. авт.).

Перед сучасними українознавцями стоять надзвичайно серйозні завдання, як у період війни проти російського фашизму, так і по тому. «Враховуючи такі реалії наукове українознавство може й повинно бути ефективним чинником у наближенні української перемоги. Адже гібридний характер агресії путінської ерефії проти України нікуди не зник. Пропагандистські війська Кремля продовжують активно промивати мізки як багатомільйонній аудиторії росіян всередині самої РФ, так і чималій кількості русофілів за кордонами Московії. Отже, завданням сучасного українознавства діаспори та матірної України є активне поборювання неоімперії Кремля і путлєр-рейху усіма можливими способами, доступними науці, та популяризація її надбань для широкого загалу. Як найефективніший спосіб протистояння кремлівській брехні»[2].

Держава і нація залишатимуться сильними, коли вони консолідовані. Проте цей процес не відбувається автоматично. Як суспільно значимі сенси, так і консенсус мають виробляти еліти. До того ж еліти, орієнтовані на конкретну людину, яка не вкладається у прокрустове ложе кенсіанського індивіда. До речі, ідеї щодо людини як єдності двох світів: матеріального й ідеального, домінування якогось з них і визначає її тип поведінки, фактично ніколи не зникали з роздумів дійсно філософських, інша справа, що вони ігнорувались пріоритетними ідейними течіями певних епох.

У вітчизняній філософії така традиція трактування людини була яскраво представлена вченням про внутрішню та зовнішню людину Григорієм Сковородою, отже, фактично вербалізована в українському дискурсі вже у XVIII ст. У подальшому розробка типології масової особистості привела до виділення певних типів української людини. Цікавою у цьому плані є концепція сковородинівської-шевченківської-фаустівської-загубленої української людини, представлена знаним

[1] Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. Москва: Наука, 1988. 540 с. С. 63.

[2] Грабовська І. М. Сучасне вітчизняне та закордонне українознавство в реаліях війни путінської неоімперії проти України. *Україна в контексті соціогуманітарних викликів сучасності: історичний досвід та перспективи.* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). 17 травня 2022 року. Переяслав, 2022. С. 73.

українським філософом М. Шлемкевичем у роботі «Загублена українська людина»[1].

Вочевидь у сучасному світі паралельно з процесом масовізації йде процес індивідуації у глобальному масштабі. Індивідуація з необхідністю підводить індивіда до усвідомлення себе як певної цінності з претензією на визнання та повагу до своєї особистості, тобто до формування відчуття гідності. Ф. Фукуяма стверджує, що саме вимога поважати індивідуальне почуття гідності стало вирішальним стимулом сучасних революцій на постсовєтському просторі, особливо в Україні, де революція отримала ім'я Революції Гідності. Але це не виняток у сучасному світі, стверджує вчений. Так само стимулом «Арабської весни», поштовхом до її початку стала реакція на приниження людської гідності. Наведений Ф. Фукуямою перелік прикладів можна продовжити описом протестних акцій у Білорусі 2020–2021 рр., у Казахстані початку 2022 р., у Бангладеш літа 2024 р.

Отож потреба людини маси визначитись із власною ідентичністю після проходження процесу масифікації призводить до ідентифікації себе з модерною нацією, що значно політизує окреме приватне життя, оскільки загрози для своєї вільно обраної нації як власного ідентитету починає сприймати в якості особистої загрози. У такі моменти і відбувається об’єднання розрізнених дрібногрупових ідентичностей і національної ідентичності у складну пірамідальну систему підпорядкованих ідентичностей. Подібний процес реально перетворює людину маси, чи не основним життєвим гаслом якої було «какая разніца», у відповідального громадянина. Проте подібні процеси ніколи фактично не відбуваються автоматично. Потрібна глибока і цілеспрямована робота, яку і мають проводити еліти.

1.2. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб’єктність

Загальним недоліком більшості досліджень, присвячених тим чи іншим аспектам українського буття, є звуження обширів осмислення проблематики[2]. Росія, Польща, Німеччина, Західна Європа, США і Канада, у найкращому разі Кавказ і Близький Схід – от і всі просторові ареали, з

[1] Шлемкевич М. Загублена українська людина. Нью-Йорк: Життя і Мислі, 1954. 158 с.

[2] Ідеї цього підрозділу викладені у статті: Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб’єктність. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 212–225.

якими пов'язуються українські сюжети. Тим часом Україна має розглядатися в контексті світової історії, всіх її вимірів [1]. Тільки так, видається, можна вибудувати концептуальні моделі пояснення реальних процесів, зрозуміти алгоритми соціокультурних трансформацій, спрогнозувати довготривалі тенденції розвитку тощо. На жаль, усю цю сферу українознавства значною мірою віддано на відкуп не тільки пропагандистам Путіна, а й «хорошим росіянам», які, навіть бажаючи залишатися на ґрунті об'єктивності, так чи інакше накладають на українські сюжети звичні кліше, поєднані з незнанням певних фактів і стандартним московсько-пітерським апломбом. Отож конче потрібними виглядають «синтетичні» українознавчі дослідження, які вплетені у контексти світової історії, ґрунтуються на залученні фактажу з найрізноманітніших царин і використовують не «модний», а ефективний і доцільний інструментарій. Тим більше, коли йдеться про геополітичну суб'єктність у вимірах глобалізації.

Для розкриття проблеми геополітичної суб'єктності України у контексті глобалізації варто насамперед звернутись до кола наукових ідей, базових для даного дослідження.

Про глобалізацію написано дуже багато, як, зрештою, існує і чимало її різноманітних визначень, від статті в Оксфордському політичному словнику [2] до розлогого тексту в англомовній Вікіпедії [3]. Та все ж найґрунтовнішим, на нашу думку, є наступне розуміння цього феномену: «ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (від франц. global – загальний, всесвітній; що походить від лат. globus – куля) – новітній трансформаційний процес (точніше – низка взаємопов'язаних процесів) у просторовій організації локальних, регіональних і світ. екон. зв'язків та відповідних соціальних відносин. Гол. ознаки Г.: 1) масовий і масштабний вихід соціальної, політ. та екон. активності за межі кордонів окремих д-в на регіони й континенти; 2) зростаюча інтенсивність взаємозв'язків у сфері торгівлі, інвестицій, фінансів, міграційних і культ. процесів; 3) небувале до цього часу прискорення поширення ідей та інформації, обігу капіталів, переміщення товарів, міграції населення внаслідок розвитку всеосяжних систем

[1] Геополитика. *Краткий словарь.* URL: https://politike.ru/termin/suverenitet.html
[2] Глобалізація (globalization). *Короткий оксфордський політичний словник.* Київ: Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2005. С. 127–130.
[3] Globalization. *Wikipedia. Free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Globalization

транспорту та комунікацій; 4) стирання граней між місц. й всепланетарними подіями»[1].

Це визначення, яке подає «Енциклопедія історії України», можна прийняти як робоче для подальшого розгляду заявленої проблематики з єдиним важливим уточненням: глобалізація почалася не в останні десятиліття, а раніше. Це знайшло відображення в текстах дослідників. Б. Дем'яненко стверджує: «Уперше термін «глобалізація» в значенні «інтенсивної міжнародної торгівлі» наприкінці 1850-х вжив К. Маркс у листі до Ф. Енгельса. […] 1961 термін зафіксовано в англомовному словнику. Сучасну популярність і широкий вжиток терміна приписують професору Гарвардської школи бізнесу (м. Бостон, штат Массачусетс, США) Т. Левітту (1925–2006; Німеччина – США), який 1983 опублікував статтю «Глобалізація ринків» (англ. «Globalization of markets»)»[2].

Важко не погодитись із твердженням, що глобалізація – «центральний елемент риторики сучасної світової політики й тема дедалі більшого числа наукових аналітичних досліджень»[3].

Проблема періодизації основних етапів процесів глобалізації у зв'язку не тільки з політичними й економічними факторами, а й щодо міжлюдських взаємин та обміну ідеями розглядається у статті «Глобалізація та історія: чи є глобалізація новим феноменом?»[4].

Під геополітичною суб'єктністю країни розуміємо міру її впливовості на розгортання та розвиток світових (глобальних) та регіональних процесів, здатність до самостояння[5] як дієвця міжнародної політики. А це «залежить від потужності й структури національної економіки, фінансової спроможності, рівня боєздатності країни тощо. Коли йдеться про рівень суб'єктності країни, маються на увазі передусім ознаки й критерії цього рівня – спроможність до усвідомлення й узагальнення тенденцій свого розвитку, здатність до формулювання

[1] ГЛОБАЛІЗАЦІЯ. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д*. Київ: Наукова думка, 2004. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Globalizaciya

[2] Дем'яненко Б. Л. Глобалізація. *Велика українська енциклопедія.* URL: https://vue.gov.ua/Глобалізація

[3] Глобалізація (globalization). *Короткий оксфордський політичний словник.* Київ: Вид-во Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2005. С. 127–130. С. 127.

[4] Subjectivity. *Wikipedia. Free encyclopedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Subjectivity

[5] Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. URL: https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascismukraine-putin.html

національних інтересів, послідовність у їх реалізації та захисті, наявність національної мети і стратегії її досягнення»[1].

Особливу роль у цьому процесі відіграють національні еліти[2].

Варто зауважити, що в більшості українських, а нерідко і західних текстів, присвячених феномену глобального і сучасній глобалізації, цей феномен розглядається як щось вимушене, значною мірою негативне, яке тягне за собою нівелювання національних культур, етнічних визначеностей, регіональних особливостей тощо. Проте виглядає так, що автори цих текстів свідомо, а частіше підсвідомо керуються мисленнєвою настановою щодо суб'єктивно-волюнтаристських витоків самої глобалізації, спрямованої проти національних держав і національних економік. Мовляв, ідеться про процес, спричинений цілераціональною діяльністю суспільних груп/страт/класів, які локалізовані у цілком визначених країнах (найчастіше йдеться про так званий «золотий мільярд людства», на другому місці – версії «малого народу», «світового єврейства» та «масонів»), і вигідний насамперед чи навіть виключно самим ініціаторам становлення глобального світу і глобального людства. А для всіх інших світових суб'єктів цей процес вимушений, якому вчасно не поставили певні межі.

Саме ж глобальне тут виглядає як антитеза національному; максимум, про що тут може йтися, принаймні на рівні декларацій, – про певні регіональні об'єднання споріднених етносів та релігійних конфесій, які б протистояли чинним тенденціям глобального розвитку («східнослов'янська православна єдність»). Але, якщо придивитися уважніше, таке протистояння, заперечення, протиставлення виявляється або альтернативним проєктом глобалізації і намаганням самих його адептів успішно «осідлати» глобальні процеси (випадок «всесвітнього ісламського джихаду»), або створити свій, більш локальний, проєкт

[1] Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози. Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. 88 с. С. 7.

[2] Див. детальніше про це, напр.: Ірина Грабовська, Катерина Настояща, Тетяна Талько. Роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України (300-річчю від дня народження Григорія Сковороди присвячується). У*країнознавчий альманах*. 2022. № 31. С. 72–81; Чупрій Л. Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність*: зб. наук. пр. Ужгород: ДВНЗ "УжНУ", 2020. Вип. 2 (25). С. 29–40.

(«східнослов'янський православний»), який задавав би правила гри на всьому глобальному просторі.

Крім того, на постсовєтських теренах (і не лише на них) нерідко ведуть мову про те, що відновлення незалежності України, як і постання нових незалежних держав на постсовєтських просторах, суперечить об'єктивним тенденціям сучасного світу, які полягають у все більшій глобалізації життя окремих націй. Одним із прикладів такого по-своєму чесного обстоювання зазначеної позиції, без сповзання у новітнє чорносотенство, в апологетику «ліберальної імперії» чи у неокомуністичну риторику, є книга «Союз можна було зберегти», видана «Горбачов-Фондом». У передмові до цієї книги один із її упорядників, колишній помічник президента СССР та фактичний співавтор концепції «нового мислення», фаховий історик А. Черняєв зазначав: «Час разюче підтвердив і виправданість драматичної боротьби за порятунок Союзу, і попередження, передбачення щодо наслідків його розвалу. […] Союз потребував докорінного реформування. Але щоб при цьому зберігав, перетравивши в котлі сучасності, все цінне, що за 70 років створено було новою, унікальною цивілізацією, – трагічною, жорстокою, часом антигуманною… Вона справила величезний, часом вирішальний вплив на зміст і сенс всього XX століття. Дала чимало творчих відкриттів і корисних імпульсів. Ніколи не пізно використати таку спадщину – але не всупереч і не за рахунок незалежності і суверенності нових держав, – а разом з ними, вільними від імперського підпорядкування, на благо їм самим і колишній «метрополії» – Росії»[1]. І далі – про злу волю учасників «Біловезької змови», які, мовляв, усупереч бажанням народів СССР розвалили Союз, породивши «біль від утрати великої країни». Разом із тим А. Черняєв заперечує негативне ставлення упорядників і самого Горбачова до того, що «колишні союзні республіки стали самостійними, суверенними державами» [2] . Така амбівалентність характерна не лише для багатьох російських політиків й інтелектуалів з начебто об'єктивними підходами до питання розпаду Совєтської імперії (той же Черняєв визнавав імперський характер СССР), а й для чималого числа західних публічних осіб, з одного боку, з другого –

[1] Черняев А. С. Союз можно было сохранить. Предисловие ко второму изданию. *Белая книга: Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства.* Сб. / общ. ред. В. Т. Логинова; кол. авт. Москва: АСТ, 2007. С. 3-4.

[2] Там само. С. 3.

суб'єктивні чинники, об'єктивні фактори тощо – з висновком: а краще було б уникнути розпаду, домігшись еволюційної трансформації Совєтського Союзу в неколоніальне демократичне утворення.

Видається, останнє було в принципі неможливим через те, що СССР свого часу створювався на суміші авторитарних і тоталітарних засад, а у сталінські часи перетворився на жорстко централізовану тоталітарну імперію з панівною роллю російського народу; панівна мова цієї імперії являла собою «совєтський соціолект російської мови» (А. Новіков), а все населення було багаторазово пропущене через соціально-селективні фільтри, наслідком чого стало звиродніння масової людини. «Загниваючий тоталітаризм» брежнєвської доби ще більше посилив багато які негативні тенденції імперського буття та знівелював деколонізаційні «комінтернівські» здобутки першого десятиліття існування СССР. А на додачу розпад Союзу вписався в чергову хвилю унезалежнення колоній, прямо пов'язану з процесами глобалізації, тобто в об'єктивні процеси, посилені активністю національних суб'єктів.

Перший етап деколонізації мав передумовою виникнення у другій половині XVIII – на початку XIX століття того явища, яке з певним перебільшенням (бо ж Китай, його сателіти, Японія, серединна Африка та частина Близького Сходу не охоплювалися ним) було назване «всесвітнім ринком». Принаймні йшлося про Європу й Америку, європейські та російські колонії. «Маркс стверджував, що, попри їхні недоліки як знарядь капіталістичної експлуатації, нові технології, які розширюють можливості взаємодії людей через кордони, зрештою являють собою прогресивну силу історії. Вони забезпечують необхідну інфраструктуру для космополітичної майбутньої соціалістичної цивілізації, водночас функціонуючи в сьогоденні як незамінні організаційні інструменти для робітничого класу, якому судилося здійснити революцію»[1]. При цьому геополітичну суб'єктність (з урахуванням швидкості та питомої потужності тогочасних комунікацій) мали лише декілька європейських держав і дві вельми специфічні євразійські імперії – Османська та Російська.

Щодо зв'язку нових технологій (як виробничих, так і соціальних) із революціями у глобальному масштабі Маркс мав рацію, лише йшлося реально не про пролетарські революції, а про антиколоніальні, національно-

[1] Globalization. *Encyclopedia of Philosophy*. First published: Fri Jun 21, 2002. URL: https://plato.stanford.edu/entries/globalization/

визвольні. Боротьба всередині формованого загального ринку за ресурси та ареали збуту, поширення ідей Просвітництва вилилися в унезалежнення 13-ти британських колоній у Північній Америці й утворення Сполучених Штатів, що вплинуло на подальші події у Європі, затим політична криза «цивілізованого світу», викликана Великою французькою революцією та наполеонівськими війнами, мала наслідком першу хвилю успішних антиколоніальних революцій. Спершу польська (кілька етапів, починаючи з кінця XVIII століття, і з поразкою у 1830–31 роках), потім Друга американська війна за незалежність, визволення латиноамериканських колоній Іспанії та Франції (ціла низка революцій і воєн за чверть століття), нарешті, відновлення незалежної Греції та спроби революційного визволення низки «колоній європейського типу» в період 1848–49 років – ось головні маркери цього періоду. Проте геополітичну суб'єктність на цьому етапі розвитку не набула жодна з нових держав, навіть Сполучені Штати Америки (точніше, Північноамериканські Сполучені Штати). Останні після Другої війни за незалежність зосередилися на внутрішньому розвитку.

Друга хвиля антиколоніального руху та постання незалежних держав стала наслідком і супроводом «першої глобальності» (Дж. Мейнард Кейнс), тобто кінця XIX – початку XX століття. Сам Кейнс писав: «Мешканець Лондона міг замовити по телефону, попиваючи ранковий чай у ліжку, товари з усього світу у такій кількості, яку він вважав за потрібне, і спокійно чекати на їхню швидку доставку до свого порогу»[1]. То вже був не всесвітній ринок, а реальна глобальність (сам термін «глобалізація» з'явився пізніше) – спершу телеграф, який давав змогу з Лондона розмовляти наживо з Токіо, потім радіо («іскрове»), потім транскордонна телефонія, а на додачу – вільний рух кваліфікованої робочої сили, міжнародні соціально-політичні організації, національна, а вслід за тим і водночас із тим – і всесвітня література. Все це створювало підґрунтя для розвинених визвольних рухів як у «колоніях європейського типу», так і в класичних колоніях поза межами Європи. На цьому етапі розвитку геополітичну суб'єктність набули США, які спершу розсунули свої кордони в Америці на північ і на південь, потім здобули Гавайські острови, затим перемогли Іспанію, позбавивши її останніх колоній в Америці та на Тихому

[1] Manfred Steger. Globalization and history: is globalization a new phenomenon? URL: https://doi.org/10.1093/ actrade/9780199662661.003.0002

океані. У Європі об'єднані Німеччина й Італія не лише наростили свій економічний потенціал, а й активно втрутилися у колоніальні суперечки та здобули масштабні володіння в Африці (обидві) та на Тихому океані (Німеччина) – у ті часи без таких володінь геополітична суб'єктність була неможлива. Японія також вийшла на геополітичний рівень, перемігши у війнах Китай і Росію. Натомість Російська імперія у ці роки втратила свої володіння в Америці й Африці, у Маньчжурії та на південному Сахаліні, а ще раніше – в Океанії.

Антиколоніальне визволення в цей період почалося з Куби; далі були Балканські війни, за своїм єством антиколоніальні. Потім – Перша світова війна й розвал двох європейських і двох євразійських імперій, створення та відтворення цілої низки незалежних держав на їхніх просторах. Німеччина перестала на 15 років бути актуальним геополітичним суб'єктом, Османська імперія припинила існування, а на теренах колишньої Російської імперії сформувався новий тип геополітичної суб'єктності – ідеократична тоталітарна держава. При цьому фактом став значний ідеологічний і політичний спротив постанню нових незалежних держав – і зліва («інтереси світової революції»), і справа («інтереси державної стабільності»). Внаслідок усебічного (з боку і «червоних», і «білих», і Антанти) тиску після Першої світової ціла низка відновлених і створених незалежних держав не втримала здобутий статус, перетворившись на автономії чи протекторати власне Росії, а також на те ж саме у складі СССР («союзні республіки») або взагалі зникнувши (звойований Туреччиною незалежний Курдистан).

Період між світовими війнами характерний не стільки конкуренцією імперіалістичних колоніальних держав, а, з одного боку, економічним протекціонізмом, з другого – конкуренцією політичних глобалізаторських проєктів, які мали багато в чому наднаціональний характер (Антанта, СССР і керований ним Комінтерн, затим і тоталітарні держави новітньої Вісі). Згадаймо лише офіційний гімн Комінтерну: «Die Parole: Welt-Sowjetunion!», «Наш лозунг – всемирный Советский Союз!» [1]. У цей період США дотримувалися політики ізоляціонізму, замкнувшись на обширах Америки, до 1940–41 років. Разом із тим економічні процеси у провідних країнах впливали на інші країни, хоча ця залежність і не була лінійною. Своєрідною

[1]Эрнст Буш (Ernst Busch, 1928): хроника XX века в песнях. URL: https://sites.google.com/site/ernstbush/pesni-i-ih-istoria-mp3-file-1/spisok/gimn-kominterna-1928

формою глобалізації стало створення антигітлерівської коаліції з кінця 1941 року.

По Другій світовій війні відбувся розкол світу на «дві системи», а разом із тим унезалежнення Індії, Пакистану, Кореї, держав Індокитаю. Нова хвиля глобалізації стала фактом із другої половини 1950-х, коли в СССР розпочалася непослідовна десталінізація, яка вилилася у більшу відкритість совєтського суспільства, що справило значний вплив на світові процеси, а водночас відбулася денацифікація Західної Німеччини і відкидання більшістю західних суспільств імперської ідеології та політичної практики як антидемократичних. З її початком відбувся глобальний розпад колоніальної системи, створеної у минулому Заходом. При цьому геополітична суб'єктність була набута (ще до формального проголошення незалежності, під час боротьби у 1930-х за самоврядування) тільки Індією. Ба більше: переважне число колишніх колоній на момент утворення не мали елементарної політичної суб'єктності, у них не сформувалися нації, домінував трайбалізм, а на додачу кордони більшості цих колоній виявилися нарізаними штучно, що спричинило «гарячі» конфлікти. Недоторканним виявився СССР та його «зовнішні» (Варшавська угода, РЕВ) і «внутрішні» колонії (т. зв. «національні» союзні республіки). Непорушним виявився і комуністичний Китай зі своїми «внутрішніми» колоніями (Тибет, Внутрішня Монголія, Китайський Туркестан або Сіньцзян).

Нова хвиля глобалізації розпочалася після світової енергетичної кризи 1970-х, а особливо – після перших етапів перебудови в СССР. Наслідком в підсумку стало унезалежнення як «зовнішніх», так і «внутрішніх» совєтських колоній. Проте частина останніх виявилася не вповні готовою до самостійного життя, а Росія не перестала бути посутньо імперською державою.

Варто зауважити: унезалежнення «внутрішніх» і «зовнішніх» колоній СССР супроводжувалося посиланнями на засади демократії. Зв'язок деколонізації та демократизації (бодай декларативної) існував завжди. Не в останню чергу тому, що колоніальне владарювання апріорі має триматься на далеко не демократичних методах, навіть якщо метрополія є демократичною державою (так було у відносинах Британії з Індією у 1920–30-х роках), а процеси створення всесвітнього ринку та наступної глобалізації мають в основі не лише обмін товарами, а й знаннями та культурними цінностями, в тому числі й тими, що напряму пов'язані з

демократією. В очах учасників масових антиколоніальних рухів демократія тривалий час асоціювалася з суспільним прогресом; утім, коли «штурмом і натиском» не вдавалося досягнути швидких результатів на шляху національного прогресу, нерідко в постколоніальних державах (починаючи з республік Латинської Америки) відбувався відхід від демократичного правління до авторитарного, а часом і до тоталітаризму.

Українська проблематика в цьому контексті пов'язана з тим, що, по-перше, від самого початку процесів глобалізації суспільство, образно кажучи, «гойдалося» на її хвилях, а разом із тим на самому початку цих процесів Російською імперією були силоміць ліквідована навіть обмежена політична суб'єктність України та припинений органічний розвиток ранньомодерної (козацької) української нації. Проте було й інше. Освоєння українцями-переселенцями степів Причорномор'я і Приазов'я, а колишніми запорожцями – Кубані, високотоварне виробництво збіжжя на освоєних землях й експорт його через чорноморські порти – такими були ознаки входження українців у світовий ринок. У ті часи українці включилися і в такий глобальний сюжет, як масонство. Цей ідейно суперечливий, а водночас і прогресистський рух істотно вплинув на політичні, правові та соціокультурні процеси у Західній Європі та Північній Америці, тим самим наклавши відбиток на сучасну цивілізацію. «Українське масонство не можна розглядати, не поглянувши на носіїв його таємниць – на так званих братів-масонів. Саме ці брати в Україні стали творцями міст і законів, української літератури, університетів, партій і наукових теорій. Та й сам «проект Україна» також, можливо, масонська вигадка (адже масонами були творці нової держави: гетьман Розумовський, Котляревський, Гулак-Артемовський, Франко, Грушевський, Петлюра, можливо, Сковорода та Тарас Шевченко). …Багато чого в емансипації європейської людини було їх ідеєю» [1]. Видається, тут є певне перебільшення, проте незаперечною принаймні виглядає настанова європейських масонів (й українських також) на творення освіченої спільноти, на значно більш масовий, ніж раніше, книгодрук та на розвиток і формування літературної мови на основі живої народної, що в українській культурі здійснив оратор (витія) полтавської ложі Іван Котляревський. Не без впливу ідей масонів з'являються початкові українські політичні проєкти та організації першої половини XIX століття, постає феномен Тараса Шевченка. Водночас чимало написано про Кирило-

[1] Савченко Віктор. Україна масонська. Київ: Нора-Друк, 2008. 336 с. С. 5.

Мефодіївське братство, проте чомусь майже не звертають уваги на спробу відродження козацького війська Михайлом (Міхалом) Чайковським (під час Східної (Кримської) війни) для війни проти Російської імперії. Проміжок між глобалізаційними хвилями заповнений спробами конституювання українських культурницьких, освітніх, економічних (кооперація), політичних структур, що діяли у всеросійському контексті, але це окремий сюжет. Прикметним є те, що нова хвиля глобалізації й антиколоніальних революцій у світі синхронізується з постанням як на заході, так і на сході України власне українських неформальних і формальних спільнот, орієнтованих на культурну незалежність і політичну суб'єктність України. Саме тоді Лариса Косач пише своєму дядькові політемігранту Михайлу Драгоманову, що «ми відкинули назву «україно́філи», а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого «фільства»[1]. І якщо у Драгоманова псевдо «Українець» було ситуаційним, то його небога стала Лесею Українкою. 1890-ті роки – це час постання на Галичині українських політичних партій, а на Наддніпрянщині – Братства тарасівців, затим бурхливі події початку XX століття, серед яких досі недооціненим є друк перекладів Євангелій, адже літературна мова, яка здатна адекватно передати змісти Святого Писання, спроможна передати й усі інші змісти. Події Першої світової війни й Українська революція – це знов-таки окрема тема. Далі були незалежні УНР, ЗУНР й Українська держава, номінально незалежна УСРР та вимушена з боку Кремля більшовицька українізація. З 1918–1919 років Україна стала геополітичним чинником, і ніхто з головних світових і європейських потуг не міг обійти українське питання, а хто прагнув обійти – зазнавав катастрофи, як-от Друга Річ Посполита, а затим – СССР. Але саме чинником, а не актуальним повносправним суб'єктом, хоча і з виявами дієвця, національного суб'єкта, більшими чи меншими відповідно до обставин конкретної доби.

У цьому сенсі велике символічне значення мав Акт злуки 22 січня 1919 року, а символ – це «така реальність, яка більша за себе саму» (П. Флоренський). З цього моменту на питання єдності всіх українських земель мусили зважати і московські, і варшавські, і берлінські політики. Етнічний росіянин, більшовик Хрущов, опинившись на чолі радянської України, наполегливо прагнув приєднати до неї наприкінці 1930-х і на початку 1940-

[1] 17.03.1891 р. До М. П. Драгоманова Леся Українка. *Зібрання творів у 12 т. Т. 10.* Київ: Наукова думка, 1978. С. 82–86. С. 86.

х років не тільки Галичину, Буковину і Закарпаття, а і Берестейщину, Холмщину та деякі інші території. Й аргументом для нього у полеміці зі Сталіним було те, що саме такі українські кордони були визначені 1919 року за часів УНР. Назагал найвдаліше із зовнішніх щодо України сил ідею та символіку соборності проексплуатували російські більшовики. Скажімо, у 1940 році, вимагаючи від Румунії «повернення» СССР Бессарабії і передачі йому північної Буковини, Кремль аргументував це «віковічною єдністю Бессарабії, населеною головним чином українцями, з Українською Совєтською Республікою» і демографією Буковини, «населення якої у своїй переважній більшості пов'язане з Совєтською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови та національного складу»[1].

По-друге, в силу специфічного статусу України у XIX–XX століттях як «колонії європейського типу», відзначеного й дослідженого ще Ю. Бачинським (1895) і М. Волобуєвим (1928)[2], та її поділу спершу між двома імперіями, потім між чотирма державами, що дало підстави Леву Троцькому, який у другій половині 1930-х активно обстоював ідею незалежності України, передусім від «імперсько-шовіністичного» СССР, порівняти її з Польщею – «розіп'ятим Христом Європи» XIX століття: «Розіп'ята між чотирма державами, Україна нині посіла у долі Європи те становище, яке займала у минулому Польща»[3]. Фактом стали не лише «запізніле націєтворення» (М. Рябчук), а й запізніла деколонізація.

У силу цього українців часто не розуміють у західному світі, більше того, й українці часто самі себе не розуміють, намагаючись копіювати розвинені країни, тоді як у багатьох вимірах – від створення цілісної і структурованої національної економіки, що неможливо без провідної ролі інституційних структур, до державного сприяння переходу до не менш структурованої і цілісної національної культури – Україна має брати до уваги не найсучасніші західні управлінські технології, а використовувати методи успішних постколоніальних країн, у тому числі й за минулі десятиліття, а то і століття. Як зазначала Енн Епплбом якраз після

[1] Телеграмма наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова полномочному представителю СССР в Королевстве Румыния А. И. Лавреньеву 27 июня 1940 г. URL: http://www.hrono.ru/dokum/194_dok/19400627lavr.html

[2] Грабовський С. Постколоніальні студії та український марксизм. *Філософська думка*. 2018. № 4. С. 53–70.

[3] Троцкий Л. Об украинском вопросе. URL: https://www.marxists.org/russkij/trotsky/works/trotm465.html

російського вторгнення у 2014 році, «у дев'ятнадцятому столітті жоден розумний борець за свободу не міг собі уявити можливість створити сучасну державу, не кажучи вже про демократію, без якогось націоналістичного руху за собою. Тільки люди, які відчувають якусь прихильність до свого суспільства – люди, які шанують свою національну мову, літературу та історію, люди, які співають національних пісень і відтворюють національні легенди – будуть працювати від імені цього суспільства» [1] . А це вже були часи «світового ринку» і «першої глобальності»; принципово не змінилася ситуація й надалі, тому Епплбом чітко наголосила, що демократичний націоналізм – це саме те, чого потребує Україна, і не варто зважати на тих західних політиків й інтелектуалів, які ганять націоналізм, бо насправді вони його теж сповідують, тільки заміняють словами «національна велич» або «національна гордість». Тим більше не слід зважати на Путіна і К°, котрі розпочали у 2022 році масштабне вторгнення в Україну, прикриваючись жупелом необхідності знищення «українського націоналізму та нацизму», тоді як сама Росія, що переконливо довів історик Тімоті Снайдер (США), є наразі імперіалістичною фашистською державою, має всі її ознаки[2]. І при цьому слід зауважити, що національно-державну суб'єктність, тим більше суб'єктність геополітичну, неможливо набути без «ферменту» націоналізму. Це доведено практикою: об'єднання Німеччини у XIX столітті, відновлення Польщі у XX столітті, зрештою, створення Ізраїлю (все це відбувалося за не надто сприятливих зовнішніх обставин) і перехід їх у статус геополітичних потуг неможливо уявити без домінанти відповідного націоналізму. При цьому, скажімо, саме націоналізм у вигляді сіонізму дозволяє Ізраїлю протистояти багатьом негативним наслідкам глобалізації. Звичайно, важливим є питання про тип націоналізму, оскільки це поняття включає і ліві, і праві ідейні течії.

Україна тривалий час намагалася балансувати між глобалізаційними проєктами, кожен із яких по-своєму прагнув «осідлати» об'єктивні процеси у світі: російським («русский мир»), європейсько-континентальним (Євросоюз) і трансатлантичним (США–Британія–Канада), до якого

[1] Anne Elizabeth Applebaum. Nationalism Is Exactly What Ukraine Needs. Democracy fails when citizens don't believe their country is worth fighting for. URL: https://www.anneapplebaum.com/2014/05/12/nationalism-is-exactly-what-ukraine-needs
[2] Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. URL: https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascismukraine-putin.html

схиляється ціла низка посттоталітарних держав, що є членами ЄС і НАТО. Існує ще й ісламістський проєкт «усесвітнього халіфату», на лідерство в якому претендують різні сили і який безпосередньо зачіпає Крим. У цьому контексті неабияку специфіку має проблематика соціально-економічного та культурно-гуманітарного розвитку постколоніальної, навіть достатньо розвиненої, країни. У такій країні серед першочергових завдань – не ліквідація державної власності, не перебудова економіки у стилі лібералізму, а у першу чергу вирішення питання про те, який капітал домінує: ефективний чи неефективний, національний чи компрадорський. Тому для постколоніальної країни, для її нормального розвитку об'єктивно вкрай потрібен перерозподіл великої власності: щоб була вона в руках а) світового цивілізованого (а не авантюрного) капіталу; б) ефективного вітчизняного національного капіталу; в) некорумпованих державних менеджерів. Держава в постколоніальній реальності має жорстко контролювати інформаційний бізнес, тримати у своїх руках національне радіо і телебачення, бо за їхньою допомогою слід змінити суспільний ракурс зору: адже значна частина загалу у такій номінально незалежній країні й надалі бачить себе очима метрополії, свій власний образ бере «звідти», а мусить бачити себе адекватно, з усіма реальними чеснотами і вадами. Поняття «інформаційний імперіалізм» і «постколоніальна культура» поміж інших є засадничими для вивчення сучасної ситуації в Україні та загальної модернізації країни. Слід зважати на слушне зауваження Ентоні Сміта, який писав про те, що новопостала «глобальна культура не має часу. Завжди наздоганяючи невловиме «тепер», штучна й стандартизована універсальна культура не має історичної основи, ритму розвитку, відчуття часу і послідовності. Безконтекстна й безчасова, ця штучна глобальна культура може вдаватися до минулого з ілюстративною метою або прагматично використовувати мотиви з конкретного минулого з еклектичною мінливістю, але відмовляється вміщувати себе в історії. Справжня глобальна культура плинна, повсюдна, безформна й історично неглибока, вона позбавлена будь-якого відчуття розвитку поза виконуваним теперішнім і ворожа до ідеї «коренів»… Ці тенденції, судячи з усього, існують принаймні кілька десятиліть. Але що вони дали? Чи може істотна кількість чоловіків і жінок жити за ними, а також із ними? Чи можуть вони піднестися до нової культури, нового стилю життя, який надихав і втішав би людей у втраті, горі й смерті? Яку пам'ять, які міфи й символи, цінності й ідентичності

може запропонувати така глобальна культура?»[1]. Це зауваження видається вельми слушним не тільки щодо загальних реалій суспільного життя, а і стосовно міжособистісних взаємин, людського «Я». Адже питання і тому, чи можливі взагалі як притомні людське «Я», так і національні спільноти там, де панує знекоріненість, історична позачасовість, де має місце лише суто хвилинно-прагматичний підхід до великої суми цінностей як локально-національного, так і власне глобального значення?

Зауважмо ще один чинник, який пов'язаний із місцем України в сучасних глобалізаційних процесах. Російська імперія (навіть звучись якось інакше) щодо українців завжди, коли могла, вела агресивну політику, яка в багатьох випадках переростала у збройне насильство й колоніальні війни, «холодні» (інформаційно-культурні), «гібридні» та «гарячі». На це не можна не зважати. Одним із головних інструментів (а разом із тим і цілей) усіх видів такої війни в тому, що стосується України, завжди було і є нині намагання позбавити українців їхньої тожсамості. Міфологема «одного народу» була чітко окреслена у програмній статті Володимира Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев», опублікованій за кілька місяців до російського масштабного вторгнення. Власне, йдеться про міфологему, закорінену ще в імперські часи, яка потім була витіснена на маргінес у більшовицьку добу та трансформована у концепцію «трьох братніх народів», згодом до певної міри відтворена у вигляді міфологеми «єдиного совєтського народу», а після розпаду СССР зусиллями спершу аматорів-чорносотенців, затим і влади перетворилася на новітні міфологеми «русского мира» й «одного народа». У статті Путіна йдеться не лише про історичну єдність росіян й українців – мовляв, Україна є російською окраїною, тому вона здатна бути незалежною лише за партнерства з Росією, а імперіалістичний Захід нею керує та маніпулює всупереч інтересам народу. «Малороси багато в чому і творили велику спільну країну, її державність, культуру, науку. … Не просто повна залежність, а пряме зовнішнє управління, включаючи нагляд іноземних радників за українськими органами влади, спецслужбами і збройними силами, військове «освоєння» території України, розгортання інфраструктури НАТО. … І ми ніколи не допустимо, щоб наші історичні території і близьких для нас людей, які живуть там, використовували

[1] Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ: Ніка-Центр, 2006. С. 40–41.

проти Росії. … Переконаний, що справжня суверенність України можлива саме в партнерстві з Росією» [1]. Інструментом недопущення і стала широкомасштабна війна та масове вбивство українців.

Відтак знаходження ефективних засобів у боротьбі з фашистською Росією та перемога над нею – це одна з умов виживання української нації та держави. Особливий період буття країни вимагає й особливої «мобілізації» соціально-гуманітарної академічної та вузівської науки, адже така «мобілізація», звернена до широких мас, дасть ефект, який дорівнює сотням танків і літаків.

Чинний етап глобалізації, який визначається не просто зіткненням її проєктів розвитку, а численними масштабними «гарячими» конфліктами між ними, потребує спеціальних досліджень. Але вже зараз можна сказати, що саме від України залежить багато що в перемозі тих чи інших проєктів. Разом із тим ідеться про завершення антиколоніальної революції в Україні та низці інших постсовєтських держав, про подолання російського неоколоніалізму в інформаційно-культурній і соціально-економічній сферах, про набуття державою Україна та українською нацією геополітичної суб'єктності у світі, де панує глобалізація. Зрештою, йдеться і про зняття національної травми, спричиненої геноцидом початку 1930-х та совєтським терором подальших десятиліть, за допомогою масового героїчного чину.

1.3. Латентна геополітична суб'єктність України як реальність та наукова проблема

Проблематика геополітичної суб'єктності останнім часом здобуває все більшу актуальність у світовій науці, в тому числі і в Україні[2]. Серед головних причин цього не так теоретичні, як практичні. Адже замість прогнозованого на початку 1990-х близького «кінця історії» та «всесвітнього торжества ліберальної ідеології» з кожним роком усе більше почала проявляти себе боротьба різноманітних, часом взаємодоповнюючих, часом взаємовиключних сценаріїв глобалізації, а на додачу тоталітаризм з «реліктових» ідеологій та державних

[1] Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181

[2] Основні ідеї цього підрозділу викладені у статті: Грабовська І., Грабовський С. Латентна геополітична суб'єктність України як реальність та наукова проблема. *Українознавство.* 2024. № 1(90). С. 194–203.

формоутворень знову перетворився на одну з провідних геополітичних сил сучасності, інструментарій осягнення якої західна політична наука та філософія примудрилися відкинути, вважаючи «застарілим». Насправді застарілим є не цей інструментарій, а невміння/небажання «називати речі своїми іменами», до чого закликали у підпільних виданнях французькі інтелектуали – учасники Руху Опору, повною мірою відчувши на собі наслідки уникнення адекватної оцінки нацистського тоталітаризму політичною елітою Франції та істотної десуб'єктивації більшої частини нації. Тоді французам удалося назагал подолати ці негативи, не в останню чергу завдяки інтелектуальним розмислам, утіленим у політичну практику та масову свідомість. А різницю між авторитаризмом (до якого наразі модно зараховувати всі недемократичні держави та режими) і тоталітаризмом видно, як то кажуть, неозброєним оком – порівняймо лишень Другу Річ Посполиту початку 1930-х та СССР того ж періоду, їхні уряди й особистості Пілсудського та Сталіна.

Наразі видаються актуальними як повернення до вироблених, до речі, передусім на Заході класичних концептів тоталітаризму та їхнє осмислення в новітньому геополітичному інтер'єрі, так і знаходження ефективних шляхів подолання (нео)тоталітаризму у різноманітних формах хаотичного поєднання архаїки та постмодерну. Один із таких шляхів веде через «реабілітацію» геополітичної суб'єктності нації та країни і держави. Все це напряму стосується й України, відтак нагальною потребою нині є самостійне переосмислення світового та власного досвіду, пов'язування його з воєнними реаліями сьогодення. У цьому плані аналіз сутнісних характеристик латентної геополітичної суб'єктності країни як теоретичної та практичної складової української реальності є необхідною складовою дослідження проблеми геополітичної суб'єктності. Тим більше, що проблема існування латентної суб'єктності України як окрема тема фактично відсутня у наукових роботах вітчизняних авторів.

Під геополітичною суб'єктністю країни, як йшлося у попередньому підрозділі, розуміємо міру її впливовості на розгортання та розвиток світових (глобальних) та регіональних процесів, здатність до самостояння як дієвця міжнародної політики[1]. При цьому може йтися про доконану, стабільну геополітичну суб'єктність, як-от держав G7, чи про недоконану,

[1] Subjectivity. *Wikipedia. Free encyclopedia.* URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Subjectivity

неусталену, часом не надто стабільну, а іноді й втрачувану геополітичну суб'єктність, як навіть у деяких держав G20, не кажучи вже про менш потужні фінансово-економічно та військово-політично країни, бодай із населенням у кілька сотень мільйонів осіб і зі значними запасами корисних копалин. Звісно, за певних історичних обставин геополітична суб'єктність може бути щойно сформованою чи лише формованою, коли сам факт її існування викликає дискусії, в яких головним аргументом мають бути не теоретичні концепти, а вагомі практичні дії.

На відміну від цього поняття «латентна геополітична суб'єктність» означає приховані, потенційні чи нереалізовані аспекти геополітичної позиції чи ролі певної країни. Обшир його значень може включати не лише чинні, актуальні складники, а і передусім майбутній потенціал.

Серед різних аспектів латентної геополітичної суб'єктності можна виокремити економічні (значні виробничі ресурси, технологічний потенціал, транзитні можливості, що можуть відіграти важливу роль у глобальній економіці в майбутньому), силові (потужний мобілізаційний потенціал та стратегічне розташування, здатні надати країні потенціал для впливу на світових аренах), науково-освітні (інвестиції в науку й освіту, наявність наукових шкіл, зданих активно долучитися до створення та впровадження новаторських технологій), енергетичні (контроль за значними енергетичними ресурсами, наявними та потенційними), демографічні (за умови формування потужного внутрішнього ринку та впливу на світові демографічні тенденції). Латентна геополітична суб'єктність може бути пов'язана з довгостроковими стратегіями розвитку, реалізацією реформ, а також із глобальними подіями та змінами у світовій політичній та економічній обстановці.

Перетворення латентної геополітичної суб'єктності на дійсну залежить від різних умов та чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх. Серед ключових умов, за яких країна здатна стати реальним геополітичним суб'єктом, варто виокремити декілька головних.

Передусім це економічний розвиток. Стійкі економічні кількісне та якісне зростання, запровадження інновацій сприяють зміцненню позицій країни у світовій економіці, а відтак – і на політичній арені. Наступним чинником слід назвати стабільність політичної системи, яка може бути як демократичною, так і авторитарно-модернізаційною. Тоталітаризм теж може за певних обставин сприяти набуттю геополітичної суб'єктності, проте чи має така суб'єктність історичну перспективу чи веде до

самознищення цієї держави – ось у чому питання. Ще один чинник, пов'язаний із попередніми і не менш важливий – здатність гарантувати свою безпеку та захищати свої інтереси, включаючи володіння достатнім силовим потенціалом. При цьому важливими є вміння вибудовувати міждержавні союзи (в тому числі оборонні) та стратегічно взаємодіяти з іншими геополітичними суб'єктами. Географічне розташування держави, її ресурси і доступ до ключових регіонів світу можуть істотно устійнити її геополітичну суб'єктність. Нарешті, не останню роль відіграють наука, освіта та людський капітал. Якісна освіта, розвиток науки та технологічних інновацій, професійні кадри і зростання людського капіталу створюють основу для сталого розвитку та зміцнення геополітичної ролі держави. Комбінація цих чинників та їхня успішна реалізація всередині та назовні країни можуть привести до того, що латентна геополітична суб'єктність стане реальністю та відображатиметься в активній і вагомій участі країни у світових подіях та процесах.

Явище латентної геополітичної суб'єктності щодо України є фактично недослідженим. Натомість предметом уваги науковців іще в першій половині 1990-х стало споріднене явище, назване латентною добою української державності періоду другої половини XIV – кінця XVI століть, пов'язане з Литовсько-Руською державою. «…Латентна державність – це такий стан існування народу, суверенітет якого є зовнішньо обмеженим, а внутрішня автономія поширена лише на структуру владних повноважень, адміністрації, суду тощо. Латентність у даному випадку передбачає зовнішній контроль над внутрішньою ситуацією, але вона допускає також певну міру автономності, яка здійснюється в режимі самоврядування. Отже, латентна державність – це така форма політичного життя, що здійснюється як за допомогою та на засадах національних традицій, так і при втручанні зовнішньої сили, яка перебирає на себе верховенство, законодавче, військове й політичне. Державність перетворюється на латентну, коли влада не в змозі встановити неподільний власний суверенітет над своїми етнічними землями, а в тих чи інших пропорціях, інколи примусово, а інколи добровільно, ділить його з іншими державами»[1]. Але геополітичну

[1] Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. С. 115–116.

суб'єктність мала саме Литовсько-Руська держава як цілісність. Саме вона очистила Північне Причорномор'я від кочовиків та заснувала місто й порт Коцюбієве (згодом Гаджибей, Одеса). Проте змушена була відступити зі степів, оскільки не мала достатньо сил контролювати їх. Принагідно зауважимо, що наприкінці цієї книги йдеться про Україну як суб'єкта геополітики. Автори зазначили, що в разі орієнтації на Росію така суб'єктність недосяжна, а в разі західної орієнтації – можлива. «Леонід Кравчук та його оточення здійснили спробу зробити Україну суб'єктом геополітики, передусім за допомогою входження до загальноєвропейських політичних структур»[1]. Далі були окреслені можливості України стати суб'єктом регіональної геополітики, важливого для європейської, середземноморської та євразійської геополітики назагал. Ці ідеї автори розвинули у низці статей середини та другої половини 1990-х.

В історичному плані латентна, а іноді й актуальна, яскраво означена геополітична суб'єктність не обов'язково напряму пов'язана з державністю. Скажімо, Річ Посполита з її ранньомодерною шляхетською нацією кілька століть мала потужну геополітичну суб'єктність, але впродовж XVIII століття поступово втрачала її. Як наслідок – у 1795 році поляки взагалі втратили державність, але все одно залишилися геополітичним суб'єктом, навіть більше – посилили свою роль у Європі, охопленій революціями. Розгорівся перманентний повстанський рух, який контролював значні території, польські збройні формування діяли у війнах Французької республіки, потім – імперії. Від 1807 Наполеон I відновив польську державність, залежну від Франції, у формі Варшавського герцогства (у польських джерелах Князівство Варшавське, Księstwo Warszawskie), яке існувало до 1815 року. Після того переможці Наполеона вимушені були залишити автономні Вільне місто Краків (до 1846) і Царство Польське у складі Російської імперії (до 1831). Але і після втрати автономій, які також є формами державності, Польща була суб'єктом геополітики як «розіп'ятий Христос Європи» (популярна формула тих часів). Участь у всеєвропейській революції 1848–49 років, повстання 1863–64 років у Російській імперії, активне творення польської культури на своїй історичній території та в еміграції (Фридерік Шопен, Станіслав Монюшко, Ігнацій Падеревський, Ян Матейко, Адам Міцкевич, Стефан

[1] Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. 608 с. С. 481.

Жеромський та інші, що увінчалося Нобелівською премією 1905 року Генріку Сенкевичу за історичні романи, які возвеличували Річ Посполиту), збройна боротьба у Російській імперії у формі партизанських нападів під проводом майбутнього лідера відновленої держави Пілсудського, постійна боротьба за незалежність. Польську геополітичну суб'єктність у 1849 році визнав навіть не надто прихильно налаштований до слов'янських народів, включно з українцями, Фрідріх Енгельс. Тобто Польща була вагомим геополітичним чинником упродовж XIX і початку XX століття, причому чинником усесвітнім (враховуючи вплив на низку провідних імперій і масштабну польську еміграцію). При цьому така суб'єктність мала вельми специфічний і парадоксальний характер, що відзначила Ева Томпсон, дослідниця зі США польського походження. Вона писала: «Польща була й у певному сенсі залишалася країною-колонізатором (мова про Україну, Литву та Білорусь), яка сама була колонізована»[1].

Наприкінці 1918 року постала Друга Річ Посполита як незалежна держава – і ця держава негайно розпочала агресивні війни з так само новопосталими Чехословаччиною, Українською Народною Республікою, Західно-Українською Народною Республікою та Литовською Республікою, претендуючи на роль провідного геополітичного суб'єкта Центрально-Східної Європи. У 1920 році Військо Польське за підтримки Дієвої армії УНР зірвало совєтські плани принести на багнетах більшовицьку революцію у Західну Європу. Ситуація кінця XVIII століття значною мірою повторилася після поділу у 1939 році Другої Речі Посполитої між Третім Райхом та СССР. Виникла «підпільна держава» зі своїми інституціями, включно зі збройними силами (Армія Крайова), чималі польські формування і далі воювали з нацистами та їхніми союзниками на всіх європейських фронтах. По Другій світовій війні Польща втратила на певний час геополітичну суб'єктність, але у 1956 році нове антисталіністське комуністичне керівництво держави не побоялося вступити в конфлікт із Москвою, і та змушена була дозволити Варшаві певну політичну й економічну автономію, водночас тримаючи на польській території так звану «Північну групу військ», чисельність якої коливалася від 200 тисяч до 60 тисяч «багнетів» (кожна така група військ помітно виснажувала совєтські ресурси); 1968 рік став роком

[1] Thompson Ewa. Postkolonialne refleksje. Porównania. *Komparatystyka I studia postkolonialne.* Vol. 5 (2008). Str. 113–126. P.114.

студентських виступів із вимогою «соціалізму з людським обличчям», а 1970 рік у Польщі ознаменувався масовими робітничими страйками, які мали наслідком ротацію партійного керівництва. 1980 року виникла «Солідарність» на основі поєднання масового робітничого руху з групами інтелектуалів-дисидентів, що мало світовий резонанс. А наприкінці 1980-х у Польщі відбувся мирний перехід влади від комуністів до демократичних партій, і почалося «польське диво» – всеосяжна економічна реформа, яка дала швидкі позитивні результати. І, нарешті, Третя Річ Посполита, що постала після скинення комуністів, чим далі, тим менш критично оцінювала спадщину міжвоєнної Польщі, що призвело до виникнення низки гострих геополітичних проблем.

Приклад європейської країни з латентною геополітичною суб'єктністю – Ірландія. Ще у XIII столітті вона була майже повністю завойована Англією, проте до початку XIX століття Лондон так і не встановив повний контроль над Ірландією, там відбувалися постійні збройні повстання, проголошення відновлення незалежності (аж до проголошення республіки у 1798 році під впливом революційної Франції), а водночас існувала певна автономія, у 1801 році скасована шляхом інкорпорації як частини Британії у новостворене Сполучене Королівство Великої Британії й Ірландії. Все XIX століття йшла боротьба за гомрул (самоврядування), часом збройна, що мало чималий вплив на життя Британської імперії, Європи й Америки (ірландська еміграція стала вагомим чинником політичного життя США). «Серед вигнанців як у Сполучених Штатах, так і в Британії широко поширився рух феніїв. Таємне революційне товариство, назване на честь Фіанни, ірландських збройних сил легендарних часів, мало на меті забезпечити незалежність Ірландії, використовуючи кожну нагоду, щоб завдати шкоди британським інтересам і, зрештою, розірвати зв'язки з Британією»[1]. У 1914 році британський парламент проголосував за гомрул, але його запровадження відклали до завершення Першої світової війни. 1916 року ірландці не стали чекати цього, вони повстали та проголосили республіку. Повстання після жорстоких боїв було придушене. Знову республіка була проголошена 1919 року. Два роки війни з Британською імперією завершилися угодою про ствердження Ірландії як британського домініону.

[1] Ireland. *Britannica.* URL: https://www.britannica.com/place/Ireland/The-rise-of-Fenianism

У Другій світовій війні Ірландія зберігала нейтралітет, хоча й перебувала у складі Британської імперії. Нарешті, востаннє республіка проголошена 1949 року. Створена ірландцями культура, якщо взяти часи до незалежності (Свіфт, Шоу, Єйтс, Вайльд, Джойс, Беккет), істотно впливала на культуру метрополії (навіть, скажімо, на творчість знаної рок-групи Beatles, двоє з членів якої мали ірландські корені) та стала чинником світової культури. Проте навряд чи можна вести мову про актуальну геополітичну суб'єктність Ірландії.

Свого роду проміжний варіант у цьому плані демонструє Чехія. У XV столітті Чеське королівство, яке стало осердям гуситського руху, було одним із політичних центрів Європи, проте на початку XVII століття вкрай занепало і втратило не лише незалежність, а й автономію. Під впливом Французької революції наприкінці XVIII століття у Чехії завдяки діяльності Йозефа Добровського, Франтішека Палацького, Павла Шафарика й інших почалося національне відродження, власне, формування модерної нації, поєднане з панславізмом. Питання національної незалежності не ставилося до XX століття, проте Чехія істотно впливала на європейські політичні розклади. «Контрреволюційна нація» (за Енгельсом) істотно стала на заваді спробам революційним шляхом об'єднати Німеччину й Австрію у єдину державу, яка б підім'яла та розчинила слов'ян у своїх межах. Всеслов'янський конгрес у Празі 1848 року став маніфестацією факту існування слов'янських народів із їхніми потенційними можливостями, в тому числі русинів-українців, розділених між двома імперіями. Чехія впродовж другої половини XIX століття нарощувала національну тожсамість і в підсумку поставила питання про перетворення подвійної «Дунайської монархії» (Австрія й Угорщина, зі своїми парламентами, урядами і військами) на потрійну – з додаванням Чехії. Коли це не вийшло, постало питання про незалежність, промоутером якого став філософ і політик Томаш Гарріґ Масарик; чеські полки на фронтах Першої світової не просто здавалися, а переходили на бік Антанти, де й формувалося чехословацьке військо. Затим Чехословацький корпус на сході у 1918 році створив серйозні проблеми російським більшовикам, які спробували його роззброїти. В підсумку чехи стали одним із чинників демонтажу Австро-Угорщини, латентна суб'єктність переросла в актуальну. Через двадцять років Чехословаччина стала першою державою, яка дала збройну відсіч нацистам, причому успішну. Так, 13 вересня 1938 року місцеві нацисти почали збройне

повстання у Судетах, населених німецькомовною меншиною; у відповідь чеський уряд запровадив воєнний стан і рушив проти заколотників поліцейські формування та регулярні війська. Після дводенних боїв заколот був придушений. Тоді з території Третього Райху рушив 20-тисячний «Судетський німецький добровольчий корпус», сформований із есесівців, який розгорнув бойові дії та терористичні напади у прикордонних районах Чехословаччини. Чеські вояки гідно билися, але в цей час «західна преса, в тому числі й ліберальна, наввипередки вимагала «тиснути на Чехословаччину» і «забезпечити права німецького населення щодо возз'єднання з країною, з якою воно пов'язане походженням»… 19 вересня посли Британії та Франції передали [президенту] Бенешу вимогу своїх урядів вивести війська із зони конфлікту і передати Німеччині території, населені «співвітчизниками». І хоча насправді судетці ніколи не були у складі Німеччини, але їх і чималу кількість чехів за підсумками Мюнхенської угоди передали Третьому Райху. В підсумку Чехословаччина 15 березня 1939 року взагалі припинила існування, істотно урізана Словаччина стала номінально незалежним союзником Гітлера, Чехія перетворилася на частину Німеччини як протекторат Богемія та Моравія та на потужну зброярню Третього Райху. Розчарування пересічних чехів у західній демократії було дуже великим, тому нічого схожого на польський Рух Опору там не з'явилося. Окремі чеські та чехословацькі формування воювали на різних фронтах (найбільше з них – армійський корпус генерала Свободи – складалося із волинських чехів і закарпатських українців), а Словацьке національне повстання 1944 року не змінило стратегічну ситуацію – так само, як і Празьке повстання 1945 року. По війні Чехословаччина стала надійною складовою совєтського блоку аж до «празької весни» 1968 року, коли була здійснена спроба переходу до «соціалізму з людським обличчям», що загрожувало геополітичним амбіціям Кремля і призвело до совєтської окупації. Через рік опір окупантам в основному був придушений, настала т. зв. «нормалізація», тобто «м'яка ресталінізація». У подальшому опір «нормалізації» чинили передусім невеликі групи дисидентів й емігрантів, найвідомішими з яких були письменники Вацлав Гавел і Мілан Кундера. Проте СССР змушений був, попри «нормалізацію», тримати в Чехословаччині понад стотисячну «Центральну групу військ». А восени 1989 року саме у Чехословаччині відбулася «оксамитова революція», яка стала символом мирної зміни соціально-політичної системи; за кілька

років фактом стало «мирне розлучення» чехів і словаків, яке також стало символом, особливо на тлі бойових дій та явищ геноциду в Югославії. Надалі Чехія перетворилася на «нормальну» заможну державу, яка успішно модернізувала економіку, а сьогодні послідовно, без зайвого галасу допомагає Україні у відбитті російської агресії. Схоже, чехи просто не прагнуть до перманентно актуальної геополітичної суб'єктності[1].

Україна не була винятком серед країн, де відбувалися суперечливі та драматичні процеси. В історичному плані її геополітична суб'єктність в певні періоди коливалася між латентною та неусталеною актуальною, а в інші періоди спадала практично до нуля.

1.4. Історичне становлення геополітичної суб'єктності України від початкових етапів до кінця XIX століття

Як уже було сказано, в історичному плані геополітична суб'єктність України після середньовіччя, у Нові часи коливалася між латентною та неусталеною, проте реально актуальною, а іноді спадала практично до нуля[2]. У добу Київської Русі ситуація була принципово іншою: тодішня «імперія Рюриковичів», як писав Карл Маркс у забороненій в СССР праці «Таємна дипломатія XVIII століття», була східноєвропейською подобою імперії Карла Великого та являла собою підґрунтя постання у майбутньому близько десяти держав[3], відтак мала реальну геополітичну суб'єктність, змагаючись зі Східною Римською імперією, тобто Візантією. І з цим загалом можна погодитися. А з XIII століття провідна роль від Києва перейшла до Галицько-Волинського (Руського) королівства та Великого Новгорода (який згодом став головним ворогом Московії), але в XIV столітті перше втратило державність, а роль другого значно впала і в XVI столітті зійшла до нуля після знищення московітами самого Новгорода та більшості новгородців. У XV–XVI століттях осердям латентної геополітичної суб'єктності України стали володіння князів Острозьких, династія яких дала низку визначних воєначальників і

[1] Грабовський Сергій. Пакт, який розпочав війну. Епізоди Великої Історії XX століття. 2-ге вид. доп. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2018. 72 с.

[2] Низка ідей цього підрозділу викладені у статті: Грабовська І., Грабовський С. Історичне становлення геополітичної суб'єктності України від початкових етапів до кінця XIX століття. *Українознавство*. 2024. № 2(91). С. 207–223.

[3] Works of Karl Marx 1857 Revelations of the Diplomatic History of the 18th Century Chapter IV. URL: https://marxists.architexturez.net/archive/marx/works/1857/russia/ch04.htm

меценатів релігійно-культурних процесів. З кінця XVI століття роль носія латентної геополітичної суб'єктності (яка за гетьмана Сагайдачного часом набувала рис актуальної) перейшла до українського козацтва, січового та реєстрового.

Чи можна вважати, що часи Хмельниччини та періоди гетьманування Івана Виговського та Петра Дорошенка засвідчили постання України як відносно самостійного геополітичного суб'єкта? На нашу думку, і можна, і потрібно. Богдан Хмельницький, який починав повстання як суто козацький лідер, швидко перетворився на лідера загальнонаціонального, поставивши за мету об'єднання всіх територій України-Русі аж до Сяну, щоб кордон став, за словами гетьмана, «як за давніх князів Руських». Зауважмо, що повстання почалося у рік підписання Вестфальського миру (1648), який знаменував перехід від Європи монархів до Європи націй, принаймні Західної Європи, з рівноправністю релігій і державним суверенітетом над певними територіями. Йшлося не лише про монархії, а і про республіки. Так, «цей мир узаконив існування Сполучених провінцій Нідерландів і Швейцарської Конфедерації як незалежних республік, таким чином формально визнаючи статус, який ці дві держави фактично мали впродовж багатьох десятиліть»[1]. А наступного року в Англії парламент стратив короля та проголосив республіку. Тобто Хмельниччина перебувала в контексті головних тенденцій того часу. Проте належність до європейського південного сходу диктувала потребу поєднання внутрішнього республіканського устрою з тією чи іншою династичною «парасолькою». Переяславська угода 1654 року з боку Української держави мала на меті саме таке, проте Москва тлумачила її як повне підпорядкування українських земель цареві; де-факто протрималася ця угода тільки рік. Після смерті Хмельницького гетьман Іван Виговський шукав інший спосіб легітимації Patria Cosacorum, аніж угода з деспотичним Кремлем. Канцлер гетьмана Виговського Юрій Немирич домігся підписання угоди «між станами Корони Польської і Великого князівства Литовського, з одної сторони, і вельможним гетьманом і

[1] Peace of Westphalia. *Britannica*. URL: https://www.britannica.com/event/Peace-of-Westphalia

Військом Запорозьким – з другої»[1], яку він і козацька еліта вважали виходом із складної геополітичної ситуації.

Угода передбачала перетворення польсько-литовської держави на конфедерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського та Великого князівства Руського (тобто України). Українську державу, за угодою, складали воєводства Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Чернігівське та частково Руське (Галичина). «Органом законодавчої влади на території Великого князівства Руського оголошувалися Національні збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада мусила належати довічно обраному й затвердженому королем гетьманові»[2]. За Українською державою визнавалося право мати скарбницю, монетний двір у Києві, судовий трибунал, шістдесятитисячне реєстрове військо та десятитисячну найману армію (це давало у підсумку одні з найпотужніших збройних сил Старого світу). А мету федерації окреслювали рядки угоди: «Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога»[3].

Але сейм Речі Посполитої виявився нездатним визнати Україну й українців своєю рівноправною складовою (це був утрачений шанс для обох сторін), а Москва поспішила оформити «вічний мир» з Варшавою, який фактично став угодою про поділ України (1667). Відновити статус Patria Cosacorum як самостійного геополітичного суб'єкта спробував Петро Дорошенко – останній гетьман обох боків Дніпра, але зазнав невдачі. Відтак геополітична суб'єктність України набуває латентного характеру за гетьманування Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського. Спроби Мазепи відновити незалежність Козацької держави ввійшли до історії та за певних обставин могли мати успіх; Конституція Пилипа Орлика є визначним документом, який засвідчив засади української демократії; військові реформи Данила Апостола засвідчили прагнення Patria Cosacorum до модернізації; Кирило Розумовський орієнтувався на європейське Просвітництво й у 1763 році спробував зібрати постійно діючий парламент – Генеральні збори; все це

[1] Гадяцький трактат / з польської мови переклав В. Шевчук. URL: http://surl.li/vpkldu

[2] Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2006. 584 с. С. 373.

[3] Гадяцький трактат / з польської мови переклав В. Шевчук. URL: http://surl.li/vpkldu

знаменувало певні моменти розвитку ранньомодерної української нації. Але її історичний потенціал упродовж XVIII століття вичерпав себе так само, як і потенціал польської шляхетської нації. Повноцінну суб'єктність тепер могла мати лише модерна нація, інтегрована в європейський контекст. Звісно, у ті часи існували й потужні геополітичні величини, які не мали національної основи, як-от Російська та Османська імперії, але їх не випадково називали «хворими людьми Європи». Втім це інша тема.

Перехід від ранньомодерної до модерної нації в Україні, як і в низці інших країн Центрально-Східної Європи, був підштовхнутий Великою французькою революцією. Власне, йшлося, якщо в найзагальніших рисах, про більш чи менш тривале перетворення всього етносу на громадянську спільноту з рівними правами й обов'язками, тоді як раніше права й обов'язки такого ґатунку мала тільки частина етносу – 5%, 10% чи 20% від загальної його кількості. А разом із тим край існуванню ранньомодерної нації поклали скасування Єкатериною II Гетьманщини разом із її автономією, перетворення самоврядного протекторату (рівень цієї самоврядності був різним, але ніколи не нульовим) на колонію, де влада вживала заходи для «обрусения края», швидка трансформація козацтва (включно зі старшиною) на підданців самодержавства, таких само, як росіяни, без урахування українських традицій, і водночас закріпачення абсолютної більшості населення, селянства, та перетворення низки містечок на безправні села; кріпаки в Російській імперії перебували фактично у рабському стані, власник міг їх продавати та купувати, переселяти та карати тощо. Згадаймо Шевченкове:

Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких,
Таки хрещених... *но простих*[1].

Якщо раніше існували певні соціальні ліфти, можливості набуття козацького стану (який означав належність до ранньомодерної нації) селянами та городянами, ба більше – іноетнічними особами, то тепер це стало неможливим. Досить згадати, яким складним був процес набуття статусу особисто вільної людини Тарасом Шевченком – ситуація, неможлива за часів Гетьманщини. Додамо до цього «добровільно-примусове» переселення найактивнішої частини козацтва на Кубань,

[1] Тарас Шевченко. Кавказ. URL: http://litopys.org.ua/shevchenko/shev139.htm

неминуче в умовах імперської держави «висмоктування» з України найталановитіших достойників обома російськими столицями та «мовчання» Галичини, яка опинилася в імперії Габсбургів після поділів Речі Посполитої – й одержимо картину тодішньої ситуації у її головних рисах.

Повне позбавлення України навіть елементів латентної суб'єктності не могло не викликати спротиву. З боку покріпачених селян це були численні бунти, а насамперед – масова втеча на щойно загарбані імперією (до речі, за допомогою козацтва) причорноморські та приазовські землі. Частина козаків переселилася під руку Османської імперії, створивши Задунайську Січ. Була і спроба знайти у Європі союзників у боротьбі за відновлення самостійності України – цьому присвятив свою поїздку до Пруссії учасник Новгород-Сіверського гуртка Василь Капніст. Проте за нових історичних умов навіть латентну суб'єктність Україні довелося вибудовувати наново. В цьому плані справді значним внеском Новгород-Сіверського гуртка у цю справу стало створення в колі його учасників «Історії Русів». Авторство її точно не встановлене, хоча більшість дослідників схиляється до того, щоб назвати автором «Історії…» Григорія Полетику (інші варіанти – його син Василь, Опанас Лобосевич, Олександр Безбородько). «У концептуальному плані "І.Р." обстоює ідеї самостійного держ. розвитку України, тяглості укр. історії з княжих часів та репрезентує ідеологію укр. автономістів кін. 18 ст.»[1]. В «Історії…», написаній іще «старою» книжною мовою, доводиться, що саме Україна, а не Росія є прямою наступницею Київської Русі, що українці є окремий від росіян народ зі своїми традиціями (передусім – без того рабства, що «в найвищій мірі панує серед московського люду»), відтак саме Україна має всі права на відновлення своєї суб'єктності. Автор книги брав за взірець литовсько-руську добу, коли Україна вступала у відносини з Литвою та Польщею «як вільний з вільним і рівний з рівним». На його думку, визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького – це справедлива народна боротьба за свої «буття, свободу, власність». В «Історії Русів» провідними мотивами також є опис славетної минувшини козацтва, апологетика правди, справедливості, свободи, ствердження неможливості

[1] Ясь О. В. "ІСТОРІЯ РУСІВ", "Исторія Русовъ". *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_Rusiv

для будь-якого уряду ґрунтувати свою діяльність на тиранії та рабстві. «Історія…» кілька десятиліть таємно поширювалася у середовищі української шляхти, і не лише її. Хоча деякі події описані в «Історії…» недостовірно, загальна цінність цієї праці у формуванні новітньої української тожсамості, отже, соціокультурного базису латентної, а затим і реальної суб'єктності, значна.

Назагал в розвитку національних рухів Центрально-Східної Європи можна виокремити три головних етапи. На початковому етапі, позначеному ностальгічними настроями по страченому у минулих часах, невелика група інтелектуалів збирає історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що ще може зарадити зникненню самобутності їхнього народу під навалою імперської культури. Другий, або культурницький, етап зазвичай стає періодом відродження значущості місцевих мов, дедалі ширшого їхнього використання в літературі й освіті. А на третьому, або ж політичному, етапі відбувається формування національних організацій і висунення національно орієнтованих вимог, за якими більшою чи меншою мірою криється не лише прагнення до самоврядування, а й настанова на державну незалежність. Ці етапи можуть поєднуватися, бути «сплетеними» в цілісний потік, а можуть змінюватися певними відступами, поверненнями до вже наче перейденого. І в Російській імперії під впливом ідей Просвітництва та Великої французької революції активізувалися (точніше, у низці випадків виникли) національні рухи та культурне відродження (знов-таки, радше народження модерних культур). В Україні також етапи накладалися один на одного, і формування модерної національної тожсамості, як бачимо, почалося ще в останні часи існування ранньомодерної козацької нації. При цьому латентна суб'єктність не могла постати без власне українського національного самоусвідомлення та поширення поняття «українець» на всі верстви населення.

Величезний ідейний вплив на настрої тодішніх освічених верств справили французькі енциклопедисти та теоретики політичної революції, які довели суб'єктність народу, а не монарха та знаті, в історичному процесі, а ще більше – твори німецького культурфілософа Йоганна Гердера. Останній довів націєтворчу роль мов і фольклору, народних звичаїв і побуту селянства, які він протиставив мертвотності й штучності, знеособленості та культові чужих мов, які панували при дворах європейських володарів. При цьому орієнтація на вільні самоврядні нації

«супроводжується найрішучішим засудженням військових конфліктів, колоніальної експлуатації та всіх інших форм зла по відношенню до націй». Відтак «справжнє національне різноманіття є позитивно цінним, оскільки надає людям життєво важливе відчуття місцевої належності та як щось самодостатнє»[1]. Гердер не прагнув відгородити нації від впливу одна одної чи зберегти їх статичними; він вважав нормальним міжмовний та культурний обмін, лінгвокультурний розвиток і вітав їх. Гердер фактично довів до логічного завершення ідеї, закладені у Вестфальському мирі. Він поставив на місце історії королівств та імперій, історії вінценосних можновладців іншу історію – історію самобутніх народів, національно-етнічних утворень. При такому підході карта Європи одразу набула зовсім іншого вигляду. Штучні кордони, утворені внаслідок переділу територій між монархами, не збігалися, ясна річ, із реальними кордонами країн. Досить було звернутися до історії народів, щоб зрозуміти: державно-територіальний устрій Європи є несправедливим: деякі народи, як, припустимо, німці, були розділені між десятками «своїх» можновладців, інші – такі, як поляки, українці, значною мірою італійці – між кількома чужими. Не випадково ідеї Гердера набули такого розвою серед тих слов'янських народів, які на той час були бездержавними. Не випадково на Заході відзначають істотний вплив ідей Гердера на «політичну думку слов'янських націоналістів»[2]. Нарешті, необхідно зауважити, що еліта, яка стала на чолі націєтворчого процесу, далеко не обов'язково за етнічними ознаками, за походженням мала бути автохтонною, проте вона була закорінена в етнічну реальність «свого – не свого» народу. Найяскравіше це, мабуть, зреалізувалося у Фінляндії, де еліта була майже виключно шведською за походженням, але свідомо звернулася до етнічної культури, до вивчення фольклору, до творення фінської літературної мови та мистецтва. Таке було властиве й Україні. Серед тодішніх достойників культури були і росіяни (І. Срезневський, М. Вілінська, вона ж Марко Вовчок), і грузини (М. Цертелєв), і поляки (Б. Залеський, С. Гощинський).

Загальником цього періоду стало формування нової літературної мови на основі народної. Тут маємо цікаве явище. Вадим Скуратівський пише: «Вельми компетентний знавець київськоруської доби і водночас вельми далекий від будь-якого «україноφільства» академік

[1] Johann Gottfried von Herder. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. URL: https://plato.stanford.edu/entries/herder/

[2] Там само.

В. Ключевський на питання своєї університетської аудиторії – а якою ж мовою говорила та доба? – незворушно відповідав – у відповідності зі згаданою своєю компетентністю: «примерно на том же языке, на котором сейчас говорят подкиевские малорусские крестьяне»[1]. Більше того, не лише говорила, а й писала: численні графіті Софії Київської засвідчують український характер тамтешньої лексики. Проте у книжній мові цей характер вирізнявся значно менше. Так тривало аж до початку XVIII століття, зокрема до віршів і листів Івана Мазепи, написаних народною мовою. Та то були радше винятки. Вадим Скуратівський зазначає, що ««народна мова» проривалася в те письменство лише спорадично. Нуртуючи десь у «глибині рядка» тодішніх текстів, вона разом з тим перебувала все ж таки ніби на периферії і давньої, і взагалі всієї доромантичної літератури. Лише десь із травестії Котляревського, з «лінґвістичної лабораторії» харківських романтиків, з «петербурзького анклаву» цієї лабораторії (Орест Сомов, Євген Гребінка та жменька інших) починається поступове входження «народної мови» в літературу і відповідно її лексично-граматична, стильова, орфографічна і т.д. інституціалізація саме як мови літературної»[2].

Отож у переддень XIX століття (у 1798 році) у Санкт-Петербурзі вийшли друком дві книжки, які символізували окреслене вище сплетіння двох національних епох і двох етапів новітнього національного становлення. Йдеться про «Записки о Малороссии» Якова Марковича та «Енеїду» Івана Котляревського. Перша з них була написана онуком знаного мемуариста першої половини XVIII століття, генерального підскарбія Марковича, і являла собою маленьку енциклопедію відомостей про Україну, її населення, історію, мову. Хоча вона й не відносилася до наукових праць, проте відкрила собою цикл видань, які набули широкого поширення в XIX столітті і відкривали світ української культури широкій громаді, формуючи патріотичні настрої. Друга – славнозвісна «Енеїда» – дала початок новій українській літературі та устійненню новоукраїнської літературної мови.

Але «перелицьована Енеїда» знаменна не тільки виробленням нової літературної мови, а й початком перебудови всієї української культури. Вона зосереджується відтепер навколо широких обширів народного життя,

[1] Скуратівський В. МІСТАГОГ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ. Із нотаток про «народознавство» Тараса Шевченка. *Філософська думка*. 2014. № 6. С. 18.
[2] Там само.

цього світу, що має свою мову, свої звичаї, своє куховарство, свою історію, свою географію і включає найрізноманітніші стани – козаків, городян, селян тощо. Звісно, «Енеїда» розгортається у травестійно-гумористичному ключі, але чим далі, тим більше на перший план у ній виходять романтично-героїчні й антитиранічні настанови.

На початку XIX століття осереддям українського національно-культурного розвою став Харків. Тут з 1805 року існував університет, заснований завдяки зусиллям Василя Каразіна коштом місцевого дворянства, купецтва і міщанства. Д. Дорошенко зазначав, що «цей університет скупчив біля себе найкращі культурні сили українського громадянства, діячів на полі української культури, історії й етнографії. Ректором університету був довгий час відомий український поет Петро Гулак-Артемовський. У Харкові почали виходити журнали: «Украинский вестник», «Украинский журнал» та інші, які вже своєю назвою показували, що вони присвячені місцевому краю та його інтересам. На чолі літературного руху в Харкові стояв творець української повісті Григорій Квітка. В Харкові почали свою діяльність Срезневський, Костомаров, Метлинський, що свої літературні інтереси поширили аж до загальнослав'янського масштабу й зробилися виразниками духовної взаємности й братерства всіх слав'янських народів»[1]. І при цьому, як уже було зазначено, перший та другий етапи генези національного буття виявилися певною мірою «стисненими» у часі, а політичні ідеї не зникали з обширу свідомості частини національної еліти.

У першій чверті XIX століття українська шляхта активно діяла у складі російських таємних товариств, що увійшли в історію як декабристи. Проте вона не стали самостійною політичною силою і навіть не мала цього на меті. Максимум, чого сягнула частина українців-учасників цих товариств – так це перетворення Російської імперії на республіканську федерацію. Самостійно в царині політики українці (як східні, так і західні) виступили напередодні європейської «весни народів» і під час неї. Республіканські ідеї лягли в основу ідеології Кирило-Мефодіївського братства, ядро котрого 1846–47 років склали історик Микола Костомаров, письменник Пантелеймон Куліш, етнограф Опанас Маркович, математик Микола Гулак, учитель Василь Білозерський, поет і художник Тарас

[1] Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Вид. друге. Київ: Глобус, 1992. С. 274.

Шевченко. У написаній Костомаровим програмній праці «Книги битія українського народу» йшлося про ідеї соціальної справедливості, безстановості суспільства, свободи думки, совісті, слова, поширення освіти тощо – з резюме: «І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою [республікою. – Авт.] в союзі Слав'янськім»[1]. Саме в цей час українська політична думка радикально розходиться з російською, хоча і там, і там ідеться про концепти слов'янофільства. Пушкінська настанова про те, що «славянские ручьи сольются в русском море», поєднана з неприйняттям «народних витий», тобто парламентаризму, концептуально несумісна з визнанням братчиками державних прав і демократичного устрою кожного зі слов'янських народів. Та й навряд за великим рахунком можна казати про ідеологію, яка мала на меті перетворення слов'янських народів на мешканців провінцій «третього Риму», як про «слов'янофільство». Радше це імперієфільство. Тож на шляху до латентної суб'єктності був здобутий важливий ідеологічний рубіж.

Минув рік від розгрому Кирило-Мефодіївського братства – і під час «весни народів» українці Галичини та Буковини показали себе не тільки як латентний, а часом і як актуальний, самодіяльний геополітичний чинник.

Український чинник був настільки вагомим, що про нього чимало написали як про силу, що зірвала пан'європейську соціалістичну революцію 1848–49 років, Маркс й Енгельс, назвавши русинів-українців серед тих народів, які мають «зникнути у вихорі революційної бурі» за допомогою «боротьби на знищення і нещадного тероризму»[2]. Чим же була викликана така реакція з боку ідейних лідерів радикальних німецьких революціонерів? Чому стільки ненависті до русинів, як поляки та німці звали західних українців? І з якого дива з'явилися інвективи Енгельса на адресу буцімто «вигаданих» канцлером Австрії русинів, які ледь не дослівно збігаються з інвективами лідерів Росії (що колишньої імперської, що нинішньої) на адресу «вигаданих» австрійським же генштабом українців, з тією різницею, що русини начебто були складовою польського народу, а українці – російського? І нарешті – чому українці

[1]Микола Костомаров. Книги битія українського народу. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1051&page=3

[2] Див. детальн.: Грабовська І., Грабовський С. Історичне становлення геополітичної суб'єктності України від початкових етапів до кінця XIX століття. *Українознавство*. 2024. № 2(91). С. 207–223.

виявилися ворогами німецької революції, а разом із тим і певних польських революційних кіл?

Отож погляньмо на тодішню ситуацію. На той час у Західній Україні була скасована панщина, постали сотні тисяч вільних селянських хазяйств, щоправда, переважно малоземельних, з'явилася національна інтелігенція. Тож було кому організувати русинів-українців як самостійну силу зі своїми інтересами. У квітні 1848 року вони подають австрійському цісарю петицію, де зазначають: ми – автохтони в Галичині, частина великого слов'янського народу, який колись мав державність і має право на українські школи, на діловодство українською мовою й на представництво в органах влади. 2 травня 1848 року заснована Головна Руська Рада, яка закликала український народ до пробудження та забезпечення собі кращої долі. Українські делегати взяли повноправну участь у Слов'янському конгресі у Празі, вони з'явилися серед депутатів австрійського парламенту. Все це – незаперечні елементи формування української політичної суб'єктності. А що за цих обставин пропонували народам Австрійської імперії німецькі, угорські та польські революціонери? Останні мали на меті відновлення Речі Посполитої в давніх кордонах, тобто повернення Галичини під польське врядування, чого русини-українці не бажали, бо воно було жорсткішим, аніж австрійське. Угорські революціонери прагнули «великої Угорщини» з інкорпорацією словацьких, словенських, хорватських земель та русинського Закарпаття й асиміляцією їхнього населення. Ну, а німецькі революціонери прагнули включити до твореної ними республіки Австрію та Чехію з Моравією. І при цьому всі згадані слов'янські народи мають «зникнути у вихорі революційної бурі». Ясна річ, що така «імперська революційність» аж ніяк не імпонувала слов'янським народам Австрійської імперії. І саме тому, а не в силу своєї «загумінкової обмеженості» чи «релігійного та національного фанатизму» підавстрійські українці обрали захист відносно ліберальної монархії, а не «вихор революційної бурі», який вів до постання новітніх імперіалізмів. В тому виявилися початки геополітичної суб'єктності західних українців, але «весна народів» була жорстко придушена за активною участю військ Російської імперії, тож національний прогрес і «революційно-імперських», і «реакційно-провінційних» народів був відкинутий на десятиліття.

І ще одне важливе доповнення. Демократично налаштовані учасники Слов'янського конгресу поставили на меті боротися за свободу слов'янських народів, усіх без винятку. Але Маркс й Енгельс

заперечували суб'єктність усіх слов'ян, крім поляків і росіян. Інакше кажучи, будь-яка суб'єктність слов'ян, крім поляків, не говорячи про геополітичну, – виклик німецькій революції, і цей слов'янський народ підлягає знищенню. Нічого не скажеш, Адольф Гітлер як очільник т. зв. «національної німецької революції» мав гідних попередників. А Йосиф Сталін лише підставив росіян на місце німців, знищуючи суб'єктність українського нації разом із самими властивими українцями та перетворюючи вцілілих на малоросів.

Але повернімося у середину XIX століття. Лібералізація політичного життя в Російській імперії після поразки у Кримській війні 1853–56 років сприяла пожвавленню та, головне, інституціалізації легального українського руху. 1859 року у Санкт-Петербурзі виникла українська Громада (перше легальне громадське українське об'єднання в Російській імперії), заснована колишніми членами Кирило-Мефодіївського братства Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем, Миколою Костомаровим та Василем Білозерським. Там же почав виходити перший український щомісячник «Основа».

За два роки утворилася Громада у Києві (чисельність – близько 200 членів), потім – в Одесі, Чернігові, Харкові, Полтаві, Єлисаветграді й інших містах Наддніпрянщини. А ще у жовтні 1859 року у Києві відкрилася перша в Російській імперії недільна школа для дорослих. Члени громад викладали у недільних школах, писали і видавали для них підручники українською мовою (зокрема, цим займалися Тарас Шевченко і Пантелеймон Куліш). Загалом третина недільних шкіл, відкритих у ті роки в Російській імперії, припадала на українські губернії. Вчорашні кріпаки-селяни та мешканці приміських слобідок складали основний контингент учнів. На відміну від росіян українським шляхтичам та різночинцям не треба було «ходити в народ»: між ними та українським селянством, яке не знало століть кріпацтва, не існувало неперехідної прірви, й ім'я Шевченка та його вірші були своєрідним паролем, зрозумілим усім прошаркам суспільства. Додамо до цього, що Пилип Морачевський 1861 року підготував переклад Євангелій українською, визнаний і високо оцінений імператорською Академією наук.

Із листів Антона Чехова 1888 року і спогадів його колег про українське селянство на теренах колишньої Гетьманщини відомо, що грамотні «хохли» читали Шевченка та нерідко мали вдома «Кобзар», що їхніх дітей місцева «панська» молодь навчала українською мовою, що ці

селяни вміли не лише добре співати, а й грати на скрипках тощо. І не лише про селян ішлося – Чехов спілкувався і з робітниками цукрового заводу Харитоненка, які жили переважно у тих самих селах чи в Сумах; їхні звичаї були назагал такими ж, несхожими на російський чи совєтський «пролетаріат» пізніших часів. І висновок: «Про антагонізм поміж пейзанами і панами немає і гадки»[1]. І хоча описані пізніші часи, зрозуміло, що йдеться про традицію, вироблену за десятиліття перед цим.

Інакше кажучи, кінець 1850-х – початок 1860-х стали часом устійнення культурно-освітньої суб'єктності підросійської України (на підавстрійській Україні в цьому плані виникла майже чвертьстолітня пауза). А така суб'єктність є складовою загальної національної суб'єктності, і коли інші складові відсутні чи майже відсутні, все одно можна говорити про латентну суб'єктність. Реакція на цей факт з боку імперської влади не забарилася. Вже восени 1862 року російський уряд, звинувативши діячів українського руху у намірі «відродити малоросійську народність», закрив усі недільні школи, невдовзі були розгромлені Полтавська та Чернігівська громади, закрита газета «Чернігівський листок», яку видавав байкар Леонід Глібов. Низка членів Київської та Харківської громад були заарештовані, частина з них вислана на північ Росії. Нарешті, 20 червня 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв підписав відомчий циркуляр із забороною видання українською мовою преси, шкільної та релігійної літератури.

Активісти заборонених громад зайнялися іншою справою – кооперацією. «Перше споживче товариство в Україні було створено в 1866 році викладачами Імператорського університету в Харкові. Біля його витоків стояли відомий громадський діяч Микола Баллін. […] Головою обрали професора-хіміка Гарніч-Гарницького. Микола Баллін багато їздив по Європі, вивчаючи досвід Франції, Німеччини, Англії, звертаючи увагу не тільки на технічну сторону, але й організаційні моменти. […] На його думку, кооперація була здатна змінити суспільство, перевиховати людину, оскільки в основі кооперативної ідеї закладені не тільки економічні інтереси, а й взаємодопомога, любов, дружба. […] Через два роки – 6 жовтня 1868 року – було затверджено статут Київського споживчого товариства, заснованого також науковцями та громадськими діячами»[2].

[1] Чехов А. А. Чехов – М. Лейкину, 21 июня 1888 года, Сумы. URL: http://book-online.com.ua/read.php?book=1571&page=112

[2] Заснування кооперацiйного руху в Україні. *АгроЕліта. Всеукраїнський*

Станом на 1870 рік в українських губерніях діяло 20 споживчих кооперативів – третина від наявних в Російській імперії (включно із економічно найрозвиненішими Польщею, Фінляндією, Балтією). І знову влада небезпідставно бачить крамолу: українці зайнялися економічною самоорганізацією, яка справді об'єднує всі суспільні прошарки, тобто творить національну спільноту. При цьому докупи в явній чи неявній формі пов'язуються три питання: політичне, національне і соціальне. А те, що не дозволене у самодержавній Росії, робиться у ліберальнішій (хоч і провінційній, за європейськими мірками) монархії Габсбургів. 1873 року за фінансової допомоги аристократки Єлизавети Скоропадської-Милорадович і цукрового барона Василя Симиренка громадівці започаткували у Львові Літературне товариство імені Тараса Шевченка, яке через кілька десятиліть (уже під назвою «Наукове товариство імені Шевченка», НТШ) стало неофіційною українською академією наук, яка об'єднала інтелектуалів по обидва боки кордону.

1870-ті роки в Російській імперії традиційно визначаються як доба народництва. Це стосувалося й українських губерній, з тією поправкою, що там народництво й українофільство стали де-факто синонімами, бо ж із «народом» (тоді так звалося зазвичай селянство та мешканці передмість) слід було спілкуватися народною мовою. Відтак мало йтися не лише про соціальні проблеми, а й про національні, а де національні – там присутні й політичні, навіть у демократичній державі, не кажучи вже про колоніальну імперію. До лав громад вливається нове покоління – «молодогромадівці», більш радикальні та менш перестрашені. Крім того, сотні студентів, старших гімназистів, молодих випускників університетів, семінарій та училищ поза організаційними формами стають на шлях просвітницької, культурницької та економічної діяльності «задля народу». Активісти, як їх називають сьогодні, пишуть і перекладають українською книги і брошури, створюють медичні і навчальні заклади, продовжують розвиток кооперації. У цей період саме Україна стає промоутером змін в Російській імперії. Один із важливих аспектів цього підмітив Іван Дзюба: «Всупереч уявленням про запізнілий і вторинний щодо Росії характер робітничого руху в Україні, згадаймо факти: першими в Російській імперії організаціями робітництва були «Южно-российский союз робочих»,

---

аграрний журнал. URL: https://agroelita.info/zasnuvannya-kooperatsijnoho-ruhu-v-ukrajini/

створений в Одесі 1875 р. Є. Заславським і Ф. Кравченком, та «Южнорусский рабочий союз» (1880 р.) у Києві. […] Причому в Україні було більше, ніж у Росії, різноманітних відтінків у робітничому русі; поширеними були ідеї анархізму, синдикалізму, етичного соціалізму, утопічного соціалізму, «кооперативного суспільства» тощо. Певно, це було принаймні почасти зумовлене національною ментальністю і традиційною схильністю до плюралізму в громадському житті, меншою готовністю до фанатизму і догматизму»[1]. Наче загальноімперські чи якісь «космополітичні» підпільні структури, але факти свідчать інше. Скажімо, Софія Богомолець (із «тих самих» Богомольців), одна з організаторок «Південноросійського робітничого союзу», була заарештована і знищена тюрмами та засланнями, тільки й лишила у спадщину родині, що обшитий тюремною мішковиною «Кобзар». Листівки українською мовою до робітництва теж були фактом.

Але в середині 1870-х на весь народницький рух в Російській імперії впали потужні репресії. Тисячі заарештованих і без суду засланих, десятки померлих або збожеволілих у в'язницях юнок і юнаків, – і паралельно розгорнені репресії проти всього українського. 18 травня 1876 року Олександр Другий підписав Емський указ, який забороняв театральні вистави, публічні промови та шкільне навчання українською мовою і навіть друкування українських текстів до музичних нот. Заборонялося також ввезення українських книг з-за кордону, вони вилучалися зі шкільних бібліотек. Була закрита Київська філія Російського географічного товариства (основу якої складали українофіли), припинено видання газети «Кіевскій телеграфъ». Унаслідок урядових репресій число членів найбільшої Громади – Київської – зменшилося до 55-ти осіб. Репресії були розгорнуті й проти кооперативного руху, який внаслідок цього занепадав аж до кінця XIX століття. За цієї ситуації частина знаних діячів українського руху виїхала за кордон, інші стали знову обмежуватися науково-культурницькою роботою. А українська освічена молодь, незадоволена поміркованістю старшої генерації, почала шукати інші шляхи.

Саме молоді українці у другій половині 1870-х узялися за зброю – спершу для оборони, потім для атак на владні структури. Брати Дебагорії-

[1] Іван Дзюба. Пастка: 30 років зі Сталіним, 50 років без Сталіна. Київ: Криниця, 2003. 144 с. С. 27.

Мокрієвичі, Бохановський, Стефанович, Кулябко-Корецький, Кравчинський, Ковалевська, Подолинський, Рашевський, Малинка, Ковальський, Фроленко, Корба, Макаревич. «Чигиринська змова» 1877 року, коли у підготовку збройного повстання були залучені тисячі селян. Потужні підпільні гуртки у Києві, Харкові, Єлисаветграді, Чернігові, Полтаві, Херсоні, Миколаєві, Ніжині, Одесі, Кам'янці-Подільському й інших містах. Спадкоємець величезних статків Дмитро Лизогуб – головний фінансист партизанів, як вони стали себе називати, Валер'ян Осинський – ідеолог. 1878 рік. На державний терор українські народники відповідають терором проти задіяних у злочинах проти молоді можновладців. Замах у Києві на заступника прокурора. Там же – вбивство жандармського офіцера барона Гейкінга. В обох випадках організатором виступав Валер'ян Осинський. Спроби збройно відбити ув'язненого поблизу Харкова народника Войнаральського та засудженого в Одесі Ковальського. Паралельно – знищення шпиків, яких Третє відділення (таємна поліція імперії) засилає до підпільних організацій. 1879 рік. У Харкові підпільниками забитий губернатор князь Кропоткін. Того ж року у Києві відбувається справжній бій між підпільниками, з одного боку, та, з другого – жандармами і викликаною на підмогу ротою Старо-Оскольського полку. Все це – ще до офіційного створення «Народної волі». Усі ці події детально описані у виданій за програмою «Українська книга» та внесеній окупантами до списку знищуваної літератури праці одного з авторів розділу «Генії проти ідіотів: алгоритми української історії» (Розділ «Українська війна з російським самодержавством: 1879–1881»)[1]. При цьому боротьба проти самодержавства сягає рівня боротьби за демонтаж імперії. «У третьому числі підпільного журналу «Народна воля» серед семи програмних пунктів партії бачимо тезу про «широке обласне самоврядування». Ішлося про історичні області тодішньої Російської держави, тобто про її федералізацію. Фактичний лідер «Народної волі» Андрій Желябов (був студентським активістом, потім працював разом з тестем Семеном Яхненком, батьком першої дружини, у громадівському русі, розчарувався в недієвості лібералізму за умов самодержавства і, як багато хто, взявся за зброю) називав своїх колег по Виконавчому комітету «переконаними автономістами» й вів мову про

[1] Грабовський С. Генії проти ідіотів: алгоритми української історії. Вид. 3-тє, перероб. й доповн. Київ: Стилос, 2019. С. 48–64.

«розпад імперії на автономні частини». Желябов хотів реалізувати цю ідею через удар по центру імперської бюрократії, повалення абсолютизму й Установчі збори, а українофіли-громадівці – через тривалу, копітку, еволюційну працю на ниві просвіти та благодійності, ось і вся різниця. До проголошення ідеї державної самостійності України – спершу Юліаном Бачинським та Іваном Франком, а потім – Миколою Міхновським, – були ще роки й роки. Хоча ідеологія народовольців стрімко розвивалася, і 1880 року партійна програма в галузі державного будівництва була конкретизована: на уламках імперії створювався «Загальноруський союз», поділений на самостійні у внутрішніх справах області»[1].

Інакше кажучи, політично активні молоді українці (і не лише суто українського етнічного походження), ще не виокремивши себе з загального потоку противників самодержавства (але вже позначивши свою особливість, у тому числі й культурну), нав'язують свій порядок денний у цій боротьбі. Латентна політична (і навіть геополітична, бо ідеться про демонтаж Російської імперії) суб'єктність України поєднується у ці роки з актуальною політичною суб'єктністю українського ядра «Народної волі». Проте ця «українська місія на Москві» (О. Забужко), як і попередні та наступні, зазнала фіаско – модернізувати та демократизувати оновлену Росію, що мала постати на руїнах демонтованої колоніальної імперії, не вдалося.

Часи після 1882 року стали на українських теренах періодом певної паузи в політичній і соціальній активності. Натомість підспудно, як вода під кригою, розвивалася активність культурна. При цьому розділена між двома імперіями українська інтелігенція починає відчувати себе єдиним культурним і навіть деякою мірою політичним цілим. Зрештою, починають утворюватися політичні партії та громадські організації. Серед українських партій, які виникли наприкінці XIX століття, можна виокремити Радикальну партію (1890), Національно-демократичну (1899), Соціал-демократичну (1899), Католицько-руський союз (1899), що діяли у Галичині, і Революційну українську партію (1900), яка утворилася на Наддніпрянщині. Остання вимушено – в умовах російського деспотизму – діяла підпільно.

1891 року у Харкові група студентів, серед яких були майбутні

[1] Грабовський С. Генії проти ідіотів: алгоритми української історії. Вид. 3-тє, перероб. й доповн. Київ: Стилос, 2019. С. 56.

визначні діячі українського руху, утворила глибоко законспіроване Братство тарасівців, яке невдовзі поширило свою діяльність і на інші міста. За два роки у Львові надруковано програмовий документ Братства – «Profession de foi молодих українців». Його автори дошкульно критикували українофілів за їхню інтелектуальну вторинність, залежність від російської культури. Братчики проголошували намір стати тим, ким не було старше покоління, тобто істинно українською інтелігенцією, яка поширює українську мову в родинах, установах, школах, навчає дітей української грамоти, культивує ідеї Шевченка. В галузі політичній на меті ставилося визнання українців як окремого народу, перебудова Росії як федерації рівноправних народів.

А 1895 року західноукраїнський соціаліст Юліан Бачинський першим науково обґрунтував ідею довершеної політичної суб'єктності, тобто соборності та незалежності України. У книзі «Україна Irredenta» він на підставі вивчення соціально-економічного розвитку Європи загалом та українських земель Галичини і Наддніпрянщини окреслив об'єктивну потребу подолання уярмленого стану та створення Української самостійної соборної держави. Він наголошував, що соціально-економічний розвиток як заходу, так і сходу України відбувався сповільнено, у деформованому вигляді, з великим відставанням від провідних європейських держав, а це спричиняло зубожіння й страждання селянства та пролетаріату. Головна причина цього – те місце, яке об'єктивно посідали українські землі в імперіях Габсбургів і Романових. Йшлося про фактичний колоніальний статус з усіма його наслідками, в тому числі – масовою еміграцією представників трудових класів у пошуках кращої долі, що у свою чергу з кожним роком дедалі більше унеможливлювало нормальне майбуття України, адже вона втрачала свої найкращі трудові ресурси. Бачинський підкреслював, що у Європі нормальний економічний розвиток відбувався через створення національних держав, в яких буржуазія здобувала якнайкращі умови для розвитку своєї справи, оскільки власна держава забезпечувала «своїй» буржуазії всі потрібні їй заходи протекції. «Буржуазія, національна ідея і національна держава – се вплив економічної еволюції, дитина капіталістичної продукції»[1]. Це був прорив до принципово глибшого, ніж

[1] Бачинський Ю. Україна Irredenta. 3-тє вид. Берлін: Вид-во української молоді, 1924. 237 с. С. 71.

раніше, розуміння шляхів здобуття повноцінної політичної суб'єктності України.

1.5. Геополітична суб'єктність України: латентна перетворюється на актуальну

На зламі XIX–XX століть конституювання як модерної української нації, так і її політичної суб'єктності вийшло на принципово вищий рівень, порівняно з попереднім. Своєрідним символом-означенням початку цього періоду стали слова Лесі Українки з листа до її дядька, Михайла Драгоманова, від 17 березня 1891 року: «Скажу Вам, що ми відкинули назву "українофіли", а звемося просто українці, бо ми такими єсьмо окрім всякого "фільства"»[1]. І хоча слово «українець» фігурує з початку XIX століття у літературі та приватному листуванні (власне, псевдонім Лариси Косач – не випадковість, а ще до неї таким псевдонімом підписувалася Христина Журавльова, у шлюбі – Алчевська), але, скажімо, у Шевченка його немає. З кінця ж XIX століття воно поширюється по обидва боки Збруча. А водночас Лариса Косач прозорливо попередила, знов-таки, у листі до Драгоманова, за три роки після першого: «У нас велика біда, що багато людей думають, що досить говорити по-укр[аїнськи] (а надто вже коли писати дещицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. п. […] Ще тепер можна у нас почути фразу: «Як се? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!» «Говорить по-нашому» – се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, він говорив по-китайськи»[2]. Національна суб'єктність, тим більше геополітична, вимагає складної й ефективної структурованості носія цієї суб'єктності. А надто, коли йдеться про бездержавне становище цієї нації, що у тодішній Європі було достатньо поширеним (власне, більшість європейських націй не мали власної державності, втративши її у минулі століття внаслідок експансії імперій, які наразі модно звати «класичними» і «некласичними»). Скажімо, Ярослав Грицак і Юрій Шаповал пишуть, що «до класичних імперій слід віднести ті, в яких зазвичай центр та колонії розділені морями та океанами, тому географічно порівняно легко визначити, де колонія, а де метрополія. Проте «сухопутні» Османська чи

[1] Леся Українка. Твори: В 10 т. Київ, 1965. Т. 9. С. 63.
[2] Леся Українка 9.02.1894 р. до М. П. Драгоманова. *Зібр. тв. у 10 т*. Т. 9. С. 175.

Австро-Угорська імперії не підпадають під таку схему. Російська імперія також була сухопутною імперією, межі між центром та периферією були розмитими» [1] . Утім, на нашу думку, у такому поділі більше інтелектуальної моди, ніж науки. Адже Російська імперія у XIX столітті мала цілу низку «заморських» колоній: Аляску, Форт Росс (Каліфорнія), Форт Єлизавети (Гаваї), Саґалло (Африканський Ріг[2]) та й на початку XX століття зберегла Порт-Артур. А от Німеччина, перш ніж опанувати «заморські» колонії в Африці, Азії й Океанії, активно займалася колонізацією значної частини Польщі. Та й «класична» Британська імперія мала колонію Ірландію, що ніяк не могла домогтися бодай самоврядування. Тим часом ще у 1928 році Михайло Волобуєв значну частину своєї статті «До проблеми української економіки» присвятив неадекватності розуміння колоній лише як «заморських територій» десь в Азії чи Африці[3]. І взагалі: «некласичні» колоніальні імперії гнобили чи не більше народів і націй, аніж «класичні». І виявилися стійкішими, бо деякі з них існують донині та продовжують практику визиску «неправильних» етносів. То чи не ліпше з наукового погляду було б вести мову про два типи класичних колоніальних імперій, які де в чому відрізняються, але мають чимало спільного?

Отож у «колоніях європейського типу», не лише в Україні, але в Україні, мабуть, особливо важливим було питання національного структурування, творення того, що Оксана Забужко схарактеризувала як «загальноукраїнську національну свідомість і самостійну, вироблену, структурно «укомплектовану» професійну культуру (з власною не тільки художньою чи релігійною, як доти, а й науковою, політичною, ідеологічною «підсистемами») – культуру як духовний аналог нації»[4]. А така культура неможлива без буттєвого підґрунтя. Відтак, попри всі складнощі, в обох частинах України – як підросійській, так і підавстрійській – у цей час відновився розвиток громадянського суспільства. Певні позитивні зміни в Австро-Угорщині та вимушена

[1] Ярослав Грицак, Юрій Шаповал. Чи була Україна російською колонією? URL: https://uamoderna.com/history/chy-bula-ukraina-rosiyskoiu-koloniieiu/

[2] Former Russian colonies. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Category:Former_Russian_colonies

[3] Волобуєв Михайло. До проблеми української економіки. URL: https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/

[4] Забужко О. Філософія національної ідеї: Україна і Європа. *Зустрічі.* 1991. № 2. С. 100.

лібералізація політики верхів Російської імперії з кінця XIX століття – бо ж без такої лібералізації ставав неможливим ефективний поступ економіки – викликали до життя нові форми самоорганізації українців. Ще до цієї лібералізації виникає підпільне Братство тарасівців (1891). Серед знаних членів Братства були Іван Липа, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Володимир Шемет, Євген Тимченко, Володимир Самійленко, Микола Вороний, Микола Міхновський та інші; повний список членів Братства досі невідомий, так само, як і точна кількість його членів – адже йшлося про добре законспіровану організацію. Загалом до десяти філій цього товариства входили близько ста посвячених активістів, які пропагували ідеї української національної тожсамості та самостійності. Але головною сферою зусиль із самоорганізації українців у ці роки стали земства. Вони як установи місцевого самоврядування діяли на Лівобережжі та на Півдні України від 1864 року, а на Правобережжі – від 1911 року. Уряд набагато менше контролював діяльність земств, аніж державних установ і громадських організацій, тож у земствах працювало чимало діячів українського руху, і у свою чергу ряд земств на початку XX століття підтримував український рух. А надалі Симон Петлюра під час Першої світової війни працював заступником уповноваженого Всеросійського союзу земств. Майбутні члени Центральної Ради Павло Чижевський, Володимир Леонтович і Микола Ковалевський, Микола Біляшівський, Ілля Шраг також працювали у земствах. У земському русі працювали і член Центральної Ради та посол України в Німеччині барон Федір Штейнгель, майбутні міністри закордонних справ Андрій Ніковський та Дмитро Дорошенко, член Генерального Суду УНР Андрій В'язлов. Нарешті, прем'єр Української Держави Федір Лизогуб (брат народовольця Дмитра Лизогуба) у 1901–1915 роках був головою Полтавської губернської земської управи. Тут названа тільки частина верхівки земського руху, головним же чинником громадської самоорганізації були тисячі працівників земських структур по всій підросійській Україні. З кінця XIX століття відновився кооперативний рух. Ішлося не про суто економічну справу: кооперативний рух на більшості території України набув національного характеру, який виявив себе у намаганні усамостійнитися від всеросійських кооперативних союзів, створити свої всеукраїнські центри кооперації і стати матеріальною опорою національно-культурних сил. Кооперація створила свої видавництва і читальні, підтримувала «Просвіту» і театральні групи тощо.

Напередодні 1917 року в українських губерніях працювало 7 тисяч кооперативних товариств різних галузей діяльності і близько 50 їхніх союзів. Споживчі кооперативні товариства обслуговували 9 мільйонів осіб. Знані кооператори згодом брали безпосередню участь у створенні Центральної Ради, проведенні Національного Конгресу, селянського з'їзду, обіймали ключові посади в уряді (а Борис Мартос його якийсь час навіть очолював) та багатьох місцевих адміністраціях. Кооперація стала середовищем, з якого йшло поповнення національно свідомих і знайомих з управлінською діяльністю кадрів для створених нових органів влади – від низових до найвищих – під час Української революції. Ба більше: у 1921 році більшовики змушені були легалізувати українську кооперацію на час непу.

Слід відзначити національно-культурний, освітній і науковий рух, що з кінця XIX століття виокремився із загальногромадянського, хоча, звісно, вони впливали один на одного. Наукове товариство імені Шевченка, аматорські театральні гуртки, широка мережа «Просвіт», жіночих організацій, профспілок, допомогових кас тощо розвивалися по обидва боки Збруча. Не всі вони носили демонстративно український характер, але, скажімо, зовсім не випадково активними учасниками аматорського театру з українським репертуаром в Народному домі Севастополя перед 1905 роком були і вожак повстання на панцернику «Потьомкін» унтер-офіцер Опанас Матюшенко, і керівник повстання на крейсері «Очаків» лейтенант Петро Шмідт. Тобто вони були причетні до організованих осередків, як тоді казали, «щирого українства», і під час повстань на Чорноморському флоті у 1905 році там не просто діяли численні матроси й унтер-офіцери (навіть деякі офіцери) з українськими прізвищами; то були учасники певних спільнот, допіру культурницьких, які за логікою обставин набули виразно політичного забарвлення.

І ще одна знакова річ: після того, як 1906 року було знято заборону на друк Святого Письма українською мовою, переклади Євангелій розійшлися накладом понад 100 тисяч примірників – на той час цифра просто-таки грандіозна. Причому найсвятіший синод тодішньої РПЦ санкціонував-таки друк цього перекладу, отже, офіційно визнав українську мову.

Важливу роль у перетворенні латентної суб'єктності на актуальну відіграла газета «Рада» та коло її автури. У 1905 році, коли революційні події в Російській імперії привели до послаблення цензури, група

громадських діячів і літераторів зареєструвала дві газети – «Громадська думка» та «Рада». Перша з них виходила недовго – до літа 1906 року, коли її задушили цензурні утиски. Тоді рупором української громади стала «Рада». Де-факто редактором цих видань був Сергій Єфремов (хоча номінально ці посади займали інші люди). Як писав про нього знаний громадський діяч, меценат, агроном, землевласник, видавець, публіцист Євген Чикаленко, «це був єдиний між нами чоловік, котрого можна було вважати за справжнього журналіста. Людина талановита, освічена, з здоровим, тверезим розумом, а головне може писати дуже швидко… Я не міг уявити собі газети без нього. Раз у раз коли у мене з'являлася думка про яке-небудь літературне діло, я зв'язував його з іменем Єфремова… Діло він ставив раз у раз вище своїх особистих інтересів, вище свого самолюбства і т. ін.»[1]. Оцінка прагматика Чикаленка дуже висока, тим більше, що до кола «радівців» належали Борис Грінченко, Олена Пчілка, Дмитро Дорошенко, Микола Вороний, Михайло Грушевський, Архип Тесленко, Софія та Олександр Русови, Володимир Самійленко, Левко Юркевич й інші. В одній із передових статей редакція свої завдання сформулювала так: «Будучи одинокою щоденною газетою російської України, вважаємо корисніше… не зв'язувати себе програмою чи тактикою якоїсь однієї політичної партії, а старатися освітлювати і питання дня, і загальніші, більш принципіальні, питання українства з погляду різних поступових партій. Ставлячи своїм ближчим завданням служити культурним, громадським і політичним інтересам України під Росією, газета наша заразом буде старатися держати своїх читачів у крузі інтересів всеукраїнських»[2]. Відтак газета стала центром кристалізації структур громадянського суспільства на всіх землях, де мешкали українці, на її сторінках шліфувалася літературна мова, тут «обкатувалися» ідеї українського автономізму; «Рада» обстоювала права України згідно з Переяславською угодою, що означало побудову автономної держави (про незалежність на сторінках підцензурного видання мови бути не могло). Працівники, автура, читачі «Ради» згодом стали активними учасниками Української революції; а навесні 1917-го, після заборони у роки Першої світової війни, газета відновила вихід уже як «Нова рада».

[1] Чикаленко Євген. Спогади (1861−1907). Нью-Йорк: Українська Вільна академія наук у США, 1955. 504 с. С. 446–447.
[2] Животко А. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 360 с. С. 198.

Масштабна культурницька діяльність і новітній розвиток громадянського суспільства мали закономірним наслідком виникнення політичних партій. У силу об'єктивних обставин спершу вони виникли у Галичині та на Буковині. Національне питання в Австро-Угорщині було пріоритетним для всіх партій і рухів, навіть марксистського спрямування; наприклад, соціал-демократія там існувала як федерація партій, утворених за національним принципом. Серед українських партій, які виникли наприкінці XIX століття, можна виокремити Радикальну партію (1890), Національно-демократичну (1899), Соціал-демократичну (1899), Католицько-руський союз (1899), що діяли у Галичині та на Буковині. Всі ці партії наголошують на єдності українського народу та потребі сприяння боротьбі підросійських українців за свої національні та політичні права. Так, у програмі Національно-демократичного (народного) сторонництва (цей термін уживався у ті часи як синонім терміна «партія». – Авт.) заявлена мета «дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм, в якім би загал народу на свою загальну користь орудував всіми своїми справами: культурними, економічними і політичними»[1]. Першим, хто в новітній вітчизняній політичній думці поставив руба питання про незалежність України та науково обґрунтував потребу в цій незалежності, став галицький соціаліст Юліан Бачинський, який був одним із засновників Радикальної партії, потім – Української соціал-демократичної. 1895 року він опублікував книгу «Україна Irredenta». У книзі автор обґрунтовує тезу, що соціально-економічний розвиток як Галичини, так і Наддніпрянщини відбувається надзвичайно сповільнено, у деформованому вигляді, з великим відставанням від провідних європейських держав, що спричиняє зубожіння й страждання селянства та пролетаріату. Головна причина цього – те місце, яке об'єктивно посідають українські землі в імперіях Габсбургів і Романових, їхній фактично колоніальний статус з усіма його наслідками. У Європі нормальний економічний розвиток відбувався через створення національних держав, в яких буржуазія здобувала якнайкращі умови для розвитку своєї справи, оскільки власна держава забезпечувала «своїй» буржуазії всі потрібні їй заходи протекції. Бачинський

[1] Із програми Національно-демократичного (народного) сторонництва. *Україна в XX столітті (1900–2000)*: зб. документів і матеріалів / упор.: А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король та ін. Київ: Вища школа, 2000. 351 с. С. 9.

наголошував: «Буржуазія, національна ідея і національна держава – се вплив економічної еволюції, дитина капіталістичної продукції»[1]. Тому провідною верствою у здобутті Україною незалежності має стати національна буржуазія. Потенційно всі українські землі становлять економічну цілісність, стверджував Бачинський, а «єдности економічній мусить відповідати єдність політична»[2]. Задля цього у Галичині українські національні змагання потрібно перевести з культурницької у політичну площину, а на Наддніпрянщині інтелігенція мусить наполегливо працювати над піднесенням національного духу. «Попри боротьбу з російським абсолютизмом, потреба вже тепер почати тій малій горстці свідомих уже Українців будити серед української суспільности в Росії, наскільки се лише можливо, і думки про політичну самостійність України»[3]. Не в останню чергу тому, що насувається загроза «можливої в найблизшім часі загально-європейської війни»[4], наслідком якої стане розпад і Росії, і Австро-Угорщини внаслідок революцій, – і до цього слід бути якнайкраще підготовленими. Проте не слід вважати, що слід будувати моноетнічну державу: «Боротьба за політичну самостійність України не відноситься також виключно до Українців-народу, а взагалі, до всіх, що замешкують Україну, без огляду на те, чи се автохтон-Українець, чи кольоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець. Спільний інтерес з'українщить їх, змусить їх усіх стати українськими «патріотами»[5]. І тільки шляхом унезалежнення України її трудящі маси зможуть здобути собі заможне і вільне життя.

Натомість перша реальна східноукраїнська партія – Революційна Українська Партія, РУП – зорганізувалася лише 1900 року. Її маніфестом стала проголошена Миколою Міхновським промова, що невдовзі була видана під назвою «Самостійна Україна». Йшлося про створення вільної Української держави як єдино можливої форми національного існування. Міхновський зазначав: «Як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і є партією практичної діяльности, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета – повернення нам прав,

[1] Бачинський Ю. Україна Irredenta. 3-тє вид. Берлін: Вид-во української молоді, 1924. 237 с. С. 71.
[2] Там само. С. 146.
[3] Там само. С. 162.
[4] Там само. С. 88.
[5] Там само. С. 95.

визначених Переяславською конституцією 1654 року з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належиться по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби. Вона добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї: Переяславська конституція» [1]. При цьому Міхновський обстоював збройний шлях усамостійнення України. Втім про саме цей шлях йшлося в тексті національного гімну (варіант 1865 року): «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону, / В ріднім краю панувати не дамо нікому». РУП невдовзі розкололася на «незалежників» й «автономістів»; створюється ще ряд партій, які стоять на позиціях федеративних чи конфедеративних відносин з Росією. Ось що писалося в програмі Радикальної партії, яка, попри назву, об'єднувала ліберальну інтелігенцію: «Що до ладу на території України, то всіма справами має тут порядкувати Українська Виборна Народна Рада. […] Народна рада сама виробляє краєву констітуцію, яку не може ні відміняти, ні касувати загально-державний парламент. Краєва констітуція мусить дати право широкого самоврядування громадам сільським і городським і тим округам, у які громади могли б об'єднатися. Кожна така округа має свій окружний сейм, з правом самоврядування в межах округи»[2]. У 1905 році в Російській імперії вибухнула революція. Імператорська влада змушено пішла на поступки. 17 жовтня було надруковано Маніфест про дарування «громадянських свобод» (що відкрило шлях до легальної політичної діяльності) і про скликання ближчим часом Державної Думи з законодавчими функціями. Наслідком цього стало утворення українськими депутатами у першій і другій Державних Думах т. зв. «Парламентських Громад». До складу першої з них, заснованої Іллею Шрагом, Володимиром Шереметом та Павлом Чижевським, увійшли відомі громадські діячі – барон Ф. Штейнгель, М. Біляшівський, О. Свєчин, М. Ковалевський, а також майже всі селяни-депутати від українських губерній – усього 44 члени. В Петербурзі утворюється український центр, засновується громадсько-політичний і економічний

[1] Микола Міхновський. Самостійна Україна. Програма Революційної Української Партії із 1900 року. Вступне слово проф. Володимира Шаяна. Накладом Відділу Союзу Українців у Великій Британії у Вольвергемптоні. Лондон, 1967. С. 28.

[2] Україна в XX столітті (1900–2000): зб. документів і матеріалів / упор.: А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король та ін. Київ, 2000. С. 15–16.

тижневик «Украинскій вѣстникъ». До Петербурга приїхав Михайло Грушевський; за його участю була підготовлена декларація про автономію України, яку сподівалися урочисто проголосити в Думі, але це не вдалося, бо її достроково розпустив Ніколай ІІ. Після розпуску Думи більшість її членів виїхала до Виборга (Фінляндія) і підписала відозву протесту проти дій самодержавної влади. Всі українські депутати підписали цю відозву, за що серед інших були засуджені владою до різних строків тюремного ув'язнення і втратили право обиратися до другої Думи. У лютому 1907 року розпочала діяльність друга Дума, обрана на основі менш демократичного закону. Але українська Громада, яку склало 47 депутатів, все одно була реальною силою, а її діяльність також стосувалася надзвичайно важливих справ українського життя. Вона клопоталася питаннями впровадження української мови у шкільну освіту, запровадженням україномовного судочинства, церковної служби, а також питаннями вдосконалення місцевого самоврядування. Почало виходити видання «Рідна справа». Був підготовлений оновлений законопроект про автономію України. Але й друга демократична Дума, проіснувавши лише 107 днів, припинила свою діяльність внаслідок державного перевороту, проведеного прем'єром Петром Столипіним та царським двором. Після того, як уже було сказано, виборче законодавство змінили так, що в Думах більшість була закріплена за поміщиками-росіянами. До цього додалося створення фактично єдиного фронту влади й абсолютної більшості російських політичних організацій проти українських сил, навіть тих, що не вимагали незалежності України. Як зазначав Дмитро Донцов, «швидке поширення української ідеї, що не лише почала захоплювати маси українського народу, але знайшла численних адептів також навіть серед зрусифікованих і навіть напівсполонізованих вищих кіл суспільності, – викликало серйозне затурбування спершу з боку правительства, а потім і в усіх верствах російського населення. […] Для Росії здійснення програми українських автономістів означало, з одного боку, послідовне витіснення російських культурних впливів за Дон і Сейм, з другого – втрату колосальної області для визиску, силами якої годується сучасна російська держава. Ці логічні консеквенції послідовного успішного українського руху погнали всі видатніші російські партії в усьому, що торкається України, в табір правительства й націоналістів»[1]. Усі ці чинники в період

[1] Донцов Дмитро. Історія розвитку української державної ідеї. Київ: Т-во

1914–1918 років виявилися своєрідно «помноженими» на реалії Першої світової війни. Передусім відзначимо, що Україна була на цій війні одним із головних воєнних театрів. Війна прискорила формування модерної нації, бо сама вона стала найбільшим вторгненням модерного світу у традиційне життя селян, які становили абсолютну більшість населення українських теренів. Вояки з числа селян навчилися поводитися з воєнною технікою (яка в армії Російської імперії була достатньо модерною), пройшли сувору школу військової муштри, яка давала їм уявлення про переваги організації й дисципліни. Не випадково саме колишні «люди з рушницями» – солдати та молодші офіцери – користувалися найбільшою повагою в українському селі під час революції і забезпечували кадри для українського війська. Крім того, війна прискорила процеси національного формування і в інший спосіб. Імперська російська армія була поліетнічною за своїм складом. Щоденна зустріч в окопному побуті з представниками інших етносів допомагала українським селянам усвідомити свою самобутність, особливо коли вони ставали жертвою насмішок, упередження чи ворожості на національному ґрунті. З другого боку, у 1914–1917 роках російська армія, в якій служило багато українців-наддніпрянців, завоювала Галичину й Буковину, які були у складі імперії Габсбурґів, із населенням, яке розмовляло тією самою мовою, співало ті самі пісні, мало ті самі традиції й звичаї, що й вони самі. Такі безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту прискорювали кристалізацію національної ідентичності; скажімо, майбутній драматург Микола Куліш (цивільний фах – агроном, військовий – офіцер-артилерист) пізніше зазначав, що вперше усвідомив себе українцем у Галичині, побувши там із російським військом; саме у Львові він уперше взяв у руки непідцензурний Шевченків «Кобзар». «…Накинутий зрілій душі самим ходом історії вибір «бути чи не бути мені українцем?», здійснюється і як етичний, і, що особливо цікаво, як «життєсмертний», екзистенційний […] Це надзвичайно важливий, властиво, вирішальний для зрозуміння еволюції української ідеї момент: що національне не є тут жодним надіндивідуальним абстрактом, а, як часто підкреслював Франко в багатьох працях, «натуральним висловом душі», «потребою душі» – іманентним проявом індивідуального духа в його саморозвиткові, без чого

"Знання" України, 1991. 48 с. С. 30.

людина неминуче робиться уломною»[1]. Після поразок 1915 року влада Російської імперії змушена була піти на певні поступки, залучивши до організації тилу громадськість, передусім земства. У тилу Південно-Західного фронту практично всі земські організації станом на 1917 рік були явочним порядком українізовані; скажімо, на відповідальній посаді в земських службах перебував Симон Петлюра. Крім того, у зв'язку з нестачею робочих рук (на початок 1917 року на Наддніпрянщині залишилося 40% довоєнного числа працездатних чоловіків у сільському господарстві) до роботи були залучені військовополонені і біженці, серед яких були тисячі галичан і буковинців, у тому числі й активісти політичних партій та громадських організацій. Усе назване вище й мало наслідком те, що «всередині» російської революції й одночасно з нею спалахнула й революція українська, у свою чергу посиливши і поглибивши революцію всеросійську.

Загальноприйнятим є твердження, що скинення самодержавства в Російській імперії у 1917 році було актом суто всеросійської революції, а власне українська революція розпочалася дещо пізніше. Однак ось який документ був опублікований у Петрограді того ж дня, коли імператор Ніколай II підписав зречення від престолу: «У визвольній боротьбі останніх днів велику ролю відіграв і український демос в особі українського жовнірства тих полків, що прилучилися до повстання. […] Ряди війська, яке боролося за свободу разом з широкими демократичними масами Петрограда, в значній мірі складалися з синів українського громадянства й робітництва, з представників демократичних верств української нації. […] Гасло демократичної республіки, виставлене російською демократією, забезпечує громадянські права кожної окремої людини. В боротьбі за сі права ми жичимо російській демократії всякого успіху. Але українська демократія, українські маси потрібують забезпечення не лише своїх загально-громадянських прав але й своїх окремих прав національних, тих прав, які російський нарід має вже віддавна. З цим гаслом національного визволення й повинні виступити українські маси в Петрограді. Найповнішим висловом ідеї національного визволення є національно-державна самостійність, і лише створення власного суверенного державного організму може забезпечити як

[1] Забужко О. Філософія національної ідеї: Україна і Європа. *Зустрічі*. 1991. № 2. С. 100–101.

найширший культурний розвиток українського народу. В світлі сього ідеалу, як найближчий етап до нього, як практичне завдання сьогоднішнього дня, українська маса в Петрограді повинна виставити, вкупі з демократією інших народів Росії, льозунг перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку, з як найширшими правами окремих націй і спеціяльно з як найширшою національною територіяльною автономією України» [1] . Це рядки з відозви Петроградського Тимчасового Українського Революційного Комітету від 2(15) березня 1917 року. «Як бачимо, тут чітко зазначена й особлива роль українства в революції, й особливі його завдання, в тому числі й стратегічний курс на національно-державну самостійність. Ну, а те, що цей комітет мав реальну вагу, засвідчила маніфестація у Петрограді через кілька днів з нагоди річниці народження Тараса Шевченка, в якій узяли участь десятки тисяч осіб. Її учасники несли портрети поета, транспаранти з гаслом «Хай живе вільна Україна у вільній Росії!», десятки національних синьо-жовтих прапорів. Поряд зі студентами, інтелігенцією і робітниками в урочистому поході взяли участь вояки – солдати й офіцери. Очолював похід загін кубанських козаків у мальовничих чорних жупанах з січовим прапором і запорозькими бунчуками. Промарширував під синьо-жовтими прапорами лейб-гвардії Волинський полк – той, що першим розпочав перехід на бік революції (як пізніше писали свідки подій, «два українські полки скинули російського царя»). У лавах українців зі своїми прапорами та гаслами йшли і представники інших пригноблених імперією народів – фіни, поляки, естонці, латиші, білоруси, татари»[2].

Інакше кажучи, українська політична суб'єктність у ці дні яскраво себе унаочнила в самому акті збройного скинення царату. Водночас ця суб'єктність з цього часу набула геополітичного виміру, перетворюючись із латентної на актуальну. Наступні етапи цього перетворення – формування Центральної Ради, її Універсали, поява українізованих частин і з'єднань, коли самочинна, коли вимушено санкціонована всеросійським

[1] Відозва Петроградського Тимчасового Українського Революційного Комітету до українського громадянства, студентства, робітництва й українських офіцерів у Петрограді. *Україна в XX столітті (1900–2000)*: зб. документів і матеріалів / упор.: А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король та ін. Київ: Вища школа, 2000. 351 с. С. 26–27.

[2] Грабовський Сергій. Революція 1917-го: ескіз до портрету в інтер'єрі історичної доби. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2017. 48 с. С. 12.

урядом, проголошення УНР, її участь у мирних переговорах у Бересті з Почвірним союзом, зрештою, проголошення української незалежності – це все стане закономірними етапами становлення цієї суб'єктності. Але це вже інші сюжети й інша тема, пов'язана з теоретичною проблематикою – як саме характеризувати цю суб'єктність, яка навряд чи вписується у рамки стандартної дихотомії «латентна–актуальна» та потребує складнішого понятійно-категоріального апарату.

РОЗДІЛ 2
ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

2.1. Ключові концептуальні підходи до дослідження системи міжнародних відносин

Сучасні науковці-міжнародники В. Горбулін, С. Шергін, Кан Ден Сік, С. Кононенко, І. Артьомов виокремлюють декілька основних концепцій, що лежать в основі міжнародних відносин: ідеалізм, реалізм, модернізм, транснаціоналізм, інституціоналізм та інші.

Ідеалізм, або ліберально-ідеалістична дослідницька традиція, розпочинає формуватися в античні часи, пов'язані зі спадщиною давньогрецьких та давньоримських філософів-мислителів (Арістотеля, Сократа, Платона, Демокріта, Цицерона), які ідеалістично сприймали державу. Пізніше подібне ідеалістичне сприйняття Всесвіту, держав, а також соціально-політичних явищ і процесів помітне у наукових творах середньовічних вчених-теологів: Ф. Аквінського, А. Великого, А. Августина, М. Падуанського. Акцент на важливості врахування інтересів людини, суспільства порівняно з інтересами держави здійснювали відомі просвітителі: Вольтер, Г. Гроція, Т. Кампанелла, Ен. Коллінза, Т. Мор. Теорію суспільного договору розвивали такі мислителі Нового часу, як Дж. Берклі, Дж. Локк, Жан-Жак Руссо та ін.

У новітню добу в західній науковій політичній думці формуються сприятливі умови для еволюції ліберально-ідеалістичного вчення і підґрунтя політичних платформ з домінуванням політичного ідеалізму, який базувався на важливості дотримання загальнолюдських моральних норм, цінностей та ідеалів. Необхідність забезпечення сталого миру та стабільності, правового регулювання міжнародних відносин і еволюції міжнародних інституцій безпеки для запобігання війн стають об'єктом наукових досліджень тогочасних вчених-гуманітаріїв: І. Канта, Г. Гегеля, Дж. Мілля та інших. Зокрема, слід згадати ідею «загального громадянського стану» І. Канта й індивідуальної свободи та суспільного суверенітету Дж. Мілля, концепцію «обмеження сили» на міжнародній арені Дж. Бентама, а також концепцію «громадянського суспільства» і міжнародних відносин, заснованих на утворенні загальних правових норм,

Г. Гегеля, що стали науковим підґрунтям досліджень політичного ідеалізму доби зародження і становлення імперіалізму.

На початку минулого століття ідеалізм як наукова концепція міжнародних відносин розвивався в англосаксонській політологічній школі. Його імперативами є міжнародно-правове регулювання міжнародних конфліктів, нова система колективної безпеки, призначення якої – обмеження домінування певної держави. Її офіційна презентація відбулася 1919 року на Версальській конференції у програмі президента Сполучених Штатів В. Вільсона, основними пріоритетами якої стали: публічна дипломатія, зорієнтованість зовнішньополітичної діяльності країн на демократію і міжнародне співробітництво, а також постулати самовизначення націй. Програма передбачала створення на європейському просторі моделі колективної безпеки для попередження і розв'язання конфліктів із гармонізацією інтересів всіх країн. Для запобігання конфліктів та забезпечення дотримання усіма країнами загальних норм міжнародного права була створена Ліга Націй.

Однак, як засвідчила історія, доктрина світопорядку, сформована на положеннях ідеалізму, заходить у суперечність із міжнародно-політичним становищем першої половини минулого століття. Недієздатність Ліги Націй і Друга світова війна позбавили ідеалістичних ілюзій представників цього напрямку, засвідчивши невідповідність дійсних міжнародних відносин їх ідеологічним уявленням, хоча означена наукова концепція, незважаючи на доречну критику науковців інших політологічних шкіл, залишається теоретичним підґрунтям багатьох сучасних наукових підходів.

Однією із провідних концепцій сучасних міжнародних відносин вважається реалістична наукова парадигма. Сенс терміна «політичний реалізм» вказує на неприйняття його прихильниками абстрактних ідеалів і постулатів «абсолютного добра». Вони слушно позначають науковий інтерес реального тлумачення речей, людської природи й історичних періодів. Згідно з аксіомами політичного реалізму об'єктивні закони суспільства ґрунтуються на людській природі – грішній і недосконалій, найнебезпечнішим пороком з яких є рефлективне прагнення влади. Основне гасло реалістів, як і матеріаліста Т. Гоббса – боротьба за владу є боротьбою всіх проти всіх. Таке розуміння природи людини поширюється політичними реалістами на суспільство загалом, а також на міжнародні відносини.

Ключовою працею у сфері політичного реалізму є «Політичні відносини між націями. Боротьба за владу та мир» Г. Моргентау, яка протягом другої половини минулого століття неодноразово перевидавалася у різних країнах. Згідно з концепцією реалізму в центрі уваги завжди перебуває держава. Відповідно до постулатів класичного реалізму вона виступає головним, проте не єдиним актором міжнародних відносин. Однак визнання об'єктивності категорії інтересу зумовлює легітимізацію фатальності конфлікту інтересів різних держав, отже, гарантування безпеки виступає фундаментальною проблемою міжнародних відносин. Водночас безпека диференціюється реалістами передусім у військово-політичній і державній сферах, яка має назву «високої політики», що найбільше підкреслює виняткове місце останньої.

Анархічність природи міжнародних відносин – один із вихідних імперативів політичного реалізму, що відокремлює їх від сфери внутрішніх суспільних відносин. У сфері міжнародних відносин немає єдиної легітимної інституції з правом застосування примусу для врегулювання конфліктів, на противагу державі, якій притаманна монополія на правове внутрішнє насилля. Якщо певна держава дбає про власні інтереси, анархічність міжнародного світопорядку набуває особливого контексту, розраховуючи тільки на власні сили задля реалізації національних інтересів. Вочевидь єдиним прийнятним шляхом для цього є нарощування власної могутності, яка оцінюється в аспекті здатності впливати на інших акторів міжнародного середовища і тлумачиться досить широко, особливо як військово-економічна могутність, а також як система гарантування безпеки, добробуту і можливості для розповсюдження власних ідеологічних концепцій і соціокультурних цінностей.

Диференціацію провідних складників могутності держави-нації Г. Моргентау спростив до елементарних, переважно геополітичних елементів – особливості географічного положення; наявність природних ресурсів; демографічні характеристики; рівень індустріалізації; військовий потенціал; національні особливості; моральний стан нації; якість державного управління і міжнародної дипломатії. Врахування цих складників при розробці зовнішньої політики певної країни є необхідною умовою для забезпечення її раціональності. Отже, нині цілком доречним, проте не абсолютним, виглядає наукова концепція американського

теоретика щодо врахування різних складників сили держави під час розробки зовнішньої політики певної країни.

Прагнення світових держав до оптимальної реалізації власних національних інтересів в умовах анархічного середовища призводить до встановлення певного балансу сил на міжнародній арені, який, за теорією політичного реалізму, є дієвим засобом забезпечення миру, на противагу механізму колективної безпеки ідеалістів.

Г. Моргентау підсумовує, що у встановленні, підтримці чи зміні балансу сил провідна роль належить великим країнам, які визначають загальні «норми поведінки» у світовому середовищі. Вчений вважає, що провідними функціями міжнародної політики є забезпечення національно-державних інтересів мирним шляхом при збереженні потенції застосування сили.

Аксіоми класичного реалізму постійно критикують його опоненти, які піддають сумніву переважно «традиційні» методи дослідження, що ґрунтуються на теоретичних інтерпретаціях, історичних порівняннях і компаративному аналізі. Тим часом наукові дебати середини минулого століття між прибічниками традиціоналізму і модернізму щодо сутності міжнародних відносин залишаються актуальними в умовах сучасного світопорядку. Підтвердженням зазначеного є численні наукові розвідки англосаксонських аналітиків, присвячені теоретичній спадщині «батька» класичного реалізму, предметом яких залишаються проблеми моделювання і прогнозування новітніх міжнародних відносин, їх об'єктів і суб'єктів у контексті глобалізації.

Як вже зазначалося, представники європейського напряму політичного реалізму дещо по-іншому трактували зазначену концепцію. Серед європейських фундаторів реалізму Р. Арон посідає провідне місце. Вчений запропонував власний системний підхід, теоретично поєднавши соціологічні, історичні і праксеологічні методи дослідження у праці «Мир і війна між націями», що стала одним із підґрунть наукової теорії щодо війни, конфліктів та інших форм соціальної агресії. Свій підхід, що вважається соціологічним, він використовує для пояснення поведінки акторів. Однак систему міжнародних відносин Р. Арон сприймає з огляду на аксіоми політичного реалізму, а отже, зводить до відносин між державами. Наразі ці відносини тлумачаться у вигляді взаємин умовних діячів – політичних одиниць, які реалізують рольові державні функції – солдата та дипломата (посла), намагаючись розв'язати дилему війни та

миру в контексті міжнародних відносин. Учений висуває гіпотезу сталого глобального миру при виконанні декількох обов'язкових умов: ліквідація цивілізаційного розриву між привілейованою меншиною та знедоленою більшістю людства; утворення глобальної «спільноти націй», зорганізованої на принципах федералізму; припинення конфліктності між провідними суспільно-економічними формаціями з метою їх взаємної легітимізації.

Провідним актором міжнародних відносин Р. Арон уважає держави, які безперервно протидіють одна одній за владу і могутність. Разом з тим силу він розуміє як сукупність військово-економічних і моральних складників, а владу – як здійснення повноважень державними органами в межах своєї території, могутність – як здатність певної країни нав'язувати свою волю іншим. Водночас дослідник залучає до могутності не тільки статистичні геополітичні складники, а й ідеологічний і психологічний фактори, які, на його думку, є не менш важливими для забезпечення могутності держави на міжнародній арені. Концептуальні погляди Р. Арона відрізнялись від однодумців невизнанням боротьби за владу і могутність держави сенсом міжнародної політики, оскільки рівноправність міжнародних акторів перетворює мету на засіб. Специфікою міжнародних відносин виступає «полігамність» функцій держави, що призводить до неможливості створення раціонально-математичної теорії. Разом з тим він критично підходив до загальних моністичних теорій за їх спробу пояснення природи міжнародних відносин за допомогою єдиної догми, не визнаючи перспективу створення автономної теорії міжнародних відносин.

Тим часом американські політологи, передусім Г. Моргентау, Дж. Розенау, Г. Кіссінджер та С. Гоффман, доволі критично ставились до теоретичних розробок Р. Арона щодо мотивів і механізмів міжнародних відносин. В американських публікаціях неоднозначно оцінювався його внесок в сучасну теорію міжнародних відносин, зокрема піддавалося критиці його ігнорування глобалізаційних складників світової економіки і міжнародного світопорядку, домінантної ролі країни у ході прийняття рішень.

Нині теоретичну концепцію прихильника європейського позитивізму Р. Арона критично переглянуто, а його системний соціологічний і філософсько-історичний підходи до вивчення міжнародних відносини визнано доцільними у нових реаліях.

Після зниження привабливості політичного реалізму у 70-ті роки минулого століття він знову відродився наприкінці холодної війни як найадекватніша парадигма міжнародних відносин у реформованому вигляді структурного або неореалізму.

В цьому контексті слід згадати представника англосаксонської політологічної школи Х. Булла («Теорія міжнародних відносин: приклад класичного підходу»), який синтезував полеміку і аргументи фундаторів тогочасних класичних парадигм. Дослідник, критикуючи науковий підхід у вивченні міжнародних відносин за певну відокремленість методологічного апарату від об'єкта дослідження, наголошує, що визнання тільки наукових результатів, які логічно або математично доведені та підтверджені певними процедурами, є хибним. Таким чином, прибічники наукового підходу позбавляють себе дослідницьких інструментів, які спроможні сформулювати сутність предмета теорії міжнародних відносин.

Насправді наукові погляди Х. Булла, з одного боку, близькі до тогочасного політичного реалізму, а з другого – до так званого конструктивізму, який поширився пізніше (у 90-ті роки минулого століття).

Унаслідок жорсткої критики політичного реалізму з боку модерністів була сформульована нова наукова концепція – неореалізм, одним із засновників якої став професор Каліфорнійського університету К. Волтц.

Модерністська частина неореалізму засвідчує відмову його прибічників від створення раціональної теорії щодо поняття природи людини, а саме – її дуалістичності. Соціальну взаємодію міжнародних відносин неореалісти ґрунтують на складниках соціального порядку, не враховуючи психологічних чинників. Однак найсуттєвішою метаморфозою «традиційного» реалізму в новітній концепції є застосування системного аналізу до базової теорії з метою напрацювання системної політичної теорії. Залишаючи незмінними провідні постулати «традиційного» реалізму, «модернове» вчення еволюціонувало завдяки теорії системного аналізу. На думку К. Волтца, для сприйняття природи процесів, які відбуваються на міжнародній арені, необхідно продемонструвати як дії, так і взаємодії країн, а також їх результати можна пояснити зв'язками, що діють на рівні системи, а не певного елемента.

Однією з провідних шкіл міжнародних відносин є також конструктивізм, прихильники якого вважають, що саме структура системи є домінантною силою, яка змушує суб'єктів міжнародних відносин діяти певним чином. Дійсно, побудова системи звужує «свободу дій» країн, визначаючи результат їхньої взаємодії. Наразі архітектура міжнародної системи несуттєво підпорядкована діям малих і середніх країн, що є результатом взаємодії насамперед великих держав. У системі міжнародних відносин, як у певній соціально-політичній системі, заснованій на принципі самозабезпечення, суб'єкти, які мають більші можливості, намагаються встановити загальні правила для усіх акторів. Один із фундаторів конструктивізму Дж. Раггі пояснює, що внаслідок формування міжнародна система стає силою, яку суб'єкти вже не можуть контролювати, обмежуючи їх поведінку й дії. Нині неореалістичне сприйняття міжнародних відносин системи є настільки визнаним, що саме з ним позиціонується системна політична теорія.

Після критики політичного реалізму сформувався ще один напрям політологічного дослідження міжнародних відносин – транснаціоналізм. Означена концепція як низка політологічних підходів ґрунтується на невідповідності ідей політичного реалізму й притаманної йому етатистської парадигми природи. На розсуд класиків-транснаціоналістів, держави вже не є єдиним центральним актором міжнародних відносин завдяки різноманітності інших суб'єктів: певні типи міжнародних організацій, транснаціональні корпорації, суспільні рухи і окремі індивіди. У свою чергу міжнародні відносини виходять за межі традиційних міждержавних стосунків, заснованих на національних інтересах і силовому протистоянні. Дійсно, держава втрачає власну головну функціонально-інтернаціональну монополію з набуттям міжнародними відносинами нового – транснаціонального – значення, відбуваючись без видимої участі країн. Найхарактерніше феномен транснаціональної державності і вплив глобалізаційних процесів на глобальний світопорядок проаналізовано західнонімецьким дослідником В. Беком, у дослідженнях якого відзначається руйнівний ефект глобалізації для соціально-політичної держави, фахівець вводить у науковий обіг термін «транснаціональна держава», об'єднання яких на кооперативних засадах забезпечує як збереження власного суверенітету, так й ідентичність за межами національного, що надає наднаціональним державам нові межі взаємовідносин.

У межах транснаціоналістичних досліджень подальший розвиток отримало декілька провідних концепцій: функціоналізму і неофункціоналізму. У класичному вигляді теорія функціоналізму досліджена представником англосаксонської політологічної школи Д. Мітрані, який запропонував перетворити стереотипні уявлення теорії міжнародної політики, запропонувавши функціональну альтернативу, яка закликає до утворення «всеохоплюючої світової єдності». Сенс «функціональної» парадигми, на думку її прихильників, полягає в тому, що міжнародна інтеграція має бути деполітизованішою, зорієнтованою на вирішення соціально-економічних функціональних завдань. Представники неофункціоналізму досліджували ненасильницькі засоби та механізми створення глобальних наддержавних політичних утворень, які свідомо дотримуються принципу невикористання сили на міжнародній арені між усіма суб'єктами. Основним напрямом цих досліджень є вивчення складників добровільної втрати державою певних атрибутів власного суверенітету з одночасним набуттям нових засобів урегулювання міждержавних конфліктів. При цьому інтеграція зазвичай тлумачилася неофункціоналістами як процес, завдяки якому лояльність політичних суб'єктів певних національних формацій трансформується у новий геополітичний (наднаціональний) центр політичної активності та прийняття рішень. Отже, проблеми дивергенції суверенітету національної держави є базисним об'єктом наукових розробок неофункціоналістів.

Досить поширеною сьогодні є також концепція капіталістичної світ-системи. І. Валлерстайн у своєму дослідженні «Сучасна світ-система» намагався розкрити динаміку розростання світової економіки зі з'ясуванням причини існування глобального нерівномірного економічного розвитку, запропонувавши виокремити теорію «світ-економіки» з концепції «міжнародної економіки». Він наголошував, що сучасний світ за своєю сутністю став глобалізаційним. Однак парадигма «світ-економіки» передбачає, що економіка функціонує в суспільствах із соціальним поділом праці, інтегрованим набором виробничих процесів, пов'язаних ринком, який створюється з чималими труднощами. Топологія новітньої економічної системи є інтеграцією національних економік, які не представляють завершений поділ праці на глобальному рівні. За І. Валлерстайном, нині світова економіка існує у межах загального соціального поділу праці, який кваліфікується як світ-економіка. Її межі ширші за межі будь-якого сучасного, навіть геополітичного, соціально-

політичного утворення, внаслідок чого політичні актори володіють лише автономним суверенітетом у межах загальної світ-економіки.

Теорія світ-економіки виокремлює базові поняття «центру», «периферії» та «напівпериферії». «Центр» представлений регіонами найбільш передових галузей економіки; «периферія» є постачальником сировини «центрові», включаючи експлуатацію некваліфікованих робітників; «напівпериферія» у виробничій діяльності є своєрідною конвергенцією двох перших понять. Базисом концепції світ-системи є міжнародний розподіл праці у форматі «центр–периферія», який не тільки зумовлює, а й збільшує нерівність між регіонами, на противагу ліберальному імперативу щодо спеціалізації, заснованої на порівняльних перевагах.

Наприкінці 70-х років минулого століття, із набуттям неореалізмом завершеної форми, з'являється й концепція неолібералізму, що було зумовлено намаганням пристосувати більш ранні версії лібералізму (насамперед комерційного і республіканського лібералізму) до тогочасних міжнародних відносин. Подібно до неореалістів неоліберальні прихильники інституціоналізму застосовують системний підхід до вивчення міжнародних систем, але, на відміну від них, приділяють більше уваги проблемам сприяння міжнародних інститутів розвиткові глобалізаційного співробітництва.У центрі уваги інституціоналістів – міжнародні інституції і режими. Дійсно, хоча держави позиціонують власні інтереси, орієнтуючись на свої суверенні права, міжнародні інституції залишаються домінантними складовими елементами міжнародного світопорядку, оскільки примушують держави до більш активних дій. Міжнародні інститути створюють можливості для країн певні процеси, які в іншому випадку є неможливими (наприклад, розв'язання проблем нерозповсюдження ядерної зброї і регіональних конфліктів).

Досить популярною останнім часом також стала постмодерністська школа. Світоглядним підґрунтям постмодернізму є плюралістичні теорії: множинності, релятивізму, відносності, диференціації культурної єдності, акцент на дослідженні особистості, її внутрішнього світу (мікрокосму), питання сенсу життя, самовизначення і самоуправління. Одночасно постмодерністський базис відзначається ірраціоналізмом і несприйняттям певних теоретичних абстракцій та узагальнень, запереченням етно- та євроцентризму. Центральні поняття політичної парадигми та інших

суспільних наук про Всесвіт, буття, реальність й істину є предметом критики постмодерністів. У свою чергу вони обстоюють ідею змістовної модернізації причиново-наслідкових зв'язків, відкидаючи раціоналістичну «механістичну» інтерпретацію методики дослідження міжнародних відносин.

Для послідовників критичної теорії, фундатором якої є представник Франкфуртської школи Ю. Габермас, знання про Всесвіт зазвичай сприймалось в аспекті соціокультурних інтересів, проте сутність знання не об'єктивна і нейтральна, внаслідок чого наука «історична соціологія» досліджує питання історичних зв'язків державного розвитку і мінливості державних формацій, взаємозв'язків між державою, економікою і цивілізаціями, співвідношення між державою, громадянським суспільством і міжнародними системами.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ми розглянули декілька ключових концептуальних підходів, що лежать в основі системи міжнародних відносин: ідеалізм, політичний реалізм, інституціоналізм, функціоналізм, світ-системний аналіз, постмодернізм та інші. Проте не можна стверджувати, що якийсь із них на сьогодні є домінуючим, оскільки в системі міжнародних відносин досить часто спостерігається поєднання цих підходів. Слід констатувати, що в умовах глобалізованого мультиполярного світу виникає потреба у формуванні плюралістичної системи концепцій, які б враховували ключові тенденції розвитку системи міжнародних відносин і сприяли налагодженню ефективних відносин між країнами та регіонами світу в умовах посилення зовнішніх загроз та викликів.

2.2. Особливості геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації

Аналізуючи сутність геополітичної чи цивілізаційної суб'єктності, слід зазначити, що це така якість соціального буття країни, коли остання стає не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями власної політичної, наукової, художньої й релігійної еліти конструює своє цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси. Таке

конструювання й усвідомлення, яке здійснюється елітою країни, – чинник автентичності цивілізаційної суб'єктності, а тому її дієвості»[1].

В складних геополітичних умовах, в умовах світу, який постійно глобалізується та змінюється, Україна довгий час була об'єктом геополітичних ігор. Внаслідок слабкості своєї політичної еліти, яка не має стратегічного мислення і позитивного зовнішньополітичного іміджу, коли наша держава здебільшого асоціювалася як слаборозвинена корупційна, а останніми роками й воююча країна, ми довгий час втрачали свою геополітичну суб'єктність. Довгий час ми не мали чіткого зовнішньополітичного курсу і коливалися між Росією та західними країнами. І лише останніми роками, особливо після агресії Російської Федерації, європейська та євроатлантична орієнтації були записані в Конституцію України. Проте й сьогодні Україна залишається однією з найбідніших країн Європи. Економіка в нас залишається переважно сировинною. Зарубіжні інвестиції, які б могли посилити економіку України, до війни складали 10% від ВВП, хоча для відчутного зростання, економічного стрибка повинно бути не менше 25% від ВВП. Звичайно, в умовах війни рівень інвестицій в Україну не буде зростати. Проте є й інші причини, які можна було б подолати при відповідній політичній волі керівництва держави, і це насамперед значний рівень корумпованості різних сфер суспільного життя, відсутність ефективного захисту приватної власності, слабка судова система та інше. Тільки при системному реформуванні більшості галузей суспільного життя в нас можуть бути створені умови і для внутрішнього економічного зростання, і для залучення зовнішніх інвестицій.

Останнім часом Україна перебуває в центрі уваги міжнародної спільноти (повномасштабна російська агресія), відтак ми повинні використовувати всі засоби для збільшення авторитету у світі, зміцнення нашої державності і посилення санкцій проти Російської Федерації, яка використовує всі можливі методи, починаючи від прямого збройного втручання і закінчуючи потужними інформаційними впливами, щоб послабити чи взагалі зруйнувати Україну. Навіть деякі наші європейські сусіди, зокрема Угорщина, відчуваючи нашу слабкість, диктують своє бачення вирішення наших внутрішніх проблем (питання мови, історичної

[1] Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. С. 14.

пам’яті, національних меншин), звинувачуючи нас в порушенні міжнародного законодавства і послаблюючи співпрацю з Євросоюзом чи гальмуючи співпрацю з НАТО.

Тривалий час Україна мала низьку геополітичну суб’єктність, значною мірою залежачи від дій потужних міжнародних гравців. Аналізуючи основні причини геополітичної слабкості України, слід виділити:

Зовнішні чинники:

1) повномасштабна агресія Росії, яка намагається знищити українську державу як незалежного суб’єкта міжнародних відносин;

2) трансформація світової політичної системи, де все більшу роль починають відігравати наднаціональні утворення, транснаціональні компанії, міжнародні організації і Україна стає залежною від цих впливів;

3) перерозподіл впливу світових політичних гравців (США, Євросоюзу, Китаю, Росії). Україна опинилася на перетині їхніх інтересів, кожен з яких намагається затягнути її у сферу своїх впливів;

4) посилення глобалізаційних процесів, що діалектично пов’язано зі зростанням ролі регіональних центрів;

5) розвиток інформаційних та інших нових технологій, що характеризує перехід до інформаційного суспільства, недостатній рівень розвитку цих технологій в Україні;

6) недостатній рівень жорсткої та м’якої сили Української держави, недостатня інформаційна присутність України у світі;

7) слабкість міжнародного авторитету України, зокрема недостатній рівень її підтримки з боку країн Глобального Півдня;

8) недостатня мережа зарубіжних дипломатичних представництв, особливо в країнах Глобального Півдня.

Внутрішні чинники:

1) недостатній рівень реформування більшості сфер суспільного життя. Реформи, які були розпочаті, так і не були доведені до завершення. Судова реформа, реформа прокуратури, які нібито й проводилися, але не досягли відчутних результатів;

2) несформованість правової держави. Рівність перед законом, яка проголошується багатьма політиками, поки що залишається декларативною. Хоча позбавлення депутатів недоторканності є вже певним позитивним кроком у цьому напрямку;

3) недостатній економічний потенціал країни, відсутність модернізації, переважання екстенсивних технологій над інтенсивними. Рівень інновацій в промисловості, який в розвинутих країнах досягає 60–80%, у нас – рівня близько 20%;

4) сировинна спрямованість української економіки, залежність від експорту, 50–60% ВВП України формується за рахунок експорту, при цьому переважає експорт первинної сировини та експорт агропродукції, який останнім часом зростає. Для порівняння: в 2002 році ми експортували 42% металу, 20% агропродукції, в 2021 році – 20% металу, 42% агропродукції. Якщо світ увесь цей час модернізувався, то більшість наших промислових підприємств, в тому числі й металургійні, працювали по старих схемах;

5) незавершеність процесів приватизації. Звичайно, стратегічні галузі повинні залишитися у власності держави. Проте держава має у своїй власності близько 3500 державних підприємств, половина з яких ефективно не працює. Відтак приватизація більшості з них сприятиме залученню коштів в державний бюджет і дасть можливість інвесторам реорганізувати ці підприємства та підвищити їхню ефективність;

6) значне зростання зовнішніх боргів. Державний борг України сьогодні складає близько 50% від ВВП, а в окремі роки було 80%. Відтак кредитори висувають нам ті вимоги, які вигідні їм (підвищення ціни на газ, зростання пенсійного віку тощо). В таких умовах більшість українського населення страждає від цього. Для того щоб не бути залежними від кредиторів, потрібно йти у напрямку зростання економіки, реформування політичної системи шляхом її деолігархізації, підвищення енергоефективності (щоб зменшити залежність від імпортованих нафти і газу);

7) високий рівень олігархізації країни. Фінансово-олігархічні групи навіть в умовах війни ще залишаються організованою соціальною групою, яка контролює частину сфер українського суспільства через такі важелі, як влада, гроші, мас-медіа. За даними експертів, корупційна рента сьогодні досягає близько 20 млрд. доларів на рік. Відтак міжнародним співтовариством Україна сприймається як корумпована країна, і хоча в умовах зовнішньої агресії з боку Російської Федерації більшість розвинутих країн підтримують Україну, але в умовах відсутності ефективної боротьби з корупцією ця допомога не буде достатньо ефективною;

8) недостатній рівень розвитку української політичної нації, національної самосвідомості; наявність певних регіональних відмінностей, що посилюють відцентрові тенденції;

9) несформованість української національної ідеї, відсутність потужних україноцентричних міфів.

Тривалий час однією з головних причин геополітичної слабкості України була інертність української ментальності, комплекс меншовартості, сильні позиції постімперських російсько-радянських міфів, в яких Україна виступала лише меншим братом великого російського народу. Протягом тривалого перебування під владою спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу в українців був сформований потужний міф меншовартості, недовіри до власних сил, що було дуже вигідно росіянам, які завжди намагалися використати наш креативний потенціал, нашу хазяйновитість, працьовитість. Здебільшого саме українці перебували на багатьох важливих господарських посадах в часи СССР, добросовісно виконуючи покладені на них обов'язки. Саме без України, без родючих чорноземних ґрунтів Російська імперія, а потім і Радянський Союз не змогли б побудувати свою могутність. Значний внесок у підвищення обороноздатності СССР внесли «Південмаш», завод «Антонов», Миколаївський суднобудівний завод, інші підприємства. Ще З. Бжезінський відзначав, що без України Росія не зможе відбутися як імперія. Тому і сьогодні Росія нав'язує українцям свої імперські міфи, щоб перетворити їх на «сіру масу», «інертних малоросів», які сліпо будуть виконувати волю Кремля. Але кремлівські маніпулятори прорахувалися, оскільки в нас завжди живе потужний дух пасіонарності, дух свободи, прагнення до волі, до відстоювання справедливості.

Україна, яка займає важливе геополітичне положення, на перетині багатьох торгових шляхів, досить часто зазнавала агресії з боку сусідніх держав, які намагалися захопити ці благодатні землі. І саме в найбільш несприятливі часи в українців пробуджувалася непоборна воля до свободи, до відстоювання справедливості, що й відбувається сьогодні в умовах російської агресії. Ще з часів Київської Русі князі здійснювали вдалі походи на Візантію, щоб примусити її визнавати Київську Русь як гідного партнера, дозволяти київських купцям вести торгівлю на землях, які підпорядковувалися візантійцям. У період національно-визвольних змагань XVII століття козаки повстали проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького і здобули ряд гучних перемог під

Жовтими Водами, Пилявцями і Батогом, практично розгромивши польське військо, оскільки вони воювали за свободу своєї землі, за власну православну віру, і це надихало їх. І у період національно-визвольних змагань ХХ століття українці також боролися за власну свободу, за українську державність від навали російського більшовизму. Але брак єдності серед української національної еліти, інертність значної частини українців, відсутність консолідуючих цінностей та потужних україноцентричних міфів так і не перетворили цю мрію на реальність. У більшості країн існує потужний національний міф, який об'єднує суспільство. Велика Британія об'єднується навколо постаті англійської королеви чи короля, які є носіями глибинних культурних традицій, головним консолідуючим чинником не тільки для Британії, а й для інших країн Британської співдружності, що вже стали незалежними, але формально англійські монархи є їхніми очільниками, які навіть призначають для них генерал-губернатора. Для США ключовим є міф свободи, за перемогу якої багато американців поклали свої життя. Для Ізраїля ключовим залишається міф богообраності єврейського народу. Саме керуючись цим міфом, прагненням до свободи і відстоювання своєї незалежності, ізраїльська армія у Семиденній війні перемогла досить потужні армії п'ятьох арабських держав, які намагалися знищити молоду Ізраїльську державу. Більшість мусульманських держав керуються міфом про вищість ісламу, богообраність мусульманських країн, які повинні нести цю віру іншим народам. Тому вони так не люблять Ізраїль, який має подібний міф. Мусульмани досить успішно просувають свої ідеї у європейських країнах, де надмірна політкоректність, недостатньо ефективна сімейна політика призводять до зменшення народонаселення. Мусульманські родини, як правило, багатодітні і відтак здійснюють повзучу експансію в європейський світ, який зменшує свою чисельність. В цих умовах глобальних загроз і викликів українці мають створити потужну систему національних цінностей і міфів, які б збільшили повагу українців до себе і з боку інших народів, оскільки міфи меншовартості, меншого брата вже вичерпали себе. Чи має Україна можливості і ресурси для нарощування геополітичного потенціалу? Нагадаємо, що Україна – найбільша держава Європи площею 603 628 квадратних кілометрів.

В геополітичному аспекті Україна є лімітрофом, тобто країною, яка знаходиться між потужними державами чи об'єднаннями держав, кожна з яких хоче посилювати тут свої впливи. На прикладі України такими

державами чи об'єднаннями держав є Росія, США та Європейський Союз. Україна знаходиться між російським деспотичним і європейським правовим цивілізаційними просторами.

Невизнання і засудження країнами Європейського Союзу й іншими демократичними країнами світу анексії Криму і тимчасової окупації частини території Донбасу Російською Федерацією засвідчило сприйняття України як суверенної держави і суб'єкта міжнародних правових відносин. Це було підтверджено також резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, прийнятою 27 березня 2014 року, яка підтверджує територіальну цілісність України як незалежної європейської держави та суб'єкта міжнародних відносин. Вказуючи на важливість геополітичного положення України, І. Курас відзначав, що Україна та інші пострадянські держави у багатьох аспектах є ключовими точками стабільності й географічно-політичної рівноваги у світовому просторі.

Також у річницю російського вторгнення, 23 лютого 2024 року, відбулося засідання Генеральної Асамблеї ООН, де обговорювалася резолюція України щодо засудження російської агресії. Засідання, яке мало відбутися за один день, тривало декілька днів, оскільки на виступи записалося близько 40 країн. Це підтвердило той факт, що це питання є ключовим для світової спільноти, оскільки його вирішення є життєво важливим для більшості країн світу, представники яких у своїх виступах активно підтримували Україну, засуджуючи російську агресію. Росія, як завжди, вчергове брехала всьому світу, відкидаючи справедливі звинувачення України. Білорусь як покірний васал також підтримувала Росію, вносячи правки в українську резолюцію, щоб її послабити і нівелювати звинувачення проти Росії, хоча ці правки, звичайно, не пройшли. Найбільш важливою було ставлення до резолюції країн Глобального Півдня (Азії, Африки, Південної Америки), які здебільшого займають нейтральну позицію. З ними працювала як українська, так і російська делегації. Зокрема, остання намагалася переконати ці країни в тому, що Росія напала на Україну, рятуючи себе від західних країн і НАТО, та закликала ці країни також об'єднатися для боротьби з колоніальним колективним Заходом. Слід також згадати, що позиції Росії були досить сильними в багатьох країнах Африки, де активно представлено російський капітал і господарюють російські вагнерівці.

Але всі сподівання Росії були марними. Підсумкове голосування підтвердило, що українську резолюцію підтримала 141 країна, що є

значним успіхом України. Частина країн Глобального Півдня також підтримала нашу резолюцію, серед яких і країни Близького Сходу, які раніше займали нейтральну позицію. Проти було 7 країн, серед яких такі авторитарні країни, як Північна Корея, Сирія, Білорусь, та маргінальні Еритрея, Малі, Нікарагуа, яким Росія допомагає. Серед країн, що утрималися, звичайно, Китай та Індія, які отримують фінансову вигоду від співпраці з Росією, зокрема від купівлі за зниженими цінами енергоносіїв. Серед тих, хто утримався, – більшість африканських країн: Південна Африка, ЦАР, Зімбабве, Ангола та інші, де ще сильні позиції Росії. Не підтримали резолюцію також деякі азійські країни: Пакистан, В'єтнам. Зокрема, В'єтнам, як ми знаємо, має ностальгію за Радянським Союзом. Не голосували за резолюцію також деякі країни пострадянського простору, зокрема Казахстан, Вірменія, Киргизстан, в яких ще зберігаються певні російські впливи. Хоча найбільше на них вплинула позиція Китаю, який посилює зв'язки з країнами Центральної Азії. Що цікаво, навіть Іран не проголосував проти резолюції, зайнявши нейтральну позицію, хоча і надсилає бойові безпілотники в Росію.

Ключовими моментами резолюції було насамперед засудження російської агресії, вимога щодо негайного виведення російських військ з українських територій, повного обміну військовополоненими, звільнення всіх незаконно затриманих осіб, припинення руйнування критичної української інфраструктури та засудження російських військових злочинців. Щодо останнього пункту українська дипломатія веде активну роботу серед усіх країн світу, щоб зібрати потужну коаліцію держав, які проголосують за створення Міжнародного трибуналу для засудження Путіна й інших російських воєнних злочинців, щоб вони отримали справедливе покарання за всі свої злодіяння[1].

Посилення міжнародного авторитету України підтверджує також і підтримка країнами ЄС європейської інтеграції України. Як ми знаємо, Президент України В. Зеленський подав заявку на вступ до Європейського Союзу 28 лютого 2022 року, акцентуючи увагу на тому, що наша країна гідна стати членом Євросоюзу, оскільки ми ціною життів наших найкращих синів захищаємо демократичні європейські цінності. В першу чергу нас підтримали найближчі сусіди – Польща, Словаччина, Чехія,

[1] Чупрій Л. В. Геополітична підтримка України в умовах повномасштабної російської агресії. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. Випуск 1 (30). С. 22–32. URL: http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua

Румунія, Латвія, Естонія, Литва, Болгарія, які виступили із заявами про надання Україні членства в ЄС за особливою прискореною процедурою, що буде значним ударом по злочинному путінському режиму, який всіляко намагається не допустити вступ України в ЄС. На початку березня Європейський парламент підтримав резолюцію, яка рекомендує інституціям Європейського Союзу якнайшвидше надати нашій країні статус кандидата на вступ до ЄС.

Європейська рада 23 червня 2022 року ухвалила рішення про надання Україні та Молдові статусу кандидата в члени ЄС. За надання Україні кандидатства проголосували представники усіх 27 країн Євросоюзу.

Відтак українці вибороли право на спеціальну процедуру вступу в ЄС ціною власної крові, захищаючи демократичні цінності і свою свободу. Сподіваємося, що євроінтеграція нашої країни буде максимально прискорюватися.

Слід зазначити, що вже відбулося відокремлення України від російської та білоруської енергосистем та приєднання до європейської енергетичної системи, що є важливим кроком для підвищення енергетичної незалежності та безпеки країни. В перспективі ЄС може створити «Фонд розвитку України», в який вкладали б кошти всі зацікавлені країни та бізнес-структури, що може бути однією з форм фінансування відбудови української економіки та інфраструктури. Однак реалізація такої ідеї вимагатиме складних договорів і узгоджень між різними сторонами, а також ефективного використання цих коштів для розвитку країни.

А як тільки Україна стане членом ЄС, останній має надати Україні структурну фінансову допомогу не менше ніж 4% ВВП країни, а це близько 6 млрд. євро. Звичайно, і сьогодні ЄС допомагає Україні, постійно надаючи фінансову і військову допомогу, але вступ України в ЄС та НАТО значно покращить наше становище. Крім цього, це прямий удар по путінському авторитарному режимові, який, сподіваємося, довго не протримається.

Ще одним із ключових сучасних трендів української зовнішньої політики є євроатлантичні прагнення України, які підтримують чимало західних аналітиків. Так, американський дослідник Роберт Хантер в 1999 році висловив думку, що «Україна є ключовою фігурою у майбутньому НАТО. Якщо через 15 років Україна стане вільною і єдиною державою, це

свідчитиме про успіх НАТО у впровадженні трансформацій у європейській системі безпеки. Але якщо ні, це може означати невдачу НАТО» [1] . Інший західний аналітик, Герман Гарнетт, зазначав, що, «залишаючи Україну на периферії та в стані стагнації, загроза невизначеного та нестабільного прикордоння може зрости для НАТО та ЄС». Він наголошував на необхідності використовувати незвичайну можливість, яку надає сучасна незалежна Україна, для побудови нової європейської системи безпеки, що виключатиме можливість масштабних військових конфліктів на континенті[2].

Значення України для безпеки в ЄС і світі підкреслював Збігнєв Бжезінський, який ще 1997 року у своїй книзі «Велика шахівниця» зазначав, що в разі тісної співпраці в рамах Веймарського трикутника (Франція, Німеччина та Польща), розширеного приєднанням України, така вісь держав становитиме фундамент європейської безпеки[3]. У зв'язку з тим, що позаблоковість України не змогла гарантувати їй безпеку і забезпечити надійний захист національного суверенітету й територіальної цілісності, актуальним є негайна інтеграція оборонного потенціалу нашої держави в існуючу систему євроатлантичної безпеки.

Як відомо, у 2022 році Україна подала заявку на вступ до НАТО, віддзеркалюючи досвід Фінляндії та Швеції, які швидко стали членами Північноатлантичного альянсу. Сусіди України зі Східної Європи (Польща, Чехія, Словаччина, Румунія) та країни Балтії активно підтримують цей шлях. Однак в умовах ведення війни з Росією цей процес поки що неможливий, але після завершення конфлікту стає досить реальним.

Досить великі сподівання щодо можливого політичного запрошення України до Північноатлантичного альянсу покладалися на Вільнюський саміт, що відбувся у липні 2023 року. Ключовими питаннями на саміті були перспективи входження України в НАТО та військова допомога Україні. Як ми знаємо, напередодні саміту президент України здійснив

[1] Hunter R. E. Ukraine, NATO And The United States. Ukraine in Europe. Collected Papers. Occasional Reports In European Studies. Washington D.C.: Center For Strategic & International Studies, 1999. P. 41–44.
[2] Garnett Sh. W. Ukraine and Russia. Ukraine in Europe. Collected Papers. Occasional Reports In European Studies. Washington D.C.: Center For Strategic & International Studies, 1999. P. 49–53.
[3] Бжезінський З. Велика шахівниця. Київ: Молодь, 2000. С. 16.

ряд поїздок по європейських країнах НАТО, щоб вони підтримали пришвидшений вступ України в Альянс. І країни Балтії, Східної, Північної Європи активно виступали за прийняття політичного рішення щодо надання запрошення України до НАТО відразу після завершення російсько-української війни. Україну підтримала навіть Туреччина, яка певний час гальмувала вступ до НАТО Фінляндії та Швеції. Президент Туреччини Р. Т. Ердоган заявив, що Україна гідна стати членом НАТО. Проте США як один із ключових членів НАТО виступили із заявою, що не проти вступу України в НАТО, однак наразі вона ще не готова до членства і повинна виконати ряд завдань щодо повної відповідності стандартам НАТО, зокрема завершити судову, антикорупційну реформи, зміцнити демократичні інститути, вдосконалити виборче законодавство тощо. Не підтримали швидкий вступ нашої країни до НАТО Німеччина та Франція, які бояться збільшення ескалації з Росією. Якоюсь мірою можна зрозуміти їхні побоювання, але, на жаль, нерішуча позиція деяких членів НАТО і призвела до того, що Росія відчула слабкість Північноатлантичного альянсу і почала диктувати йому свої умови. Згадаймо, що напередодні агресії проти України Володимир Путін висунув умови до учасників блоку НАТО, щоб вони повернулися до кордонів 1997 року, тобто всі країни, які вступили в НАТО після цього терміну, повинні вийти з нього. Звичайно, Північноатлантичний альянс не погодився на ці умови, але серйозних заходів проти Росії, яка стягнула свої війська до кордонів України, не було здійснено, тому без будь-яких сумнівів і напала на Україну, сподіваючись, що НАТО не буде дієво допомагати нашій країні. Звісно, Росія прорахувалася, але сьогодні деякі країни Альянсу знову проявляють нерішучість, що грає на руку Кремлю. Крім того, чергову проросійську заяву зробив прем'єр Угорщини В. Орбан, який зазначив, що потрібно припиняти військову допомогу Україні, оскільки це призводить до ескалації військових дій і несе загрозу для етнічних угорців, які проживають на заході України. Про яку ескалацію можна говорити, коли Росія використовує всю можливу зброю, крім хіба що ядерної, проти України, знищуючи цивільну інфраструктуру, мирне населення тощо. Натомість, на думку В. Орбана, НАТО має закликати Україну до перемовин з Росією заради миру в Європі. Про конкретні умови миру Орбан не говорив, але, найімовірніше, цей мир має бути за рахунок тимчасово окупованих територій, які б залишилися під контролем Росії. Україна, звичайно, на такий мир ніколи не погодиться.

Проте хоча політичної заяви про запрошення України до Північноатлантичного альянсу на Вільнюському саміті, а пізніше і на Вашингтонському так і не прозвучало, вони були важливими для України, оскільки країни Альянсу пообіцяли прийняти Україну без ПДЧ і підкреслили незворотність вступу України до НАТО. Генсек НАТО Єнс Столтенберг заявив, що Україна сьогодні як ніколи близька до НАТО, єдине, що їй потрібно, це завершити війну і реалізувати ряд важливих реформ. Позитивним було також і те, що у Вільнюсі запрацювала нова Рада Україна–НАТО, яка стала форумом для консультацій та ухвалення рішень щодо зміцнення обороноздатності України[1].

Аналізуючи важливість вступу України до НАТО, слід зазначити, що це може сприяти створенню атмосфери геополітичного плюралізму в регіоні Центральної та Східної Європи, де інтереси України як активного учасника міжнародної арени можуть бути забезпечені належною мірою. В НАТО всі держави, навіть такі, як Люксембург з армією в 500 осіб чи Ісландія, яка взагалі не має військових сил, мають право на голос. Враховуючи розміри та геополітичне значення України, яка переважає за розмірами своїх західних сусідів, їй відкривається можливість активно впливати на рішення в межах військово-політичного альянсу.

Важливо підкреслити, що, крім геополітичного розташування, серйозною перевагою України є її розміри. Наприклад, однією з дискусій щодо прийому країн Балтії до НАТО було те, що їхня територія не має необхідної "стратегічної глибини", тому їх досить важко «технічно захищати". Україна має значно більшу територію та відповідну "стратегічну глибину", яка може сприяти її ефективній обороні. Якщо будуть забезпечені союзницькі відносини з сусідніми країнами, то стратегічна глибина оборони України значно збільшиться[2] .

Для того щоб пришвидшити процес приєднання до Північноатлантичного альянсу, Україні доведеться розібратися зі своїми внутрішньополітичними проблемами, такими як реформування судової та правоохоронної систем, антикорупційна реформа тощо. Оцінюючи безпековий аспект відносин з НАТО, важливо відзначити, що ці зв'язки

[1] Чупрій Л. В. Результати Вільнюського саміту НАТО для України. URL: https://matrix-info.com/rezultaty-vilnyuskogo-samitu-nato-dlya-ukrayiny/

[2] Бєлов О. Нашій країні потрібно знайти власне місце у багатовимірному світі міжнародних відносин і нових структур безпеки. URL: http://www.niss.gov.ua/Tasko/001.htm (дата звернення: 20.07.23).

забезпечують Україні сприятливий клімат безпеки на її кордонах з Росією. Це має велике значення, особливо у контексті завершення війни та запобігання подальшій можливій агресії з цього боку. Приєднання України до НАТО сприятиме також зміцненню обороноздатності Альянсу, оскільки Українські збройні сили, які успішно воюють з «другою армією світу», можуть поділитися своїм значним воєнним досвідом зі збройними формуваннями країн НАТО.

Саме ці кроки дали змогу Україні поступово змінювати свою роль з об'єкта геополітичних ігор на активного учасника міжнародних відносин та борця за свої інтереси на світовій арені.

В умовах посилення геополітичної суб'єктності України ми повинні й надалі працювати в цьому напрямі, повною мірою використовуючи потужний політичний, економічний, аграрний, культурний потенціал нашої країни.

Україна має багату історико-культурну спадщину і входить в п'ятірку європейських лідерів за кількістю історико-культурних пам'яток, яких у нас нараховується близько 150 тисяч. Ми маємо понад 5 тисяч музеїв державної і приватної форм власності, в яких нараховується 12 мільйонів музейних експонатів. До числа вітчизняних пам'яток, визнаних ЮНЕСКО об'єктами всесвітньої спадщини, входять Софійський собор у Києві, Києво-Печерська лавра, стародавнє місто Херсонес і незаймані букові ліси в Карпатах. Також одним з таких об'єктів є один із 34 обелісків Дуги Струве – ланцюгів, що простягнулися по території десяти європейських країн, від Хаммерфест в Норвегії до Чорного моря. Крім об'єктів всесвітньої спадщини, тут є безліч найвеличніших православних соборів, у тому числі Михайлівський Золотоверхий монастир, Лавра, Софія, Андріївська церква, Видубицький монастир.

Україна, займаючи близько 6% території Європи, містить 35% її біологічного різноманіття. Велика розмаїтість природи і наявність багатьох біологічних видів пов'язані з місцезнаходженням країни, тут проходять шляхи міграції птахів та наявний ряд природних зон. В Україні налічується понад 70 000 видів, включаючи багато рідкісних та реліктових видів рослин та тварин.

Україна має значний *аграрний потенціал*, вона володіє чорноземами, які становлять третину світового фонду. За даними One Soil Map, Укрїна займає друге місце в світі за площею сільськогосподарських угідь після США. Вона має 35,9 млн. гектарів родючих земель. На третьому місці

розташувалася Франція, у якої 25,7 млн. гектарів. В нашій країні сприятливий клімат, що створює всі умови для того, щоб стати одним зі світових лідерів з експорту овочів та фруктів. На сьогодні Україна посідає п'яте місце в Європі за рівнем виробництва плодоовочевої та ягідної продукції та є одинадцятою з 45 країн Європи за органічним землеробством. У 2021 році сукупний обсяг органічного виробництва в Україні оцінювався на рівні 25 млн. доларів. При цьому безліч факторів, зокрема середня окупність інвестицій на рівні приблизно 300%, роблять органічне землеробство одним із найпривабливіших напрямів для інвестицій в Україну.

До 2050 – 2060 рр. Україна може стати найбільшим виробником продуктів харчування у світі, тоді як в АПК працюватимуть лише 10% населення. На частку експорту сільськогосподарських продуктів припадатиме близько третини всього українського експорту. Розвинена логістика, дешеві корми, інтегровані підприємства з виробництва готової продукції дозволять Україні стати великим гравцем на світовому ринку м'ясних та молочних продуктів. Продукція поставлятиметься в понад 100 країн світу.

Наша країна з кожним роком нарощує випуск агропродукції. Найбільше Україна постачає в ЄС зернові та олійні культури, а також соняшникову олію та макуху. Значний попит у європейців на український мед, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, овес, ячмінну крупу, борошно, цукор, оброблені томати, яблучний і виноградний сік. Звичайно, в умовах війни обсяги постачань зменшилися, але після завершення війни вони будуть значно збільшуватися, оскільки попит на українську аграрну продукцію в європейських країнах великий.

І все ж продуктивність українського агросектору порівняно із зарубіжними країнами є недостатньо високою. За даними експертів Інституту майбутнього, Україна з 42 млн. гектарів землі отримала прибутку 17 млрд. доларів, а, наприклад, Голландія з 1,9 млн. земель отримала прибутку 92 млрд. доларів. Тобто 1 га не дуже родючих нідерландських земель генерує 48 тисяч доларів, а 1 га українських чорноземів – 420 доларів. Державна підтримка агросектору є недостатньо ефективною. У 2021 році на підтримку аграріїв із держбюджету було виділено близько 4 млрд. гривень, що, звичайно, було недостатнім для підтримки агросектору.

Слід також констатувати, що Україна поступово втрачає свої родючі ґрунти. За даними експертів, кількість забруднених і малопродуктивних ґрунтів на території нашої країни сягає 15 млн. гектарів, причиною чого є надмірно споживацьке ставлення до їх використання. Для отримання значних врожаїв фермери у великих кількостях застосовують мінеральні добрива, різні хімічні добавки, що порушує хімічний склад ґрунту, знижує його родючість. За останні 130 років склад гумусу у чорноземних ґрунтах зменшився на 30%. Крім того, надмірне використання мінеральних добрив, досить часто несертифікованих, призводить до загибелі опилювачів. Так, у 2019 році тисячі пасічників втратили бджолині сім'ї через опилювання сільськогосподарських культур неякісними хімікатами і змушені були подавати позови до суду для відшкодування збитків. Для збереження родючості ґрунту потрібно дотримуватися чітких агротехнічних правил, використовувати зміну агрокультур, але великі агрохолдинги для отримання надприбутків нехтують цими правилами і виснажують ґрунти. Останнім часом відбувається зміна клімату, посилюються погодні аномалії, що негативно впливає на ґрунт. Виникає тенденція, що на тлі нестачі опадів відбувається короткочасне випадіння місячної норми за 2–3 дні, що призводить до змиву ґрунту. А в східних і південних областях України зменшується кількість опадів і збільшується температура, спостерігаються значні перепади температур, що призводить до виникнення потужних вітрів, які просто здувають родючий шар ґрунту. А на створення природою одного сантиметра верхнього шару ґрунту потрібно близько тисячі років.

Хоча Україну називають переважно аграрною країною, ми також активно розвиваємо і новітні технології, зокрема ІТ-галузь. За інформацією асоціації "ІТ України", експорт ІТ-послуг з України в 2020 році склав близько 4 млрд. доларів. ІТ займає третє місце за обсягом експорту – після сільського господарства і металургії. На сьогодні в сфері ІТ зайнято близько 116 тисяч українців. Представники цієї галузі мають одну з найбільших зарплат в Україні. Середня зарплата в галузі досягає 1,6 тис. доларів. Якщо держава на належному рівні підтримуватиме цю галузь і вдосконалить відповідне законодавство, то, за прогнозами експертів, до 2030 року виручка від цієї сфери в нашій країні подвоїться. Слід констатувати, що розвиток ІТ- технологій є досить перспективним, бо не вимагає значних інвестицій, але потребує якісних кадрів, які є в Україні. Лідерами розвитку ІТ-технологій на сьогодні є США, Японія,

Гонконг, Китай, Індія. Так, наприклад, в Індії IT-індустрія досягла 100 млрд. доларів і продовжує швидко розвиватися.

Слід відзначити, що ряд провідних представників IT-технологій мають українське коріння, зокрема, один із співзасновників компанії Apple Стів Возняк під час виступу на Olerom Forum 1 в Києві зазначив: "Багато хто в мене запитує: Стів, ти поляк? Бо моє прізвище Возняк. Я відповідаю: Ні, я українець". Нагадаємо, що майбутній інженер народився 1950 року в Каліфорнії. Батьки тата Стіва були буковинцями. У квітні 1976 року Стів Возняк зі Стівом Джобсом заснували Apple.

Із сучасних українців слід згадати Макса Левчина (виїхав у 1991 р.), який створив систему платежів PayPal. У 2002 р. компанія eBay придбала платіжну систему PayPal за $1,5 млрд. Сьогодні 41-річний киянин є одним з найвідоміших програмістів Кремнієвої долини і входить до ради директорів Yahoo. Інший відомий киянин Ян Кум (виїхав у 1992 р.) став співзасновником месенджера WhatsApp, який він продав соціальній мережі Facebook за $16 млрд. Сьогодні він член ради директорів Facebook.

Україна має також певні успіхи *в розвитку робототехніки*. Робот, створений львівською компанією Wawerleysoftware, за версією журнала TIME, ввійшов в Топ-25 кращих винаходів 2017 року. Він уміє розпізнавати голос, рух, запам'ятовувати емоції. Українська розробка має переваги перед подібними пристроями, виробленими Google і Amazon, оскільки вона є рухомою і навіть вміє танцювати. Слід згадати, що у 2016 р. український студент Антон Головаченко виграв перше місце на міжнародному конкурсі робототехніки в США, створивши екзоскелет. Війна також спричинила значний інтерес до дронів, відтак за рівнем розвитку дронів Україна займає одне з перших місць у світі.

Україна має також успіхи в поширенні блокчейна. Перша в світі угода продажу об'єкта нерухомості за криптовалюту з використанням смарт-контракта і повного циклу технології блокчейн була здійснена в Києві українсько-американським бізнесменом Левом Гінзбургом. Після цього його запрошували у відомі університети світу читати лекції. Лев Гінзбург знаменитий ще тим, що активно вкладає кошти в українські стартапи. Він зазначає, що Україна сьогодні є найбільшим експортером софта, програмного забезпечення у всій Європі. Але 95% наших програмістів працюють на аутсорсінзі, продаючи свої таланти іноземним компаніям.

Україна має напрацювання також і в інших галузях, зокрема *в авіабудуванні.* В Україні створений найбільший літак АН-225 "Мрія", який, на жаль, зруйнований росіянами.

Має потенціал і *вітчизняна космічна галузь*. Перший український космонавт Леонід Каденюк у своєму інтерв'ю Громадському радіо заявив, що можливості нашої космічної галузі використовуються лише на 5–7%. На його думку, для розвитку галузі потрібна політична воля наших керівників. Інший експерт Валерій Боровик зазначив, що в космічній галузі України сьогодні працює близько 20 тисяч осіб, але це число з кожним роком зменшується на 10%, бо немає ринкового попиту і відсутня державна підтримка галузі. В деяких інститутах закриваються спеціальності космічного спрямування. Хоча в інших країнах розуміють стратегічне значення космічної галузі. Так, загалом у космічній галузі у світі працює близько 700 тисяч спеціалістів. Такі розвинуті країни, як США, Китай, вкладають значні кошти у розвиток космічних технологій. Навіть наші найближчі сусіди Польща, Туреччина активно розвивають космічні індустрії. А Україна, яка з часів СРСР мала значний космічний потенціал, на сьогодні не підтримує цю галузь, хоча вона є надприбутковою. Україна так і не зуміла за роки незалежності створити чітку космічну стратегію, яка б визначала завдання і цілі України щодо освоєння космосу. Хоча слід згадати, що за часів Л. Кучми українці планували спільно із США, Ізраїлем, Сінгапуром і Аргентиною побудувати спільний космодром в Індонезії. Але там відбувся державний переворот, і проект був заблокований. Трохи пізніше Л. Кучма підписав з бразильською владою Меморандум про створення Центру космічних польотів «Циклон-4», призначеного для запуску ракет і супутників, де 50% вартості космодрому оплачувала Україна, а 50% – Бразилія. Коли космодром був побудований на 30%, в Бразилії почалися антиурядові виступи, і в 2015 році Україна отримала офіційний документ, що в зв'язку зі складною соціально-політичною ситуацією в країні Бразилія в односторонньому порядку розриває контракт з Україною без повернення вкладених нею коштів. Без російського сліду тут не обійшлося. Саме в 2015 році Бразилію відвідав В. Путін, за місяць до того, як бразильці надіслали документ про відмову Україні. Найімовірніше, він домовився з бразильською владою про зупинку українсько-бразильського проекту. Росіяни боялися конкуренції з Україною, оскільки в сусідній Гвінеї вони будували свій космодром. Відтак Україна була змушена звернутися в

міжнародний арбітраж, оскільки бразильська сторона заборгувала представникам української сторони 200 тисяч доларів.

Отже, ми маємо відповідний потенціал, але не можемо реалізувати його повною мірою, оскільки досить часто відсутня політична воля вищого керівництва і не розроблена ефективна державна стратегія розвитку країни в різних галузях суспільного життя. В цьому контексті потрібно досліджувати досвід інших країн. Слід констатувати, що за останні півстоліття проривів в економічному зростанні досягали ті країни, економіка яких була зорієнтована на експорт та на розвиток новітніх технологій. Саме така стратегія, а не стимулювання споживання та розвиток внутрішнього ринку, виявилася успішною для країн «навздогінного розвитку». Внутрішнє споживання як рушій розвитку працювало в тих країнах, які були достатньо розвинутими, – США, Західна Європа. Ще 30 років тому економіка Південної Кореї була на рівні економіки Гани, а сьогодні входить в десятку найбільш розвинутих економік світу і переважає економіку Гани у 15 разів.

Для запровадження новітніх технологій та успішного реформування більшості сфер життя ми маємо змінити також світогляд, ментальність населення, яке досить часто живе у полоні старих екстенсивних традицій. Ми повинні сформуватися як сучасна модерна нація. На думку С. Грабовського, головна проблема українців – це відсутність суспільної консолідації, недосформованість української політичної нації, що має включати в себе всі суспільні верстви і групи. Хоча, на погляд дослідника, ми швидше перебуваємо на завершальному етапі цього процесу. В цьому контексті С. Пирожков відзначає, що суспільна консолідація – не просто основа стабільності будь-якого суспільства, вона є рушійною силою його розвитку, зокрема й виходу з будь-яких криз. Свого часу саме суспільна консолідація дала можливість Сполученим Штатам Америки завершити громадянську війну ефективною цивілізаційною трансформацією, подолати Велику депресію; Фінляндії – обстояти свою ідентичність і вийти до економічного й соціального процвітання; Японії – відродитися після поразки в Другій світовій війні і стати на шлях світового лідерства у низці інноваційних галузей науки і техніки. Сьогодні існує необхідність консолідації на основі консенсусу всіх соціальних, етнокультурних і політичних груп України – заради спільної перемоги на кризовому етапі й гідного життя сьогодні та в майбутньому.

Для досягнення суспільної консолідації і самоорганізації ми маємо сприяти розвитку громадянського суспільства, оскільки саме воно в доленосні моменти і рятувало Україну, згадаймо добровольчі батальйони та волонтерський рух, які практично зупинили російську агресію на сході країни. Саме потужне громадянське суспільство в балансі з державою, яка підтримує креативну самореалізацію особистості та підтримується нею, – умова цивілізаційного вибору, який не просто посилить суб'єктність України, а й виведе українську державу на світовий рівень. Держава при підтримці громадянського суспільства повинна створити єдині для всіх "правила гри" в суспільстві, де людина є вищою цінністю, вона має також забезпечити ефективне функціонування механізмів вертикальної мобільності, так званих "соціальних ліфтів", коли талановита молодь знизу може піднятися у правлячу еліту і ефективно реформувати національну державу. Це сприятиме актуалізації громадянської довіри як до влади, так і поміж людьми, спільної відповідальності та позитивного соціального клімату. Усе інше створить обмежена лише законом вільна самоорганізація самореалізованих громадян. Така самоорганізація формуватиме Україну як успішного суб'єкта в глобалізованому світі[1].

Ми повинні підтримати національно орієнтовану, державницьку еліту, яка, на відміну від пануючої нині клептократичної, що турбується здебільшого лише про власне збагачення, по-справжньому зможе розбудувати нашу країну і підняти до світового рівня, оскільки мислить не стільки тактично, як стратегічно. Головними рисами цієї еліти мають бути професіоналізм, культ відповідальності, обов'язку, патріотизму і високі моральні якості.

На нашу думку, для формування модерної України ми сьогодні найбільше потребуємо державного патріотизму, чи модерного націоналізму, який і спрямований на створення високорозвинутої модерної нації. Щодо визначення останнього ми спираємося насамперед на дослідження Ентоні Сміта, який розумів націоналізм як політичний рух та ідеологію, що «ставить у центрі своїх інтересів націю і прагне сприяти її розвитку»[2]. Щоб не було спекуляцій на цю тематику, оскільки ряд

[1] Пирожков С. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації. URL: https://dt.ua/internal/ukrayina-vid-shtuchnoyi-ta-realnoyi-konfrontaciyi-do-konsolidaciyi-249197_.html

[2] Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / пер. з англ. Київ: К.І.С., 2004. 170 с.

сучасних політиків навішують на націоналістів всі можливі ярлики, порівнюючи їх навіть з фашистами, звернемося також до визначення іншої відомої дослідниці, Еви Томсон, яка у своїй роботі «Трубадури імперії» чітко вказувала на позитивну роль націоналізму у процесах деколонізації територій і народів. Вона наголошувала на тому, що потрібно розмежовувати захисний націоналізм, спрямований на захист національної ідентичності, та агресивний націоналізм, спрямований на експорт власної національної ідентичності та завоювання земель, на яких живуть інші народи. В цьому контексті українцям притаманний саме захисний націоналізм, а от Російська Федерація, яка звинувачує нас у ярому і войовничому націоналізмі та нацизмі, сама і проявляє агресивний нацизм, оскільки прагне знищити українців як націю. Згадаємо також слова М. Михальченка, який акцентував увагу на тому, що самоідентифікацію української регіональної цивілізації стримує не надлишок націоналізму, а його брак. При цьому науковець робить наголос на його зваженому і раціональному характері, на такому консервативному націоналізмі, який характерний для консервативних партій Європи. За влучним висловом О. Сича, обстоюючи українську національну ідентичність, український націоналізм тим самим здійснює позитивний вплив на процес цивілізаційної визначеності України[1]. Хоча, на нашу думку, найбільш оптимальна ідеологія для сучасної України – це націоналістичний консерватизм, який, з одного боку, забезпечує формування української політичної нації з українськими етнічним ядром, підтримку української мови, культури, формування історичної пам'яті, а з другого – сприяє впровадженню ринкових відносин і розвитку середнього класу та громадянського суспільства, які й будуть виконувати суспільно-консолідуючу та стабілізуючу роль.

Слід констатувати, що Україна живе у світі, який постійно змінюється, і головна проблема України, що вона не хоче модернізуватися, реально оцінити своє становище у світі, визначити свою мету і стратегію її досягнення. На сьогодні місія України полягає в створенні нової цивілізаційної моделі, здатної творчо поєднати кращі риси східної і західної традицій.

[1] Олександр Сич. Націоналізм і цивілізаційне визначення України. URL: http://ukrnationalism.com/publications/3358-natsionalizm-i-tsyvilizatsiine-vyznachennia-ukrainy.html

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах повномасштабної російської агресії, послабленні та трансформації світової системи безпеки потрібні суттєві інституційні зміни на міжнародному рівні, оскільки ця війна показала, що ряд міжнародних організацій не виконують покладених на них функцій. Так, ООН, яка повинна забезпечити мир і стабільність у всьому світі, хоча й засудила агресію Росії проти України, але зупинити РФ не може, оскільки не має дієвих важелів впливу. Крім того, Росія досі залишається членом Ради Безпеки ООН, хоча як країна-агрессор має бути виключена з неї відразу після початку агресії. Отож ООН потребує кардинального перезавантаження. На виході ми повинні отримати потужну міжнародну організацію, яка матиме такі ключові елементи: 1) відсутність права вето у будь-якої держави, а отже, неможливість заблокувати рішення, яке підтримує більшість держав; 2) створення механізму автоматичного позбавлення права голосу будь-якої країни, яка системно і послідовно порушує норми міжнародного права, понад те, проявляє агресію; 3) посилення повноважень ООН щодо ухвалення рішень в сфері економіки, екології, безпеки, клімату, прав людини; 4) створення потужного міжнародного миротворчого воєнного контингенту, який реально міг би зупиняти конфлікти і підпорядковуватися тільки ООН (не менше 200–300 тис. професійних військовослужбовців, які мають виконувати рішення Генасамблеї ООН).

Щодо ролі України у новому світовому порядку, то вона може стати потужним регіональним гравцем, взірцем для інших країн світу, як потрібно боротися за свою свободу, за демократичні цінності та права людини. Україна не погодилася на роль жертви у несправедливій загарбницькій війні, хоча навіть США і країни Європи спочатку не вірили, що Україна вистоїть і зможе зупинити «другу армію світу», і цим вона доводить, що є повноцінним провідним членом цивілізованого демократичного світу. Відтак перемога України – це перемога цивілізації над варварством, оскільки російські збройні сили є абсолютно варварськими, вони не мають ніяких моральних чи правових обмежень, вбивають, ґвалтують, грабують українських громадян. І їхній очільник і головний варвар В. Путін, який і кинув їх у цю бійню, також не має ніяких моральних чи правових обмежень, ним керує лише маніакальна людиноненависницька ідея відродження величі імперської Росії і знищення всіх, хто з цим не погоджується. Проте, копаючи яму іншому, сам обов’язково в неї потрапиш. В. Путін, знищуючи і поневолюючи інші

народи, налаштував проти себе весь світ і скоро приведе Росію до занепаду та повної ізоляції чи навіть остаточного розпаду. А от Україна, здобувши перемогу, буде тільки міцнішати і підніматися. Після української перемоги демократія і свобода тріумфуватимуть, а автократичні країни суттєво послаблять свої позиції. Більшість країн світу допомагатимуть Україні у відбудові інфраструктури і на безповоротній основі, і економічними інвестиціями, і це стане не лише моральним обов'язком розвинених країн, а й вдалим маркетинговим ходом. Це дасть можливість державам та глобальним бізнесовим структурам відчути себе причетними до перемоги цивілізації. Відтак в Україні сформується великий та швидко зростаючий ринок із кваліфікованою та відносно недорогою робочою силою, який потребуватиме гігантських обсягів інвестицій, небачених із часів Другої світової війни. На український ринок прагнутимуть зайти більшість країн світу, навіть Китай та арабські країни, які не завжди підтримували Україну.

2.3. Прагнення РФ позбавлення України статусу геополітичного суб'єкта

Агресія Російської Федерації проти України оголила усі приховані раніше суперечності, вивела їх у відкриту, доступну до свідомості пересічних громадян площину. Все те, що століттями маскувалось за формулами законів, за моральними проповідями церкви та іміджем світової наддержави, нараз постало у граничному виразі: йде війна.

Характеризуючи геополітичну суб’єктність України напередодні російського вторгнення, аналітики розходились в думці щодо її сформованості та остаточності. Одні автори напряму ототожнювали суб’єктність і державність: якщо в Україні є своя незалежна держава, вона автоматично стає суб’єктом міжнародних відносин. Інші дослідники згадували про «контур зовнішнього управління», до якого потрапила Україна після розпаду СРСР. «Нинішнє місце України у глобальному світі характеризується тим, що вона й досі перебуває здебільшого у парадигмі об’єкта світової політики та цивілізації. Її суб’єктність була мінімізована внаслідок внутрішніх деструктивних перетворень та постійного, аж до збройної агресії, тиску Російської Федерації. Внаслідок неефективного політичного правління і державного управління, посилення корупції та олігархічного клієнтелізму Україна потрапила під вплив більш потужних

гравців, котрі намагаються обстоювати, вдовольняти національні інтереси, зокрема, й за рахунок української суб'єктності»[1].

Але навіть «послаблена суб'єктність» України не влаштовувала Росію, яка напала на південну сусідку з метою захоплення її території, зміни чинної влади та приєднання анексованих земель до РФ. У цьому розділі колективної монографії ми спробуємо довести, що Росія свідомо і цілеспрямовано докладала і продовжує докладати зусилля для дискредитації суб'єктності України, а також продемонструвати засоби, які для цього використовуються.

Почнемо з визначення центрального поняття нашого дослідження. Суб'єктність країни, на думку С. Пирожкова і Н. Хамітова, означає «здатність самостійно творити власний цивілізаційний проєкт і втілювати його в життя, обираючи своїми партнерами та союзниками тих, хто є компліментарним на цьому шляху»[2].

Для вказаних авторів суб'єкт є насамперед цивілізаційним суб'єктом. «Цивілізаційна суб'єктність – це така якість соціального буття країни, коли остання стає не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями власної політичної, наукової, художньої й релігійної еліти конструює своє цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності та формулює справжні національні інтереси. Таке конструювання й усвідомлення, яке здійснюється елітою країни – чинник автентичності цивілізаційної суб'єктності, а тому її дієвості»[3].

Не будемо вдаватися в тонкощі розлогого «цивілізаційного дискурсу», що плідно обговорюється у вітчизняній гуманітаристиці. Зазначимо лише, що йдеться не про окрему «локальну цивілізацію» на кшталт Заходу, ісламского світу чи буддистсько-конфуціанської цивілізації і не про «регіональну українську цивілізацію» М. Михальченка. Цивілізаційна суб'єктність в цьому випадку передбачає вільну й цілісну реалізацію нацією власних економічних, політичних, духовно-культурних інтересів. Що і означає «творити історію».

---

[1] Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози. Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 23.

[2] Пирожков С. І., Хамітов Н. В. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наукова думка, 2020. С. 14.

[3] Там само. С. 14.

Але саме цього – права на «власне слово в світовій історії» – і не визнає за Україною Росія. Для В. Путіна принципово важливо, щоб Україна зникла з мапи світу як суб'єкт історії, як суб'єкт міжнародних відносин. Російські владні лідери та лідери думок неодноразово артикулювали ці ідеї, навіть незважаючи на те, що в офіційних медіа вони зазвичай ховалися за більш «шляхетними» привідами т.зв. «спеціальної воєнної операції». Так заради чого Росія розв'язала війну проти України?

Українські політологи вже давно звернули увагу, що початково проголошені цілі війни є занадто абстрактними, нечіткими, їх не можна квантифікувати, тобто виміряти, наскільки вони реалізовані. Більщ того, вони постійно змінюються. Так, розпочинаючи повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року, російський президент позначив цілі спецоперації як «захист жителів Донбасу, демілітаризацію та денацифікацію України», а також «передання до суду тих, хто вчинив численні криваві злочини». Згодом такі поняття, як «демілітаризація» та «денацифікація», начебто взяті з лексикона Потсдамської конференції 1945 року, коли союзники визначали долю переможеної Німеччини, поступово зникли з медійного поля. Міністр оборони РФ С. Шойгу 1 березня 2022 року скорегував президента і заявив, що справжньою метою «СВО» є «захист Росії від загрози з боку країн Заходу, які для боротьби з Москвою намагаються використовувати український народ». 29 березня того ж року він говорив про необхідність «досягнення головної мети – звільнення Донбасу та Південної України задля забезпечення сухопутного коридору в окупований Крим і отримання виходу до Придністров'я». Міністр закордонних справ РФ С. Лавров 20 липня 2022 року зазначив, що відтепер завданнями «СВО» є не лише «звільнення» Донецької та Луганської «народних республік», але й «низки інших територій»[1]. А в грудні 2024 року в інтерв'ю Т. Карлсону він взагалі повідомив, що це США напалі на Росію руками України. І все це попрі те, що Росія офіційно внесла зміни до своєї Конституції щодо приєднання «нових членів федерації» у вигляді ДНР, ЛНР, Запорізької та Херсонської областей, навіть незважаючи на те, що Запоріжжя та Херсон знаходяться під контролем України.

[1] Як Кремль змінював цілі війни проти України. Центр протидії дезінформації при РНБО України. URL: https://cpd.gov.ua/main/yak-kreml-zminyuvav-czili-vijny-proty-ukrayiny/

Насправді ж задум російських стратегів є набагато масштабнішим. Прагнення позбавлення сусідньої країни її суб'єктності підсилюється тими обставинами, що Україна тривалий час входила до складу Російської імперії, згодом – Радянського Союзу. Російські еліти звикли до колоніального, безсуб'єктного статусу України, коли від її імені говорила Москва. Навіть після розпаду СРСР, який російський президент вважає «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття», Росія не відмовилась від України, а, за влучним виразом Геннадія Бурбуліса, лише тимчасово «відпустила її на довгому повідку», щоби згодом притягнути її назад в імперію – енергетичною залежністю, фінансами, корупцією[1]. У пострадянський період своєї історії Україна, на відміну, наприклад, від країн Балтії, тривалий час погоджувалась з домінуванням «старшого брата» і копирсалась в болоті російського домінування. Колективний Захід не заперечував, що Україна належить до сфери інтересів РФ, тому кожного разу, коли українцями ставилось питання про євроінтеграцію, це незмінно викликало роздратування в Москві та стримане нерозуміння в Брюселі. Як пише О. Кондратенко, «Україна почала експонентно втрачати свою геополітичну та геоекономічну суб'єктність на міжнародній арені фактично відразу після здобуття незалежності. Криза суб'єктності України прискорювалася різким зниженням її міжнародного іміджу, викликаним «касетним» та «кольчужним» скандалами в період другого президентського терміну Л. Кучми, внутрішньополітичними чварами між різними гілками влади за президентства В. Ющенка, спробою режиму В. Януковича згорнути проєвропейський зовнішньополітичний вектор і фактично відмовитися від зближення України з ЄС і НАТО»[2].

Майдан 2013 року став радикалізованою відповіддю громадянського суспільства на свавілля проросійської влади в Україні. Одним із наслідків Революції Гідності було суттєве скорочення впливу РФ на українську політику. Постмайданна Україна рішуче відмовлялась йти у форватері Москви. Путінським планам відтворення імперії у вигляді СРСР-2 загрожувало фіаско. Скориставшись тимчасовим послабленням державних інститутцій в Україні, В. Путін вирішив, що настав

[1] Тарас Стецьків. Від незалежності до суб'єктності. URL: https://zbruc.eu/node/112914

[2] Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози. Аналітична доповідь / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 23.

«критичний час» Росії, та анексував український Крим. Тим самим була запущена ланцюгова реакція, в якій кожний наступний крок «гри на підвищення» наближав до великої війни.

«Залізному канцлеру» Отто фон Бісмарку приписують афоризм: «Горе тому державному діячу, який не потурбувався знайти таку підставу для війни, що і після війни ще збереже своє значення». Російський президент «потурбувався», і серед причин анексії Криму та війни на Донбасі називалися «відновлення історичної справедливості», «захист російськомовного населення», «звільнення» колишніх співвітчизників від «нелегітимної нацистської Київської хунти».

Не зайве буде зазначити, що російська пропаганда напрацювала солідний арсенал інструментальних засобів, спрямованих на «відбілювання» брудних намірів своїх правителів. В історичному минулому для маскування агресії нею частіше за все використовувалися такі прийоми:

– зображення об'єкта агресії неповноцінним, недорозвинутим, відсталим, «не здатним до історичної творчості», малозначущим у масштабах світової культури. Так було з малими і не зовсім малими народами Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі. Приєднання їх до Росії видається за велике благо для завойованих етносів, хоч їх власна думка з цього приводу нікого вже й не цікавить.

– Організація актів демонстративних звернень місцевих еліт до Росії з проханням включити до складу імперії, взяти під захист, врятувати тощо. Використовується відома імперська тактика divide et impera, коли підкупом та обіцянками заманюється частка еліти, від якої і йшло звернення.

– Якщо ж еліти народу-жертви не бажали співпрацювати і висловлювали солідарність в протистоянні агресору, створювалися фальшиві органи, уряди-симулякри, до складу яких входили, як правило, російські піддані відповідного етнічного походження. У XX столітті широко практикувалося утворення альтернативних законній владі «демократичних урядів», «народних республік», функцією яких було подати справу так, що відбувається не зовнішня навала, а суто внутрішня, громадянська війна.

– Перебільшення загрози знищення (геноциду, етноциду) з боку іншої імперії. Так, приводом для захоплень Росією територій найчастіше були сигнали про пригнічення (реальне, а інколи – й вигадане) місцевого

населення Османською імперією, Персією, Китаєм. У такий спосіб елементарна експансія набувала легітимації на міжнародному рівні.

– Дещо пом'якшеним варіантом попереднього прийому є звинувачення сусідньої держави в порушенні прав єдиновірців, співвітчизників, російськомовного населення. Ретельно збираються факти нетолерантної поведінки влади щодо національних меншин, представників окремих конфесій, мовних груп тощо. Спекуляції на цю тему створювали видимість безвихідної ситуації, коли ворог «не залишає вибору». Захист прав православного населення Балкан став, зокрема, виправданням для окупації Дунайських князівств у 1853 році. Захист російськомовного населення в Україні став приводом для початку військових дій у Криму і на Донбасі в 2014 році. «…Наша країна, – пообіцяв Володимир Путін, – буде й надалі енергійно відстоювати права росіян, наших співвітчизників за кордоном, використовувати для цього увесь арсенал наявних засобів: від політичних й економічних, до передбачуваних у міжнародному праві операцій, праві на самооборону»[1].

– Аргумент до «споконвіку руських земель» передбачає пошук в історичному минулому фрагментів і осередків російської культури на цій території (стародавні поселення слов'ян, торговельні шляхи, діяльність емігрантів і т. ін.). Використання цього аргументу перетворює агресію на акт «відтворення історичної справедливості», яскравою ілюстрацією чого є анексія Криму.

– У разі, коли чужа територія захоплена без наявності більш-менш задовільної причини (Південнокурильські острови у Японії або Східна Пруссія у Німеччини), використовується інша аргументація – право Росії отримувати цю територію як, наприклад, «нагороди за перемогу над фашизмом у Другій світовій війні», а тому «Калінінградська область – це російська земля, котра по праву належить нашому народу»[2]. У своїй новій якості вона має перетворитися на символ перемоги, «російський анклав у центрі Європи посередині народів західної культури», «стратегічний форпост Росії, покликаний назавжди відвернути… натиск на Схід»,

[1] Заявление В. Путина на совещании российских послов. 01.07.2014 г. URL: http://www.dialog.ua/news/7715_1404218825

[2] Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на I Калининградском форуме Всемирного русского народного собора 14 марта 2015 года. URL: http://www.patriarchia.ru/db/text/4013160.html

«духовний форпост Росії у Європі», який забезпечує цивілізаційний діалог із Заходом і протистоїть його впливу.

– Відверта фальсифікація подій, що призводять до ескалації напруги і, як наслідок, до початку війни. Так, уже відомо, що Майнільський інцидент 26 листопада 1939 року, під час якого начебто фінська сторона обстріляла радянських прикордонників і який став приводом для так званої «зимової» війни 1939–1940 років, був провокацією, організованою радянськими спецслужбами за наказом Кремля. У результаті виникла абсурдна ситуація, що на гігантський СРСР напала невеличка Фінляндія. Проте у Сталіна були гарні вчителі, адже менш ніж за півроку до Майнільського інциденту щось подібне сталося у м. Глейвиці, де переодягнені в польську форму гітлерівці інсценували напад на німецьку радіостанцію, захопили її та передали в ефір оголошення Польщею війни Німеччині.

– Культивування одвічного «образа ворога» держави російської, тобто потужного геополітичного гравця, який заздрить багатству російських надр і мріє взяти їх під свій контроль, захопити, розчленувати Росію, як мінімум послабити або нашкодити їй у будь-якій спосіб. Таким ворогом поперемінно стають монголо-татари, турки-османи, тевтонці, поляки, французи, англійці, німці, американці тощо. Протистояння їхньому впливу стає сенсом життя, а власні експансіоністські плани виглядають як превентивні дії, спрямовані на недопущення реалізації ворожих проектів: «якщо б ми не відправили війська до Афганістану, це зробили б американці», «якщо б ми не приєднали Крим, там вже б стояли натівські кораблі».

– Підведення під власні агресивні плани певної ідеологічної бази, як, наприклад, це робить Микола Данилевський в «Росії та Європі» або Лев Троцький у статтях, присвячених світовій революції. У таких випадках Росія вже не виправдовується, а виконує програму, що набуває сакрального, майже релігійного значення. Захоплення чужих земель перетворюється на свого роду «хрестовий похід», «священну війну».

Цей перелік прийомів можна продовжувати, але й без цього зрозуміло, що імперія має величезний досвід у справі викривлення фактів, інформаційно-пропагандистського забезпечення військових планів та маніпуляції історичною свідомістю. Всі ці тези про «єдиний народ», «фашистську хунту» чи абсурдність самої української суб'єктності є елементами єдиної системи, що працює на легітимацію територіальних

захоплень. Водночас за різноманітними варіаціями названих прийомів на другий план відступає головне. Фактично російська агресія зруйнувала систему європейської колективної безпеки у тому вигляді, як вона склалася після Другої світової війни. Глобальна безпека сьогодні знаходиться у стані турбулентності, де колишня тенденція трансформації біполярного світу в однополярний і далі – в багатополярний обертається в зворотному порядку.

Варто нагадати, що стійкість та ефективність системи міжнародної безпеки ґрунтується на дотриманні всіма державами норм міжнародного права, що запобігають вирішенню спірних питань за допомогою військової сили або погроз її застосування. В ідеалі усі суб'єкти міжнародних відносин мають рівні права і обов'язки, але насправді при укладанні міжнародних угод сьогодні, як і 100–200 років тому, враховується «фактор сили», і держави відверто поділяються на сильні і слабкі. Автор терміна «Realpolitik» Людвіґ фон Рохау ще в середині XIX ст. розглядав взаємодію окремої держави з її оточенням як систему впливів різновекторних сил, що діють на цю державу під різними кутами і з різною амплітудою з боку сусідів або якихось великих гравців. Теоретично можна уявити ситуацію, коли весь можливий комплекс взаємодій буде зведено до певної універсальної «силової моделі», хоч тут слід враховувати не лише військово-економічний потенціал країни, а й привабливість її культури, продукування її суспільством цінностей. Першу складову американський політолог Джозеф Най позначив концептом «жорстка сила» (hard power), а другу – «м'яка сила» (soft power) нації[1]. І жорстка, і м'яка сили впливають на імідж держави на світовій арені, обумовлюють ставлення до неї з боку союзників, партнерів, конкурентів і супротивників.

Навряд чи хтось буде заперечувати той факт, що суб'єкти міжнародної політики не є рівними. Одна справа – це «важковаговики» світової дипломатії, основні гравці на «великій шахівниці» (США, Китай, Росія, Німеччина, Франція, Велика Британія тощо) і зовсім інша – країни «третього світу», постколоніальні держави, які щосили намагаються вижити та зберегти свій суверенітет. За влучним висловом посла України в Японії Сергія Корсунського, ми впевнено крокуємо в напрямку епохи

[1] Joseph Nye Jr. Propaganda Isn't the Way: Soft Power. *The International Herald Tribune*. January 10, 2003.

Realpolitik 2.0 [1] . Ця оцінка була надана ще до повномасштабного вторгнення РФ в Україну, але загальний висновок правильний: і Китай як «цивілізація, що називає себе державою», і Росія як «держава, що мріє стати цивілізацією», претендують на перегляд системи міжнародних відносин, включаючи безпековий сектор, що сформувалася після Другої світової війни.

За цих умов питання про суб'єктний статус України і прагнення Росії знищити його потребують ґрунтовної теоретичної рефлексії, включаючи внутрішні та зовнішні виклики, жорстку та м'яку сили держави, а також різні форми самої суб'єктності. Ми вже бачили, які типові прийоми використовує Росія для легітимації своїх територіальних претензій. Далі перейдемо до аналізу тих міфологем, що лежать в основі імперського світогляду і на яких ґрунтується переконання росіян про безсуб'єктність українців.

Що потрібно зробити для того, щоб довести безсуб'єктність народу? Вочевидь для цього необхідно продемонструвати нездатність його представників створювати певні соціальні інститути, спрямовані на самоврядування та політичне облаштування суспільного буття. Йдеться насамперед про власну державу, з якою й ототожнюється суб'єкт міжнародних відносин.

На думку неоімперських ідеологів, найкращим аргументом на користь тези *про принципову нездатність представників української нації мати свою державу* є звернення до історії, в якій, мовляв, відсутні вдалі приклади більш-менш тривалого існування власної Української держави. Як кажуть, «не може бути тому, що не може бути ніколи». Маніпулюючи історичними фактами, російські ідеологи намагаються довести, що український народ є лише безсуб'єктним «етнографічним матеріалом» Російської імперії. Цей дискурс виник наприкінці XVIII – XIX ст. завдяки старанням офіційних російських історіографів – М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського. Історію, як відомо, пише переможець. Тому після включення українських земель до складу імперії історія України була інкорпорована в загальну історію Росії, ранній, домосковський, період якої подавався лише як етап цивілізаційної естафети, яку Москва (через Київ) отримала від Візантії. Сама ж Україна

[1] Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. Київ: Vivat, 2020. 256 с.

начебто розчинялась серед численних «окраїн», що увійшли до складу імперії. Метрополія-Московія асимілювала провінції колонії, позбавивши їх права не лише на державність, а й на власну історико-культурну спадщину. Усе історичне надбання України-Русі, включаючи матеріальні пам'ятки та нематеріальну культуру, проголошувалось спадщиною російською. З помітною регулярністю ця думка повторюється в доробках офіційних російських історіографів імперської доби, ідеологів «білого руху» часів громадянської війни, в маніфестах євразійців і неоєвразійців, нарешті, в україножобських статтях сучасних російських політиків.

Як бачимо, основним маніпулятивним прийомом, що постійно відтворюється у відповідних повідомленнях, є підкреслення бездержавного статусу українців протягом всього історичного періоду. Не винятком з цього є згадана вище стаття В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» від 12.07.2021 р. Готуючи, як ми тепер розуміємо, повномасштабне вторгнення в Україну, від якої раніше він відірвав Крим і Донбас, російський президент намагався підвести ідеологічне підґрунтя для своїх дій. Не випадково в західних медіа ця стаття В. Путіна порівнюється з "Main kampf" А. Гітлера.

«Щоб краще зрозуміти сьогодення, – пише ініціатор агресії в Україну, – та зазирнути у майбутнє, ми маємо звернутися до історії. Звичайно, в рамках статті неможливо охопити всі події, які сталися більш ніж за тисячу років. Але зупинюся на тих ключових поворотних моментах, про які нам – і в Росії, і в Україні – важливо пам'ятати»[1]. Які ж моменти історії України він вважає ключовими?

Для нас в Україні такими моментами є етапи формування української державності: Київська Русь, Гетьманщина Б. Хмельницького, досвід державотворення періоду визвольних змагань у ХХ ст. (Українська народна республіка, Українська держава гетьмана Скоропадського, Директорія), Акт злуки УНР та ЗУНР, відновлення державності у 1991 році. В. Путін примудрився «не помітити» ці етапи, обійти своєю увагою названі події. Натомість він реанімує і культивує застарілі імперські міфи, а саме:

Міф про давньоруську народність, з якої пішли великороси, малороси та білоруси – три гілки єдиного російського народу. Теза про

[1] Тут і далі по тексту: Путін В. В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182

«один народ» активно використовується неоімперськими колами сучасної Росії для виправдання своїх територіальних претензій. При цьому, звісно, не згадується про початкову периферійність Московії, заснованої київським князем Юрієм Долгоруким. Характерно, що В. Путін жодного разу не згадав про Київське князівство, коли використовував терміни «Давня Русь», «Древнеруська держава». Навряд чи це є випадковим: усе, що може натякати на здатність українців мати власну державу, ретельно вичищено з лексикону російського президента. «Русь» для нього означає «Росія», інколи з додатком «історична». «Слов'янські та інші племена на величезному просторі – від Ладоги, Новгорода, Пскова до Києва та Чернігова – були об'єднані однією мовою (зараз ми називаємо її давньоруською), господарськими зв'язками, владою князів династії Рюриковичів. А після хрещення Русі – і православною вірою. Духовний вибір Святого Володимира, який був і Новгородським, і Великим Київським князем, і сьогодні багато в чому визначає нашу спорідненість». Помітно, як автор намагається «розчинити» значення Києва серед багатьох периферійних князівств. Стольний град, центр найбільшої середньовічної держави Європи, постає як «одне з» великих міст Давньої Русі, зруйнованої татаро-монгольською навалою;

Міф про «святість» князя Олександра Невського, який свідомо пішов на союз з монголами заради збереження віри православної. Його постать протиставляється «зраднику» Данилу Галицькому, який прийняв корону від Римського папи. «На новому витку історичного розвитку, – пише В. Путін, – точками тяжіння, консолідації територій Стародавньої Русі могли стати і Литовська Русь, і Московська Русь, що зміцнювалася. Історія розпорядилася так, що центром возз'єднання, котрий продовжив традицію давньоруської державності, стала Москва. Московські князі – нащадки князя Олександра Невського – скинули зовнішнє ярмо, почали збирати історичні російські землі». Насправді ж Олександр Невський використовував Орду для зміцнення власного деспотизму. Він поширив владу хана на Новгородську землю, яка до того завойована не була. Не зайве було б пригадати також про історичну долю Великого Новгорода, який був жорстоко знищений опричниками Івана Грозного в XVI ст.;

Міф про топонім «Україна», що, за В. Путіним, походить не від слова «край», а від однокореневого «окраина», тобто околиця, периферія, маргінес. «Назва «Україна», – вказує він, – тоді використовувалася частіше в значенні, в якому давньоруське слово «окраїна» зустрічається в

писемних джерелах ще з XII століття, коли йшлося про різні території. А слово «українець», якщо судити також з архівних документів, спочатку означало прикордонних службовців, які забезпечували захист зовнішніх рубежів». Тобто населення будь-яких прикордонних районів Московії, в Поволжі, Сибіру, Північного Кавказу – то все українці, без врахування їх етнічного походження. Звідси висновок: українців як окремого етносу не існує, «ми-один-народ»;

Міф про Богдана Хмельницького, найбільшим історичним досягненням якого було не формування відокремленої від Речі Посполитої української держави, а укладання Переяславської угоди, за якою начебто Україна втрачає всі права і вольності. «У листі до Москви в 1654 році Б. Хмельницький благословив царя Олексія Михайловича за те, що він «все Військо Запорозьке і весь світ православний російський під міцну і високу руку свою царську прийняти зволив». Тобто у зверненнях і до польського короля, і до російського царя запорожці називали, визначали себе російськими православними людьми». Звісно ж, тонкощі між «руським» та «російським» при перекладі не враховуються;

Міф про неповноцінність «квазіутворень» на кшталт УНР та «зовнішній характер» управління ними. «На прикладі УНР видно, наскільки нестійкими були різного роду квазідержавні формування, що виникали на просторі колишньої Російської імперії під час Громадянської війни та смути. Націоналісти прагнули створення своїх окремих держав, лідери Білого руху виступали за неподільну Росію. Не уявляли себе поза Росією і багато республік, заснованих прихильниками більшовиків. Разом з тим за різними мотивами вожді більшовицької партії часом буквально виштовхували їх за межі Радянської Росії». Парадоксально, але про «слабкість» і «нестійкість» України як держави пише лідер країни, яка зробила все, щоб такої держави не відбулося. З 1918 по 1921 рік кожного сезону Москва посилала Червону армію для захоплення українських земель та встановлення на них радянської влади. При цьому спроби Києва провадити самостійну зовнішню політику та отримання військової допомоги з Європи всебічно засуджуються. «Тим, хто сьогодні віддав Україну під повне зовнішнє управління, – погрожує російський президент, – не зайве згадати, що тоді, 1918 року, подібне рішення виявилося фатальним для правлячого в Києві режиму. За прямої участі окупаційних військ Центральна Рада була скинута, а до влади приведено гетьмана П. Скоропадського, який проголосив замість УНР Українську державу,

яка, по суті, була під німецьким протекторатом». Інакше кажучи, бути під керівництвом Москви – то цілком нормально, а під керівництвом Берліна – «зовнішнє управління»!

Міф про Леніна, який «створив Україну». Ця теза, мабуть, є апогеєм путінської міфотворчості, ідеологічною основою перегляду кордонів і територіальних претензій РФ до сучасної України. В. Путін розрізняє політику більшовиків і комуністів (КПРС), вказуючи, що останні не несуть відповідальності за радикалізм перших. У своїй національній політиці В. Ленін наробив чимало помилок, визнавши право нації на самовизначення, включаючи вихід із Союзу, яке В. Путін називає «міною уповільненої дії», що вибухнула у 1991 році. Згадуючи про територіальні набуття Української РСР, він робить висновок, що «сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської доби. Ми знаємо і пам'ятаємо, що значною мірою вона створювалася за рахунок історичної Росії. Досить порівняти, які землі возз'єдналися з російською державою в XVII столітті і з якими територіями УРСР вийшла зі складу Радянського Союзу». І далі: «Більшовики ставилися до російського народу як невичерпного матеріалу для соціальних експериментів. Вони мріяли світовою революцією, яка, на їхню думку, взагалі скасує національні держави. Тому довільно нарізали кордони, роздавали щедрі територіальні «подарунки». Врешті-решт, чим саме керувалися лідери більшовиків, кромсаючи країну, вже не має значення. Можна сперечатися про деталі, про підоплювання та логіку тих чи інших рішень. Очевидно одне: Росію фактично було пограбовано». Мовляв, волюнтаристський помилковий крок вождя світового пролетаріату може бути виправлений, історична справедливість встановлена, Велика Російська імперія відновлена. Слова про «хронічну слабкість державних інститутів, становище добровільного заручника чужої геополітичної волі» В. Путін адресує й сучасній Україні.

Наведеними вище міфами не вичерпується зміст путінської статті, що аналізується. Попри внутрішні протиріччя, на які автор воліє не звертати уваги, стаття є яскравим зразком неоімперського дискурсу, розгортання якого і слідування якому не в останню чергу призвели до сучасної російсько-української війни. В контексті нашої теми слід підкреслити свідоме прагнення російського президента подати українську історію як суцільну аномалію, бездержавність, безсуб'єктність, свого роду «броунівський рух», в стані якого незмінно знаходяться національні лідери, якщо тільки вони не погоджуються «співати під дудку Кремля».

На тих, хто пам’ятає про самостійну українську державність, її знищення Червоною Москвою, про мільйони життів, забраних сталінськими репресіями, Голодомором, війнами, В. Путін наклеює ярлики «радикалів та неонацистів», які «стали міфологізувати і переписувати історію, викреслювати з неї все, що нас об’єднує, говорити про період перебування України у складі Російської імперії та СРСР як про окупацію. Загальну для нас трагедію колективізації, голоду початку 30-х років видавати за геноцид українського народу».

Навряд чи когось можуть сьогодні ввести в оману путінські заклики до єдності росіян та українців. Коли він каже, що це один народ, то це означає, що ніяких українців і ніякої України не може бути. Українців Путін визнає лише у вигляді громадян РФ з порушеною національною пам’яттю, зруйнованою ідентичністю, у вигляді демографічної сировини та мобілізаційного ресурсу.

Попри очевидний факт існування держави Україна з усіма необхідними атрибутами та інституціями Москва вперто наполягає, що Україна – це історичне непорозуміння, яке має бути виправлене. Відповідаючи на такий закид, варто нагадити, що описані класичною політичною філософією функції держави як суб’єкта міжнародних відносин не залишаються незмінними раз і назавжди. Навіть якщо б в історії дійсно не існувало жодної української держави (хоч це і не так), то це зовсім не означає, що такої держави не може виникнути в майбутньому.

Все змінюється. Подібно до того, як трансформуються форми власності – і в наш час, час великих акціонерних товариств, майже зникла типова для XIX століття постать буржуа-фабриканта, одноосібного власника заводу, – так само відбуваються зміни в етнонаціональній сфері. У світі постійно з’являються нові нації, що виборюють право на власну суб’єктність та державність. Консервативно налаштована свідомість початково не здатна сприймати ці зміни, породжуючи різноманітні філософські, як історіософські, так і метафізичні, інтерпретації та схеми, до аналізу яких і переходимо далі.

Ще до російської анексії Криму у 2014 році автору довелося почути від колеги – людини, безперечно, високоосвіченої та інтелігентної – тезу про те, що «в тонких світах немає України». Щось подібне висловлював й О. Дугін, духовний лідер сучасного російського імперіалізму. З граничною відвертістю він обгрунтовує право росіян на «цивілізаційну

експансію», відмовляючи в такому праві сусіднім народам. «Цей експансіонізм є невід'ємною складовою історичного буття руського народу», внутрішньою «потребою у створенні Імперії, кордони якої історично постійно розширювалися, охоплюючи все більший і більший конгломерат народів, культур, релігій, територій, регіонів». І в цьому полягає месіанська роль росіян як певний «загальний знаменник», який «дозволяє руським інтегрувати в свою Імперію будь-які культурні реальності»[1].

За словами про «історичність росіян» та «неісторичність українців» приховується не лише зверхньо-зневажливе ставлення до останніх, а й більш глибинна традиція ототожненя буття і блага, що сягає теорії ідей Платона. Як відомо, афінський філософ вважав чуттєво дані речі лише «тінями» ідей. При цьому в ідеальному світі існують різноманітні ідеї, до яких «причетні» конкретні речі. «Ідеальна» природа передбачає, що ідеї є нематеріальними, безтілесними, це – сутність, «форми» речей. Навіть якщо в світі не залишиться жодного предмета квадратної форми, сама геометрична фігура квадрат існує як ідея. Водночас «ідеальність» означає досконаліть, її добротність, найвищу якість. Тобто ідея буття причетна до ідеї блага, онтологічний вимір теорії ідей Платона доповнюється аксіологічним. Якщо чуттєві речі не відповідають ідеї блага, то це означає, що вони не ідеальні, у них немає своєї ідеї, до якої вони причетні. Виникає парадокс: бруд є, але немає ідеї бруду; злочин, наприклад, вбивство є, але немає ідеї злочину.

Коли сучасні, імперсько налаштовані філософи повторюють, що «у тонких світах немає України», то це означає, що не існує ідеї України як держави, а те, що з'явилось в політичній реальності – це тимчасова нерозумна аномалія, аналог «бруду» та «злочину», який потрібно ліквідувати. Віповідно відсутність «ідеї України» вказує на відсутність тут певної самості, тієї самої суб'єктності як «тотожності самій собі».

Платонівська логіка ідеальної держави через неоплатоників перекочувала до християнської патристики, де суб'єктність тлумачилась як здійснення Божого задуму. Тому в християнському світогляді, за волею Бога, одні народи отримують право ставати суб'єктом історії, інші такого

[1] Дугин Александр. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. Москва: АРКТОГЕЯ-центр, 2000. С. 107.

права позбавлені. Конкретним проявом такого розуміння є теза про Божественне джерело монаршої влади – «вся влада від Бога».

За добу середньовіччя сюзерен уособлював всю державу, він був єдиним джерелом влади, його одноосібні інтереси одночасно були державними інтересами. Пригадаємо оповідання Нестора Літописця про рішення князя Володимира хрестити киян: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде». Тобто відмова від виконання політичного рішення обертається особистою ворожнечею з князем. Саме тому, до речі, династичні шлюби розглядалися не як приватна справа, а як дипломатичний акт, що визначає зовнішню політику, включаючи формування військових союзів і укладання торгових договорів.

Здебільшого таке «персоналістське» тлумачення суб'єктності було наслідком розуміння, що монарх є «помазаником Божим». Але чи будь-який правитель автоматично є суб'єктом міжнародної політики? Класик російської історіографії В. Ключевський конкретизує: не будь-який, а лише той, хто «не платить данину». У своїх «Лекціях з російської історії» він звертається до етимології слова «царь» для того, щоб побудувати ієрархію політичної суб'єктності. «Після того, як низпало з Москви татарське іго, у відносинах з неважливими іноземними правителями, наприклад, з лівонським магістром, Іван III титулує себе *царем* всея Русі. Цей термін, як відомо, є скорочена південнослов'янська і руська форма латинського слова *цесарь*, або за давнім правописом *цьсарь*, як від того ж слова по іншому вимовленню *кесарь* виникло німецьке Kaizer. Титул царя в актах внутрішнього управління при Івані III інколи, при Івані IV зазвичай поєднувався зі схожим за значенням титулом самодержця – це слов'янський переклад візантійського імператорського титула Βασιλεύς. Обидва терміни в Давній Русі означали не те, що стали значити згодом, <вони> виражали поняття не про державця з необмеженою внутрішньою владою, а про володаря, незалежного від ніякої зовнішньої влади, який нікому не платить данину. На тогочасній політичній мові обидва цих терміни протиставлялися тому, що ми розуміємо під словом васал. Царями переважно Давня Русь до половини XV ст. звала візантійських імператорів і ханів Золотої Орди, найвідоміших їй незалежних володарів, й Іван III міг прийняти цей термін, лише коли припинив бути данником

хана»[1]. З цього випливає, що суб'єктність – це здатність провадити власну політику, самостійно приймати рішення, не від кого не залежати, не з ким не радитись. Суб'єктність передбачає певну інституціональну зрілість, коли суб'єкт – держава та її володар – здатні диктувати, нав'язувати свою волю іншим акторам, які займають нижчи щаблі політичної ієрархії.

У випадку з імперіями статус суб'єкта розповсюджується лише на метрополію, колонії за визначенням не мають таких прав. «Божественний статус» імператора легітимізує суб'єктність держави, що складається з багатьох завойованих і приєднаних народів і територій. Росія була імперією за своєю суттю задовго до того, як сформувалася російська нація. На відміну від європейських націй, які могли утворювати колоніальні імперії, Росія не може існувати в режимі національної держави. Події навколо периметра кордонів Росії останніх років продемонстрували, що прагнення відтворити імперську велич не канули в Лету. «Щоб імперія була великою силою, – зазначає Домінік Левен, – очевидно, залучаються ресурси, ідеології, спокуси розширення і культурні стилі, які, в історичних рамках, передбачаються у концепції імперії»[2].

Для Росії обґрунтування імперської ідеології розпочалося задовго до Петра I і було пов'язане з концепцією «Москва – Третій Рим» монаха Філофея. Вочевидь, відчуваючи брак власної легітимності у ролі самодержців, московські царі намагалися репрезентувати себе як прямих спадкоємців Візантії, чим підкреслили тяглість і «богообраність» царської влади.

Відомо, що «перший Рим» пав під натиском варварів, «другий Рим» – Константинополь – під натиском османів. Обидва випадки подавалися як Божа кара за гріхи імперських можновладців. Ідеологема «Москва – Третій Рим» означала, що після занепаду Римської та Візантійської імперій естафету приймає Москва, яка гріхів не має, а тому і карати її нема за що – «а Четвертому <Риму> не бувати». Менш відомо, що концепція Філофея не є чимось унікальним, і подібні ідеологеми «Третього Риму» масово тиражувались в європейських країнах пізнього середньовіччя. Запорізький історик Ігор Саламаха наводить цікавий перелік таких випадків:

[1] Ключевский В. О. Из лекций по русской истории. В кн.: Царь Иоанн Грозный. Личность и судьба. Москва: Изд. «ДАРЪ», 2005. С. 562.

[2] Lieven, Dominic. The Russian Empire and the Soviet Union as Imperial Polities. In *Journal of Contemprorary History*, vol. 30, 1995. P. 608.

X століття. Болгарський цар Сімеон I проголошує, що «римська влада» перейшла до нього, і оголошує себе «Імператором болгар і греків». «Третім Римом» стає місто Велики-Преслав.

XII століття. Француз Кретьєн де Труа декларує, що «римська слава» перейшла до франків, а німецький письменник Оттон Фрейзингський висуває ідею про перенесення «римської влади» від римських імператорів до Карла Великого, потім Оттону I і на всіх інших німецьких імператорів.

XIII століття. Онук візантійського імператора Андроніка I Комніна Олексій Комнін після захоплення Константинополя військами хрестоносців, за підтримки грузинської цариці Тамари, засновує Трапезундську державу і проголошує себе спадкоємцем «римської влади», а місто Трапезунд – «Третім Римом».

XIV століття. Одразу декілька випадків. Єпископ Річард де Бері, секретар англійського короля Едуарда III, зазначає, що «римська вдача» через франків перейшла до англійців. Сербський цар Стефан Урош IV Душан проголощує себе наступником «римской влади», «царем сербів і греків», а місто Скоп'є – «Третім Римом». Водночас царі Другого Болгарського царства вважають себе спадкоємцями «Римської влади» і місто Тирнов – «Третім Римом».

XVI століття. Великий візир Османської імперії Паргали Ібрагім-паша зазначає, що «римська влада» перейшла до турків, проголошуючи завойовника Константинополя султана Мехмеда II Фатіха «Королем Риму», а місто Стамбул – «Третім Римом».

На цьому тлі спроба монаха Псковського монастиря Філофея обґрунтувати суб'єктність Москви як моральної спадкоємниці Риму не є чимось оригінальним. А якщо пригадати, що і після цього в європейській історії на «римський спадок» претендували правителі Іспанського королівства, Греції, Австрійської імперії в XIX столітті, Королівства Італії з 1861 року, «Другого райху» з 1871-го, фашистської Італії доби Б. Муссоліні, то аргументи Москви щодо того, що їхня суб'єктність, на відміну від української, є метафізично обґрунтованою, взагалі мають не більше підстав для свого існування, ніж десятки подібних ідеологем.

Універсальною історичною закономірністю є той стійкий зв'язок, що виникає, з одного боку, між появою претензій на спадщину «Римської влади» та територіальним експансіям новонароджених імперій – з іншого. Захоплені метрополіями провінції не мають суб'єктності. Колонії не продукують, а лише виконують рішення, що приймаються десь далеко,

можливо, за океаном, в королівських палацах Мадрида і Лісабона, Парижа і Лондона, Стамбула і Санкт-Петербурга. Боротьба колоній за незалежність є нічим іншим, як боротьбою за власну суб'єктність.

Відмова у визнанні за Україною її суб'єктності як мінімум означає, що російські ідеологи не вийшли за межі імперсько-колоніального дискурсу. Вони досі перебувають у полоні власних ілюзій, що прийняті в Москві рішення реально визначають життя населення України. Мрії про відновлення Росією статусу світової наддержави залишаються нездійсненими без повернення України в лоно впливу Кремля. Оперуючи філософськими категоріями в координатах «метрополія – колонія», неоімперці не хочуть бачити, що в XXI столітті не лише зникла більшість колоніальних імперій минулого, а й значно змінилися функції національних держав.

Інакше кажучі, якщо на ранніх етапах свого існування суб'єктність держави напряму залежала від сили та авторитету монарха, то сьогодні ця суб'єктність означає здатність демократичної нації виступати з ініціативами та пропонувати «порядок денний» світовому товариству. Ототожнення держави з персоною її правителя сьогодні є анахронізмом, хоч в контексті розуміння суб'єктності воно виглядає природним.

У більшості західних суспільств XXI ст. суб'єктність визначається представницькою демократією. Лідер нації говорить вже не від свого імені, а від імені всіх громадян держави, які делегували йому такі повноваження. Демократична модель є протилежністю імперській моделі, коли державець лише виражає інтереси своїх виборців. Він може піти проти їхньої волі, але навряд чи після цього потрапить до наступної каденції. Негативні аспекти такої деперсоналізації були описані Х. Ортегою-і-Гассетом в праці «Повстання мас». Занепад елітарності, масова культура, падіння смаків також є наслідком загалом прогресивних демократичних перетворень.

Тенденція заміни одноосібного суб'єкта на колективного і далі – на масового може бути подана як універсальна закономірність соціального управління. Відхід від авторитаризму і тоталітаризму обумовив перегляд необхідних функцій держави.

Дійсно, «міцна» держава, яку прихильники марксистської парадигми визначали як механізм панування одного класу над іншим, поступово втрачає свою міць. Частину функцій національних урядів перебирають на себе органи місцевого самоврядування, інша частина за міжнародними

угодами відходить наднаціональним організаціям на кшталт Євросоюзу. Зниження ролі і значення національних держав – це загальносвітова, загальноісторична тенденція, а футуристичні прогнози щодо зникнення інституту держави в майбутньому лунають від авторів найрізноманітніших ідеологічних таборів.

І хоч повне зникнення держави як такої навряд чи можливе навіть у віддаленій перспективі, вже сьогодні ми бачимо, як на світовій арені вибудовується ієрархія держав за ступенем їх впливу на політичне життя. Як зазначає Г. Еллінек у своєму вченні про «три елементи», держава є повноцінною одиницею правоналежності, якщо вона має:

а) територію, на яку розповсюджується її суверенітет;

б) націю (сукупність громадян);

в) державну владу.

Саме державна влада забезпечує функціонування всіх трьох складових в єдності, тому від спроможності влади залежить, врешті-решт, й сила держави[1].

Зрозуміло, що така градація корелюється з державним устроєм і формою правління, тобто з принципами утворення вищих органів влади, їх структури, здатністю забезпечувати права і свободи громадян. У монархіях, авторитарних, тоталітарних державах значення центральних урядів традиційно є вищим за республіканські, демократичні аналоги. Є країни із сильним громадянським суспільством і слабкою державою, є, навпаки, країни з сильною державою і слабким громадянським суспільством.

Але навіть на цьому тлі вирізняються держави, які з тих чи тих причин не здатні цілком або певною мірою виконувати всі функції. На відміну від просто «слабких» держав такі країни позначаються терміном «неспроможні держави» (англ. failed state). За дефініцією, неспроможними є такі держави, котрі не здатні підтримувати своє існування в ролі суверенної політико-правової одиниці.

У таких державах присутній значний ризик розпаду владних інституцій, через що в очах світового співтовариства вони мають недостатню керованість і легітимність. Перехід від слабкої держави до неспроможної є наслідком деградації системи управління, послабленої

[1] Jellinek, Georg Allgemeine Staatslehre (Das Recht des Modernen Staates). 3, erg. Aufl. Berlin, 1914. 837 p.

внаслідок внутрішніх криз, утворенням «вакууму влади» в процесі переходу від авторитарних і тоталітарних режимів до демократії. Неспроможна держава втрачає «монополію на насилля», в ній відбувається ерозія легітимних повноважень, необхідних для виконання колективних рішень, значно скорочується можливість надання суспільних послуг.

Загроза транзиту від слабкої до неспроможної держави фіксуються останніми роками в Сомалі[1] [2], Венесуелі[3], Демократичній Республіці Конго[4], Пакистані[5] [6], Ємені[7], Киргизстані[8], Палестині (Палестинській автономії)[9] тощо.

Наступним кроком після неспроможної держави є фіаско держави (*Government failure*), тобто припинення її існування. Міжнародна практика свідчить, що державні утворення є достатньо живучими, і поки зберігається хоч якась надія на відновлення повноцінного функціонування державного апарату, вони існують як «оболонки». Прикладами таких

[1] Ingiriis, Mohamed Haji. Profiting from the Failed State of Somalia: The Violent Political Marketplace And Insecurity In Contemporary Mogadishu. *Journal of Contemporary African Studies.* 2020. V. 38. Es. 3. Pp. 437–458. DOI: 10.1080/02589001.2020.1774522

[2] Molina Correa, Javier Alexander. Failed State, New War And Peace As Entelechy: Considerations On Armed, Social And Political Conflict In Somalia. *Ciudad Paz-Ando.* 2018. V. 11. Es. 1. Pp. 62–73. DOI: 10.14483/2422278X.12325

[3] Naim, Moises; Toro, Francisco. Venezuela's Suicide Lessons from a Failed State. *Foreign Affairs*. 2018. V. 97. Es. 6. Pp. 126.

[4] Foussiakda, Agino Cecilia. The Challenges Affecting Foster Care in a "Failed-State" Context: Case of the SEDI Child Protection Network in South-Kivu Province, Democratic Republic of Congo. *Children and Youth Services Review*. 2020. V. 116. No 105217. DOI: 10.1016/J.Childyouth.2020.105217

[5] Al-Ahsan, Abdullah. Is Pakistan a Failed State? An Assessment of Islamist Ideals, Nationalist Articulation and Ground Realities. *Insight Turkey*. 2018. V. 20. Es. 1. Pp. 119–141. DOI: 10.25253/99.2018201.08

[6] Kamran, Tahir. Pakistan: A Failed State? *History Today*. 2017. V. 67. Es. 9. Pp. 24–35.

[7] Clausen, Maria-Louise. Justifying Military Intervention: Yemen as a Failed State. *Third World Quarterly*. 2019. V. 40. Es. 3. Pp. 488–502. DOI: 10.1080/01436597.2019.1573141

[8] Omelicheva, Mariya Y. Kyrgyzstan Beyond "Democracy Island" and "Failing State" Social and Political Changes in a Post-Soviet Society. *Slavic Review*. 2017. V. 76. Es. 1. Pp. 246–247. DOI: 10.1017/Slr.2017.46

[9] Michael, Kobi. The Palestinian Authority: The Dangerous Transition from Failing Entity to Failing State. *Israel Affairs*. 2017. V. 23. Es. 2. Pp. 385–410. DOI: 10.1080/13537121.2016.1274512

країн є Афганістан, Зімбабве, Судан, Південний Судан, Руанда, Гаїті, Камбоджа, Ліван, Ірак, Сьєра-Леоне, Чад, Гвінея та ін. Як правило, ці країни послаблені тривалими військовими конфліктами, численними революціями та путчами, громадянським протистоянням.

Отже, в політологічній термінології слід чітко розрізняти поняття «слабка» і «неспроможна» держави. Вони хоч і є близькими за смислом, але вказують на принципово різні тенденції. Якщо слабка держава – це наслідок загальних закономірних процесів делегації державною владою частки владних повноважень інститутам громадянського суспільства, місцевого самоврядування, міжнародним інституціям, то неспроможна держава – це свідчення розпаду державної влади, небезпечний момент деструкції, втрачання нацією своєї суб'єктності.

Саме останній момент за своїми ознаками мало чим відрізняється від результатів зовнішньої агресії. Адже в обох випадках перші два з названих Г. Еллінеком елементи (територія і населення) переходять до складу іншої держави, а третій елемент (державна влада) просто зникає. В агресора, який намагається виглядати привабливо в очах світової спільноти, виникає спокуса подати справу так, що зникнення з карти світу певної держави є наслідком не зовнішнього військового втручання, а природного занепаду failed state – «неспроможної держави», що остаточно деградувала.

Яскравою ілюстрацією є доля Польщі, розірваної між гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР у вересні 1939 р. Таємні угоди між агресорами, зафіксовані в Пакті Ріббентропа-Молотова, не були відомі європейцям, тому вся відповідальність за початок війни випала на Німеччину. Радянський Союз залишився начебто осторонь, оскільки подав справу так, що Польська держава, «потворне дітище Версальської системи», була слабкою, тому «сама» припинила існування. Червона армія лише захистила «життя і майно білоруського та українського населення», окупувавши половину території сусідньої країни. «Польська держава, – писала газета «Правда» 18 вересня 1939 року, – і її уряд фактично перестали існувати. Тим самим припинили свої дії договори, укладені між СРСР і Польщею. Надана самій собі й залишена без керівництва, Польща перетворилася в зручне поле для всяких випадків і несподіванок, що

можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи досі нейтральним, радянський уряд не може більш нейтрально ставитися до цих фактів»[1].

Щось подібне намагався змоделювати й В. Путін у своїй промові від 24 лютого 2024 р., проголошуючи початок «Спеціальної воєнної операції». Навіть за його впертим небажанням називати війну війною криється зверхність. Він не вбачає в Україні рівного собі суб'єкта, тому повномасштабне вторгнення десятків тисяч військових з бронетехнікою, літаками, ракетними та артилерійськими ударами, із задіянням флоту подається як «СВО», тобто щось локальне, незначне. Рівень «спецоперації» – це рівень нейтралізації угруповання терористів, знешкодження банди злочинців, але аж ніяк не реалізація плану із захоплення однієї з найбільших в Європі країн. Те ж саме можна сказати й про «контртерористичну операцію» («КТО») серпня 2024 року, оголошену в Брянській, Курській, Білгородській областях після вдалої спроби України перенести воєнні дії безпосередньо на територію РФ. Певною мірою воєнні провали Росії обумовлені патологічним небажанням сприймати реальність такою, як вона є. В. Путін і його оточення перетворилися на заручників власних умоглядних конструкцій та надмірної акцентуації на контролі над дискурсом замість реалізації конкретних дій.

Водночас залишається відкритим питання про оцінку стану суб'єктності України. Чи належить вона до категорії «слабких держав»? Чи, може, вона є «неспроможною державою»? Наскільки ефективними є державні органи та інститути громадянського суспільства?

Для того, щоб відповісти на це питання, потрібно ззовні поглянути на ті процеси, що відбувалися в Україні після розпаду Радянського Союзу.

Площа зафіксованої в Конституції території України дорівнює 603 549 км². Навіть після анексії Криму в 2014 р. та окупації Росією окремих районів Донецької і Луганської областей (46 200 км²) Україна залишається найбільшою державою, що цілком знаходиться в Європі. По її території проходять транспортні коридори, що зв'язують Росію з Центрально-Східною Європою, а країни Скандинавії і Балтії – з Туреччиною.

У 1991 році чисельність населення України – один з інтегративних критеріїв «жорсткої» та «м'якої» сили нації – складала 51,9 млн. осіб,

[1] Правда. 18 сентября 1939 г.

поступаючись в Європі лише Росії, Німеччині, Франції, Великій Британії та Італії. Протягом наступних двох років українці з усього пострадянського простору поверталися на Батьківщину, в результаті чого, попри від'ємне сальдо народжуваності, у 1993 році чисельність населення України досягла свого піку – 52,24 млн. осіб. Після цього почався демографічний спад, у 2020 р. в Україні проживало всього 41,9 млн. осіб. За роки незалежності в країні народилося на 7,3 млн. осіб менше, ніж померло.

Економічний потенціал України напередодні розпаду СРСР був одним з найпотужніших серед радянських республік, займаючи 60-те місце в світових рейтингах. Агітуючи у 1991 році за вихід зі складу Союзу, певні політичні сили розповсюджували листівки, з яких виходило, що Україна займає перші місця в Європі за цілою низкою галузей промислового виробництва. Економіка України була потужнішою за сусідні Польщу і Білорусь. Чверть століття потому ситуація докорінним чином змінилася, національне виробництво значно скоротилося, зникли цілі галузі промисловості, сусіди обігнали Україну. Зросло безробіття, кваліфіковані кадри вимушені були шукати роботу в Європі, в результаті чого, за підрахунками Міністерства соціальної політики України за 2019 рік, «на постійній основі за кордоном працює 3,2 млн. громадян України, а в окремий період – від 7 до 9 млн. осіб»[1].

Станом на 31.01.2021 року державний та гарантований державою борг України становив $ 90,74 млрд., в тому числі: державний та гарантований державою зовнішній борг – $ 53,44 млрд.; державний та гарантований державою внутрішній борг – $ 37,30 млрд[2].

Негативна динаміка економічного розвитку не могла не позначитися на військовій сфері. Збройні сили України створювалися на основі частин Радянської армії, дислокованих в Україні. Наприкінці 1991 року вони складали 700 тис. військовослужбовців (друга після Росії армія Європи). Україна свідомо відмовилась від свого ракетно-ядерного озброєння в обмін на гарантію свого суверенітету і територіальної цілісності. Напередодні російсько-української війни 2014 року в ЗСУ нараховувалось 125 тис. військовослужбовців. Внаслідок анексії Криму український флот

[1] https://www.radiosvoboda.org/a/news-trudovi-mihranty-z-ukrainy/30087119.html

[2] Інформаційна довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України (станом на 31.01.2021). https://mof.gov.ua/uk/derzhavnij-borg-ta-garantovanij-derzhavju-borg

втратив 80% своїх активів і спроможностей, мала місце масова зрада серед українських військових, які перейшли на сторону Росії. Це означає, що армію і флот після 2014 року довелося відтворювати заново.

На жаль, статистика свідчить, що напередодні вторгнення Україна щороку погіршувала свої позиції в основних міжнародних рейтингах. Так, за рівнем середньої заробітної плати у 2018 р. Україна (278 євро) займала передостанню ланку перед Молдовою (212 євро). Україна посідає 132 місце в рейтингу свободи людини (найгірша позиція в Європі); 138 місце в рейтингу найщасливіших країн світу; 130 місце за якістю автодоріг (з 137 пунктів); 101 місце із 180-ти країн у щорічному рейтингу свободи ЗМІ правозахисної організації «Репортери без кордонів». Починаючи з 1996 року в країні підраховується «Worldwide Governance Indicators», динаміка якого свідчить, що рівень національного урядування або залишається незмінним всі ці роки, або навіть погіршується. Інтегративним показником, що оцінює країну за рівнем життя, впливу на світовій арені, темпами зростання економіки, культурного впливу, відкритості для бізнесу, захисту прав людини тощо, є позиція в «рейтингу щастя». Україна займає в ньому 69-те місце серед 80 країн світу.

Наведені аргументи свідчать про стрімку негативну динаміку. Вочевидь війна лише погіршила основні показники, причому фактично по всіх напрямках. Україна втратила вже понад 20% своєї території, понад 10 млн. населення виїхали за кордон, і можна із впевненістю стверджувати, що далеко не всі з цих мільйонів повернуться після війни. Практика свідчить, що протягом трьох років людина остаточно адаптується до нових умов життя. Більшість євпропейських країн не зацікавлені в поверненні українських мігрантів на батьківщину. Тому слід прогнозувати кадровий голод і демографічну кризу. Ймовірно, астрономічних розмірів досягає зовнішній борг України, вимушеної на будь-яких умовах брати позики для військових потреб. Від цього залежить виживання країни.

Разом з тим на підставі зазначених негативних тенденцій було б помилкою зробити висновок про «неспроможність» чи «слабкість» української держави. Найкращим аргументом проти такого висновку є здатність України чинити опір російським загарбникам. Наміри РФ взяти Київ «за три дні» обернулися тривалою позиційною боротьбою із досить невизначеними перспективами і примарними успіхами агресора.

Ба більше: наявність сильного та жорстокого зовнішнього ворога мобілізувала українську націю. В Інтернеті жартують, що «Україну

створив не Ленін, а Путін» – настільки потужним викликом для державотворення стала російська агресія. За спостереженнями політологів, сила чи слабкість держави не обов'язково виражається виключно в економічних показниках. Як стверджує Тарас Кузьо, постколоніальні держави, до яких належать і держави пострадянського простору, у т.ч. Україна, мають не два (демократія та ринкова економіка), а чотири виміри трансформації. Т. Кузьо побудував ієрархію цих вимірів, згідно з якою трансформації послідовно починаються з реформ державних інститутів, потім формується нація, ринкова економіка та, нарешті, демократія. Відповідно намагання інвестувати в розвиток демократії в умовах «слабкої держави» навряд чи досягне загальної мети. Реформування державних органів відбувається за нормальних умов протягом декількох десятиліть, в той час як націєтворчі процеси передбачають зміну декількох генерацій[1].

Війна прискорила зміни в державних інституціях, продемонструвала їх здатність змінюватись в напрямку більшої ефективності. Більш однорідною стала й українська нація, значно розширився простір використання української мови. Якщо у 1991 році, на момент відновлення державності, Україна не була моноетнічною державою, то сьогодні можна спостерігати справжню nation state, яка впевнено відповідає на екзистенційний виклик з боку Росії. Вона впевнено крокує в напрямку євроінтеграції і за багатьма критеріями вже відповідає вимогам до вступу в ЄС.

Таким чином, Україну, попри всі негативні тенденції, навряд чи можна назвати «слабкою державою». Вона вистояла під ударом «другої армії світу» у 2022 році, а в серпні 2024-го перенсла війну на територію країни-агресора. Україна довела свою здатність бути суб'єктом міжнародних відносин, просуваючи власну «формулу миру», виступаючи з ініціативами на провідних експертних майданчиках. До цього слід додати всебічну підтримку України з боку світового співтовариства в її боротьбі за своє існування. З іншого боку, про нездатність українців до суб'єктності, про їх «неісторичність» та «бездержавність» говорить переважно саме та сторона, яка регулярно протягом століть знищувала найменші рухи українців у напрямку націєтворення.

[1] Кузьо Тарас. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / пер. А. Павлишина. Київ: Дух і Літера, 2018. 560 с.

2.4. Цивілізаційні завдання України в світлі сучасних геополітичних викликів

Сьогодні людство стикнулося з рядом глобальних викликів, одним із головних є занепад духовно-ціннісної сфери і панування нігілістичного та антигуманного раціоналізму. У своїх роздумах Дж. Стигліц та П. Фрейре підтримують пророчі міркування відомих мислителів минулих століть – О. Шпенглера, Т. Манна, М. Гайдеггера, Е. Фромма, Дж. Оруелла та інших, які передбачали занепад сучасної цивілізації, що буде проявлятися в кризі раціоналістичної традиції, послаблення ціннісних засад і занепаді моральності. Ця ідея також висвітлювалася в теологічних концепціях культури, які підтримували тезу про те, що культура людства в цілому завершила своє сходження і тепер нестримно котиться до загибелі. Оскільки ядром будь-якої культури є релігія і вироблені нею основи моральності, то саме вони і відчувають жорстку кризу від вторгнення надмірного раціоналізму.

Не менш небезпечною є й інша крайність – надмірна клерикалізація, що проявляється, зокрема, у формуванні ісламського та православного фундаменталізму, коли релігійними ідеями прикривається прагнення до панування над усіма сферами суспільного життя, політизація релігії, що призводить до виправдання авторитарного та тоталітарного режимів, а у міжнародних відносинах – прагнення певних країн до зовнішнішньої експансії, нав'язування власної системи цінностей здебільшого силовими методами. Якщо влада від Бога, як зазначають ісламські чи православні фундаменталісти, то ми повинні їй підкорятися, а от владі все дозволено, що призводить до масового порушення нею прав і свобод людини. Якщо релігійні інститути служать державі чи владі, то вони втрачають своє значення. Типовий приклад – Православна церква Російської Федерації, яка втрачає свою християнську місію, бо підтримує інтервенцію російських військ на територію України нібито під приводом захисту російськомовного населення, чудово розуміючи, що це призводить до збройного протистояння і кровопролиття, що аж ніяк не відповідає християнським заповідям.

В цьому контексті М. Гайдеггер чітко вказував, що людині загрожують не зовнішні чинники, загроза таїться в самій суті людини, яка довіряє тільки своєму досить часто примітивному розуму і забуває про

віру і моральність. «Але де небезпека, – писав він, – там виростає і порятунок»[1].

Більшість згаданих вище дослідників вважають, що криза ціннісно-духовних засад людства значною мірою зумовлена саме надмірним раціоналізмом людства, який призвів до формування культу нігілізму, прагматизму і споживацтва. Звичайно, прагнення до пізнання, що лежить в основі раціоналізму, зумовило розвиток людської цивілізації. І саме раціоналізм лежить в основі наукового світогляду, головним завданням якого є практичне освоєння світу. Але раціоналізм не має бути сліпим і аморальним, тобто таким, який заради досягнення мети здатний використовувати будь-які, зокрема і руйнівні, методи. Сьогодні слід констатувати, що, перетворюючи світ, людина часто керується тільки своїми споживацькими потребами і нехтує морально-ціннісними нормами, внаслідок чого вона жорстко експлуатує природу, продукуючи гори відходів і руйнуючи її, що, врешті-решт, призводить до втрати людиною власного середовища існування, яким і є природа.

Саме раціоналізм возвеличує розум як основний інструмент пізнання світу і ставить людину як його носія на найвищий п’єдестал. Починаючи з часів Р. Декарта, розум став головним мірилом існування людини (декартівське «Я мислю, значить існую»), а віра та мораль почали втрачати свої позиції.

У соціальному плані саме надмірний раціоналізм і духовно-ціннісна криза призвели до виникнення однієї з перших форм тероризму – якобінського терору. Він став філософською основою якобінської диктатури, бо заперечував всі форми трансцендентного, чи божественного, виміру людини, а відтак саме недосконала людина ставала мірою всіх речей і сама встановлювала критерії добра та зла. Крім того, керуючись надмірним раціоналізмом, по-іншому почали тлумачити історію, заперечуючи її сакральний та божественний вимір. Якщо в середньовіччі історія мала есхатологічне спрямування і стимулювала рух людини до самовдосконалення, подолання своїх гріхів і наближення до Бога, тому що наприкінці часів кожен відповідатиме за свої гріхи, то після Нового часу людина сама ставала творцем історії і творила її в міру своїх сил і моральних уявлень.

[1] Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / сост., пер. с нем. и комм. В. В. Бибихина. Москва: Республика, 1993. 447 с.

Також надмірний раціоналізм призвів до торжества абстрактних і аморальних ідей над конкретними і моральними. Абстрактні ідеї свободи, справедливості, загального блага, які були базовими цінностями французької та інших революцій, були вищими за будь-які моральні вимоги. А оскільки Бог помер, згідно з матеріалістичним та нігілістичним вченнями (Ніцше, Дідро, Гольбах), то ніяких моральних обмежень творці революції вже не мали і заради загального блага знищували тисячі невинних людей. Робесп'єр перед Конвентом проголосив свою відому формулу «Доброчинність і терор». Він вважав, що доброчинність і терор абсолютні в своїй чистоті. Відомий просвітитель І. Фіхте зазначав: «Нехай загине світ, але справедливість буде торжествувати».

Традиції якобінського терору продовжили російські революціонери, відкидаючи релігійну мораль та створюючи свою концепцію добра та зла, виправдовуючи страшні злочини ідеєю побудови світлого майбутнього всезагального блага[1]. Ідейний натхненник Жовтневої революції К. Маркс наводить такі слова Бакуніна, зазначаючи про важливість руйнування старого світу: «Для нас наша ідея цінна тим, що може служити великій справі радикального і всезагального руйнування»[2] .

Добро, з точки зору більшовиків, – це те, що слугує побудові диктатури пролетаріату та формуванню соціалістичного та пізніше комуністичного суспільства, а зло – те, що заважає цьому будівництву. Маркс, а пізніше Ленін зазначали, що не існує загальнолюдської моралі, а є тільки класова мораль. Кожний клас (рабовласників, рабів, феодалів, кріпаків, капіталістів, пролетарів) проводить в життя свою мораль, свої етичні цінності. Мораль пролетаріату – етично те, що відповідає інтересам пролетаріату («наша моральність підлегла цілком інтересам класової боротьби пролетаріату» [3]). З цієї точки зору будь-які жорстокі дії морально виправдані в тому випадку, якщо вони спрямовані на звільнення пролетаріату від експлуатації і сприяють перемозі пролетарської революції, оскільки головною стає класова мораль. Тому якщо ніякої релігії та загальнолюдської моралі не існує, то задля здійснення комуністичної революції з подальшою побудовою безкласового суспільства, вільного від експлуатації, можна використовувати будь-які

[1] Чуприй Л. В. Нравственные основания новой парадигмы безопасности в условиях глобальных вызовов. *Молодой ученый*. 2013. № 4. С. 437–439.
[2] Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. Т. 18. 658 с.
[3] Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. Т. 18. 658 с.

засоби, навіть злочинні й аморальні. І Ленін, а потім і Сталін повною мірою впроваджували ці засоби. Наприклад: «Необхідний нещадний масовий терор», – телеграфував Ленін в 1918 р., даючи рекомендації щодо придушення повстання селян; «всіх сумнівних осіб закрити в концентраційному таборі за межами міста»[1]. Слід відзначити, що саме Ленін був ідейним натхненником побудови концентраційних таборів. Спочатку вони створювалися в зруйнованих церквах і монастирях, потім на Соловецьких островах, а пізніше на території величезного північного ГУЛАГу.

Саме надмірний і аморальний раціоналізм призвів до жахіття двох світових війн. Ще на початку 20-х років минулого століття О. Шпенглер безпомилково констатував серйозні зміни в масовій свідомості: «Ми за останні роки навчилися майже не звертати уваги на трагічні події, які до війни паралізували б світ»[2]. Відхід від Бога і віри призводить до падіння моральності і розквіту нігілізму. Від сповіщеної Ніцше «смерті Бога» залишався лише один крок до онтології нігілізму і вседозволеності: якщо «Бог мертвий», значить, «все дозволено», а якщо «все дозволено», отже, «все можливо» – цей нехитрий вислів охарактеризував сутність XX століття, наповненого війнами і катастрофами.

Так творці газових камер й інших методів знищення мільйонів людей, які машину смерті поставили на потік, були людьми досить розумними, але бездушними. Як можна пояснити, що нащадки творців високої культури – Гете, Гердера, Канта, Гегеля – могли байдуже знищувати мільйони собі подібних. Та, знову ж таки, вони керувалися тільки раціональним, прагматичним розумом, який обґрунтовував їхню вищість і звільняв їх від будь-якої віри та моральних вимог. Тому вони з легкістю виконували злочинну волю фюрера, який зазначав, що будь-яку моральну відповідальність за всі жахіття бере на себе.

Все це доводить, що людство останнє століття перебуває в глибокій духовно-ціннісній кризі, одним із найнебезпечніших проявів якої є падіння моральності, поширення екстремізму та тероризму, зникнення будь-яких сенсів.

Якщо в суспільстві зникає сенс, то виникають сприятливі умови для формування нігілізму, анархії, знищення любих зобов’язань і обов’язків

[1] Ленин В. И. Полное собрание починений. 5-е изд. Т. 44. Москва: Политиздат, 1974. С. 398.
[2] Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. München, 1924. Bd 2. S. 535.

перед суспільством, заперечення всіх норм. Як наслідок, людина в такому суспільстві все менше усвідомлює свою самоцінність, унікальність і неповторність, перестає відчувати себе образом і подобою Божою чи маленьким Всесвітом – «мікрокосмом» – і все більше перетворюється на ґвинтик великого соціального механізму – держави, яким легко маніпулювати. М. Мамардашвілі називає це явище антропологічною катастрофою. М. Фуко підтримує цю думку, зазначаючи, що в наш час людина втрачає своє глибинне теологічно-екзистенційне начало і стає чистим продуктом соціальних маніпулятивних технологій, які найбільш повно реалізуються в тоталітарних державах, що наочно можна спостерігати на прикладі сучасної Північної Кореї чи Російської Федерації, де у населення свідомо формується викривлена та перекручена картина дійсності і насаджується образ зовнішніх ворогів. Для керівників тоталітарних держав людина є не ціллю, а лише засобом досягнення мети, а відтак цінність людського життя нівелюється і задля інтересів тоталітарної держави знищуються тисячі чи навіть мільйони людей. Але найбільша проблема полягає в тому, що викривлений образ дійсності в тоталітарних державах стає істинною реальністю для мільйонів людей. Виникає явище ресентименту – тотальної відмови від реальності, що прямо пов'язана з почуттям безпорадності людей, не здатних внести хоча б мізерну зміну в життя своєї країни.

Ще одним із найбільш трагічних проявів духовно-ціннісної кризи є виникнення війн, оскільки лідери здебільшого тоталітарних і авторитарних країн абсолютно не переймаються цінністю людського життя і без найменших вагань розпочинають війни, кидаючи своїх громадян на бійню як “гарматне м’ясо”, як робила і продовжує робити російська неоімперія, для якої люди завжди були витратним матеріалом.

Саме антигуманний, аморальний і злочинний раціоналізм російського диктатора Путіна, розум якого засліплений ідеєю відродження Радянського Союзу, породив прагнення знищити всі ті народи, які йому будуть заважати реалізувати цю маніакальну ідею. І тому він вважає, що українська держава та українська нація не мають права на існування і без найменших докорів сумління віддає злочинні накази на знищення цивільного українського населення, не жаліючи ні дітей, ні жінок, ні літніх людей. Але історія все розставить по своїх місцях, Україна існувала й існуватиме, а російська неоімперія вже наближається до свого розпаду.

Сучасні війни досить часто зумовлені протистоянням по лінії країн західної цивілізації, арабо-мусульманського та російсько-азіатського світів. Україна знаходиться на перетині цих цивілізацій і стала об'єктом цивілізаційного протистояння. Відтак російсько-українська війна – це саме цивілізаційне протистояння, де Україна на чолі західної цивілізації бореться з варварською і антилюдською російсько- євразійською антицівілізацією.

Аналізуючи сутність цивілізаційного підходу, який сьогодні є досить популярним, слід зазначити, що в його рамках взаємодія країн розглядається в контексті їхньої цивілізаційної належності. Наразі превалюють три смислові акценти поняття «цивілізація». Перший позиціонує цивілізацію синонімом культури; другий уподібнює цивілізацію рівню розвитку суспільства, матеріальної і духовної культури (антична, сучасна цивілізації і т. ін.); третій пов'язує цивілізацію з таким станом суспільства, який втілює найбільш раціональні й гуманістичні форми існування людей. Так, Шпенглер вважав цивілізацію певним етапом розвитку людства, за якого відбувається занепад культури. І на його думку, європейська цивілізація переживає саме такий етап. Можна лише частково погодитися з думкою Шпенглера, оскільки хоча сьогодні й спостерігаються певні негативні тенденції в європейській цивілізації, проте вона залишається ще досить потужною. Хоча якщо вона не дасть ефективних відповідей на сучасні виклики, то її послаблення чи навіть занепад можуть стати цілком очевидними. Ми більше погоджуємося з концепцією Семюеля Гантінгтона, який цивілізацію вважає культурою спільноти найвищого ґатунку, найширшого рівня культурної ідентичності людей.

На думку дослідника, в умовах сучасного світу взаємовідносини між країнами зумовлюватимуться не стільки економічними чи політичними чинниками, скільки цивілізаційними цінностями. Гантінгтон вважає, що цивілізації – це групи історично споріднених країн, які об'єднує у конкурентному змаганні з сусідами спільна доля, культура, мова, релігія та традиції. У розумінні вченого сьогодні немає підстав вести мову про існування єдиної універсальної загальнолюдської цивілізації. На його погляд, у сучасному світі існує вісім світових цивілізацій – японська, конфуціанська (китайська), ісламська (мусульманська), латиноамериканська, індійська, африканська (яка тільки формується), західнохристиянська та православно-слов'янська (східнохристиянська).

Кожна цивілізація характеризується певною історично-духовною цілісністю, проходить власний життєвий шлях. На думку Гантінгтона, ці цивілізації борються за життєвий простір, і це може призводити до потужних конфліктів між ними. Відтак головними чинниками, що визначають життя нації, є географічне середовище і засоби забезпечення її існування й самовідтворення. Отже, нація має обов'язок у будь-який спосіб захищати свій «життєвий простір» від зазіхань інших націй. Проте не завжди цивілізації знаходяться у боротьбі. Так, наприклад, хоча й існують напружені відносини між західним та мусульманським світом, деякі мусульманські країни (Саудівська Аравія, Об’єднані Арабські Емірати) є союзниками США. Іноді межі цивілізації охоплюють одну чи декілька країн (китайська, індійська, японська). Щодо невідворотності конфліктів між цивілізаціями, про які писав Гантінгтон, також не можна повністю погодитися з цією думкою, оскільки не може бути все занадто однозначним і різні цивілізації не завжди перебувають у постійній боротьбі між собою. Навпаки, в умовах глобалізованого світу, коли всі дуже взаємозалежні один від одного, прагнення до співпраці і взаємообміну є важливою умовою виживання людської цивілізації.

Досить важливими були також міркування Гантінгтона про те, що іноді межі певних цивілізацій проходять через територію однієї країни, як це відбувається з Україною. Тож слід зазначити, що, на думку представників цивілізаційного підходу, Україна посідає унікальну позицію, вона є свого роду містком між Заходом та Сходом. З погляду глобального розподілу сил Україна також має унікальну позицію для того, щоб бути важливим гравцем в забезпеченні ефективної рівноваги сил в Євразії та світі.

Як зазначав С. Гантінгтон у своєму виступі на круглому столі в Україні у Національному інституті стратегічних досліджень, що відбувся у 1999 р., «з точки зору цивілізаційного фактора Україна займає унікальну позицію, є свого роду містком між західним та православним світом. З точки зору глобального розподілу сили Україна також має унікальну позицію, яка полягає у забезпеченні рівноваги сил в Євразії. На мій погляд, ці виклики є найбільш важливими завданнями, з якими Україна

зіткнеться на початку XXI ст»[1]. Український соціум сформував особливу систему цінностей, що виступає синтезом різних цивілізаційних парадигм.

Український дослідник Л. Залізняк підтримує концепцію Гантінтона: «Україна належить до розколотих країн пострадянського простору, на якому йде запекла боротьба проросійських сил із західниками. Незважаючи на певні коливання політичних настроїв українських громадян, час працює на користь нашого повного і остаточного входження в сім'ю цивілізованих європейських країн»[2] .

Україна завжди була простором зустрічі різних культур та різних цивілізацій, і ця особливість була неодноразово зазначена тими дослідниками, хто замислювався над цивілізаційною своєрідністю України. Ця ідея висловлювалася ще М. Драгомановим, а потім низкою таких мислителів, як Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський, Ю. Липа та ін.

Місце зустрічі культур та цивілізацій має стати не ареною їхнього "зіткнення", а сполучення і взаємодії. Хоча деякі дослідники вважають, що повноцінний діалог між цивілізаціями є неможливим, оскільки певні цінності цих цивілізацій є протилежними (індивідуалізм чи колективізм, пріоритет людини чи держави тощо), проте взаємовигідний діалог між цивілізаціями в принципі можливий, але він потребує від партнерів по цивілізаційному діалогу значних взаємних зусиль і компромісних кроків назустріч. Основною причиною налагодження міжцивілізаційного діалогу слід визнати глобальні виклики сучасної епохи, породжені мегатенденціями в ключових сферах життєдіяльності сучасних суспільств. Потреба пошуку адекватних і своєчасних відповідей на наявні виклики сучасної епохи змушує звернутися до діалогу як конструктивного способу комунікації, спілкування, взаємодії.

Конструктивною відповіддю на виклики сучасності може бути лише єднання людства навколо спільної мети, а єдино можливим конструктивним методом розв'язання існуючих протиріч є налагодження міжцивілізаційного діалогу. Під діалогом у цьому разі слід розуміти комунікаційну взаємодію, яка сприяє розв'язанню існуючих спільних

[1] Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір: виступ С. Гантінгтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень. 18 жовтня 1999 р. URL: http://xyz. org. ua/strategy/hunt_world. html

[2] Залізняк Л. Україна в системі світових цивілізацій. *Пам'ять століть*. 1997. № 1. С. 4–10.

проблем на основі принципів толерантності й збереження культурно-цивілізаційної багатоманітності світу.

Налагодженню міжцивілізаційного діалогу досить часто сприяють країни порубіжного типу чи лімітрофи. Як ми знаємо, сучасні держави поділяються на телурократичні (суходільні) та талосакратичні (морські). І особливе положення займають країни лімітрофи, до яких належить і Україна. Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічним способом вирішення докорінних проблем способу життя, більш різноманітною культурою. Це може бути як позитивом, так і негативом, оскільки можуть ускладнюватися механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати силою, що дестабілізує цілісність суспільства. Україна – лімітроф для Росії та Європи, проміжний міжцивілізаційний простір між західноєвропейською та російсько-євразійською цивілізацією. Проте ми не можемо постійно бути на перехресті цивілізацій, ми маємо робити певний вибір, і російська агресія засвідчила наші найгірші побоювання: якщо ми самостійно не здійснюємо цивілізаційний вибір, то його здійснять за нас зовнішні геополітичні гравці. Тож ми повинні вибрати чи ринкову економіку Заходу чи олігархічну кланову економіку євразійського типу. У політичному плані ми маємо вибрати чи авторитарну євразійську модель, коли «цар-батюшка» все вирішує, а народ йому підкорюється, чи демократичну модель, коли український народ має реальні важелі впливу на політичну еліту. Проте сьогодні в умовах російської агресії вибір стає абсолютно очевидним. І європейські цінності, які ми захищаємо ціною жиіттів наших найкращих синів, є для нас ключовими. Для України, як географічного центру Європи, через територію якої традиційно проходили трансконтинентальні торгові шляхи, зближення з ЄС вважається одним із пріоритетних напрямів[1].

Досить часто держави-цивілізаційні лімітрофи ставали розмінною монетою у великих геополітичних комбінаціях. І Україна, яка вже отримала свій негативний досвід, коли практично під пусті обіцянки Будапештського меморандуму, що не мав чітко прописаних механізмів гарантії територіальної цілісності України, віддала свою ядерну зброю і зазнала агресії від одного із гарантів. Тож зараз ми маємо дуже зважено

[1] Чупрій Л. В., Богдановський І. В., Льовкіна О. Г. Цивілізаційна роль України в сучасному глобалізованому світі. *Регіональні студії.* 2021. № 24. С. 13–19.

підходити до прийняття стратегічних геополітичних рішень. І ціна помилки сьогодні для нас дуже велика, оскільки можемо втратити свою державність.

Позитивно слід відзначити, що в Україні наразі ключовими є проєвропейські та проатлантичні тенденції. Проте європейський вибір передбачає цілий ряд системних змін в політиці, економіці, законодавстві та інших суспільних сферах. Він передбачає також зміну світогляду українського народу та докорінні зміни у самих соціальних практиках і формах взаємодії громадян на всіх рівнях – у стосунках між собою, з центральними та місцевими органами влади. Тому разом з імплементацією європейських норм має відбуватися реорганізація способу життя громадян України, вироблення ними адекватної культури соціальних взаємин, що робить конче необхідним розробку і впровадження заходів зі сприяння налагодженню нових форм суспільної комунікації та соціального діалогу.

Проте на європейському шляху розвитку потрібно врахувати також ряд ризиків, серед яких ми можемо виділити:

а) продовження функціонування економіко-політичної пострадянської моделі: ресурсна модель розподілу та напівавторитарний політичний устрій, який вичерпав свій економічний потенціал (економічна криза, зростаюча бідність населення), та політичні можливості (високий відсоток недовіри до влади), що у сукупності збільшують небезпеку тотального колапсу системи;

б) втрата частини українських територій та ризики подальшої десуверенізації; за наявних умов навіть часткова десуверенізація, пріоритет «зовнішнього управління» означатиме втрату історичної суб'єктності та на довгий час закриватиме європейський цивілізаційний проект для України.

Потрібно подолати також ряд сучасних загроз та викликів. Одним із найголовніших є виклик складності сучасного світу. У XXI ст. велич держави визначається не кількістю ядерних боєголовок, а рівнем життя і, найголовніше, спроможністю до інновацій. У сучасному світі виграють ті, хто виробляє новітні технології і хто їх експортує. Загалом сучасна економіка базується на знаннях та результатах інновацій. Вона потребує вільних, освічених та незалежно мислячих особистостей. При цьому створюється більше можливостей для відбору найбільш здібних та чесних лідерів, вироблення ефективної політики на основі врахування аргументів

«за» і «проти», розкриття творчого потенціалу суспільства. За умов менеджеріальної революції, яка розпочалася у минулому столітті, особливого значення набуває меритократія. Це – концепція/система соціальних відносин/принципів управління: влада має здійснюватися людьми, які відрізняються своїми здібностями, досягненнями, професійною компетентністю, а не соціальним походженням або приписуваним статусом. Засновником теорії меритократії є англійський соціолог Майкл Янг. Він вважав, що соціальний прогрес залежить від міри поєднання влади й інтелекту, що від використання людського потенціалу, талантів залежить успіх розвитку всього суспільства. Тому призначення меритократії – в інтелектуалізації суспільного життя, розкритті природних дарувань особи.

Ще одним із викликів є виклик трансгуманізму. Він пов'язаний з бажанням сучасної людини здобути владу над соціальними та особистісними процесами за допомогою інформаційних технологій, а також трансформувати свою тілесність за допомогою технологічних розробок. Інша проблема – узгодження національної специфіки життєвого укладу із загальною нівелюючою тенденцією, породженою глобалізацією, співіснування різних ціннісно-нормативних утворень, що підважує основні норми й цінності суспільства взагалі, а отже, й соціальну і системну інтеграції суспільства. Зокрема, виникає питання про термін, потрібний для того, щоб населення перейшло від ліберальної демократії (делегування владних функцій через вибори) до деліберативної (особистої участі в обговоренні проектів рішень)[1].

На думку вітчизняних дослідників, зокрема С. Пирожкова, О. Майбороди, Ю. Шайгородського, щоб Україна зайняла гідне місце на геополітичній карті світу, вона має реалізувати своєрідний цивілізаційний проект, який має бути проектом не регіональної цивілізації буфера між Заходом та Сходом, а проектом цивілізації гуманістичних інновацій – гідної самореалізації людини. Його гаслом має стати: «Гідна самореалізація людини – сильна країна». Адже, за даними експертів ООН, які ґрунтуються на дослідженні 192 країн світу, економічне зростання на сучасному етапі обумовлюється: наявністю капіталу – на 16%, природними ресурсами – на 24% та людським і соціальним потенціалом –

[1] Чупрій Л. В., Богдановський І. В., Льовкіна О. Г. Цивілізаційна роль України в сучасному глобалізованому світі. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 13–19.

на 64% [1]. Національним пріоритетом розвитку має стати ефективна підтримка освіти і науки через механізми дієвих стимулів для підтримки креативних студентів, викладачів, науковців. Необхідно зупинити масовий відтік талановитих студентів і науковців за кордон, слід, нарешті, зрозуміти, що така деінтелектуалізація України – стратегічна загроза національній безпеці. У своєму цивілізаційному проекті Україна повинна виступати як інноваційно-інформаційне суспільство[2].

Надприбутки мають найрозвинутіші країни, що виготовляють і експортують новітні технології. За ними йдуть держави – виробники товарів. Найменші ж доходи припадають тим, хто змушений спеціалізуватися на експорті сировини (за винятком країн – експортерів нафти і газу). Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, Захід забезпечив інформаційно-технологічне панування на планеті і поставив цим у залежність від себе всі інші країни.

Першочергова роль у прориві в майбутнє, як вже відзначалося, належить найсучаснішим науково-технічним галузям, особливо у сфері електроніки та інформатики, але зберігають своє значення і традиційні для нашої республіки наукомісткі виробництва (літакобудування, виготовлення зброї тощо). Цей потенціал може бути актуалізований достатньою мірою лише за умов, коли відповідні галузі почнуть працювати і розширювати обсяги виробництва. Останнє ж можливо лише за умов їх переважної орієнтації на зовнішні ринки.

Такими ринками не можуть бути країни Заходу. Як потенційних покупців наших товарів ми мусимо розглядати передусім держави Центральної Азії та Середнього Сходу, а також Китай, Індію, африканські країни. За таких умов життєво важливого значення набуває спрямування зовнішньополітичної стратегії України на країни Каспійсько-Центральноазійсько-Середньосхідного регіону, а також на інші держави Азії й Африки. Саме тут продукція вітчизняного літакобудування, танкобудування тощо може знайти належний попит. Потрібно посилювати співпрацю з країнами Азії. Фундаментальне партнерство з Азією, яка

[1] Доклад о развитии человеческого потенциала за 1996 г. Нью-Йорк, 1996. С. 6.

[2] Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

пропонує нові моделі розвитку та альтернативи модернізації в сучасному світі як противагу ісламському фундаменталізму, може принести Україні значні дивіденди.

На важливій ролі України в європейському та світовому контексті акцентує увагу Володимир Горбулін, який наполягає на тому, що «нам треба показувати, що ми – вирішення проблеми, а не сама проблема». Проте дослідник підкреслює, що у геополітичному вимірі світ поступово усвідомлює, що Україна веде боротьбу не тільки за себе, а й за «європейські демократичні цінності». В цьому контексті повністю погоджуємося з Володимиром Павловичем і хочемо зазначити, що Україна сьогодні є форпостом європейської цивілізації і ціною життя багатьох своїх синів рятує Європу та світ від російської експансії. Історично Україна неодноразово рятувала європейську цивілізацію від різного роду загарбників: ще в часи татаро-монгольської навали Київська Русь значною мірою виснажила татаро-монгольські війська, і вони не захопили території європейських країн; у битві під Оршею 1514 року спільні литовсько-польсько-українські війська під проводом князя Костянтина Острозького розгромили війська Московщини і припинили їх зазіхання на українсько-литовсько-польські території. Трохи пізніше, у 1621 році, під Хотином козацькі війська під проводом гетьмана П. Сагайдачного спільно з поляками відбили турецьку навалу і припинили експансію Османської Туреччини на ці території. Згадаймо також подвиг Степана Кульчицького, завдяки героїзму якого був врятований Відень і зупинена мусульманська агресія на Європу. Не слід забувати і вклад України у перемогу над нацистською Німеччиною, оскільки близько 10 млн. українців віддали свої життя за це, не говорячи про економічні втрати, оскільки саме українська територія поряд з білоруською постраждали найбільше від гітлерівської навали.

Щодо кількості жертв війн з боку українців, то вона, за даними В. Мусієнка, сягає 200 млн. І, на жаль, усі мовчать про споконвічне винищення українців в різних масштабах, при цьому дивуючись, що вони й досі живуть на своїй землі. Відповіді на це запитання ніхто, крім самих українців, не дасть.

У філософії історії Україна починає посідати чільне місце, оскільки вона стає повноцінним учасником світових інтеграційних процесів, і тому особливо гостро зараз постає перед нею питання захисту своєї національно-державної ідентичності, що була здобута порівняно

нещодавно і через багатовікову залежність від інших країн ще не встигла закріпитися як монолітна та непорушна.

Революція Гідності, Помаранчевий майдан, Євромайдан, відбиття агресії Росії засвідчили, що український народ волелюбний і справедливий, здатний до самоорганізації і готовий відстоювати високі демократичні цінності, які є основою західної цивілізації. Ми показали світу, що саме демократія, а не євразійські цінності патерналізму, етатизму, покірності влади, які найбільше проявляються в російській недоімперії, є для нас ключовою і ми є форпостом захисту західної цивілізації. Тому більшість демократичних країн активно допомагають нам у розвитку. Проте сподіватися тільки на зовнішню допомогу ми не повинні. Українці в першу чергу мають спиратися на внутрішні ресурси і власні сили. І один з найголовніших наших ресурсів – людський потенціал та сила соціальної організації українців. Наше завдання – збудувати сильну, сучасну національну державу, здатну гарантувати безпеку нації від зовнішньої агресії та провести внутрішню соціально-економічну трансформацію. Як влучно зазначив Володимир Горбулін у цьому контексті, Україна має проявити здатність до масштабної соціально-адміністративної перебудови в нових умовах гібридного світу і протидії російській агресії. Ми повинні завершити реформування більшості сфер суспільного життя і активно розвивати ті галузі, які зможуть вивести Україну на передові позиції у світі[1]. У сучасних умовах, як писав Сергій Дацюк, Україна має здійснювати не стільки модернізацію (як запозичення і копіювання кращих чужих зразків), скільки запроваджувати інноваційну модель розвитку, базовану на знаннях, інтелекті та винахідництві. І в нас ще є відповідний інтелектуальний потенціал, головне на сьогодні – зупинити відтік мізків і створити гідні умови для освітян та науковців, які зможуть перетворити Україну у високорозвинену країну світу.

Отже, поліцивілізаційна природа української державності відкриває перед нею унікальні можливості зреалізувати потенціал діалогу культур як для досягнення стабілізації суспільного розвитку, так і для реалізації можливостей відновлення глобальної рівноваги як вирішальної умови виживання людства. Потрібно прагнути до наповнення національної української ідеї не тільки політичним змістом (незалежність), але й

[1] В. Горбулін. Мій шлях у задзеркалля. Київ: Брайт Букс, 2019. 264 с.

економічним – реальне підвищення матеріального рівня життя більшості громадян (а не тільки „нових українців”).

Тож основними геополітичними завданнями України на сучасному етапі є: забезпечення суверенітету і територіальної цілісності, зокрема повернення тимчасово окупованих територій; зміцнення міжнародної та внутрішньої безпеки України; зміцнення становища України в європейському цивілізаційному просторі шляхом активізації зусиль щодо всебічної інтеграції до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур; посилення стратегічного партнерства зі США і зв’язків з країнами Західної Європи; зміцнення відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та іншими; сприяння формуванню «поясу стабільності» та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії, посилення співпраці з азійськими країнами, геополітична роль яких у світі зростає з кожним роком.

Ключовими зовнішньополітичними трендами для України є європейська та євроатлантична інтеграції. Президент України В. Зеленський подав заявку на вступ до Європейського Союзу 28 лютого 2022 року, акцентуючи увагу на тому, що наша країна гідна стати членом Євросоюзу. На початку березня 2022 року Європейський парламент підтримав резолюцію, яка рекомендує інституціям Європейського Союзу якнайшвидше надати нашій країні статусу країни-кандидата на вступ до ЄС.

Європейська рада 23 червня 2022 року ухвалила рішення про надання Україні та Молдові статусу кандидата в члени ЄС. За надання Україні кандидатства проголосували представники усіх 27 країн Євросоюзу.

8 листопада 2023 року президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн, презентуючи звіт щодо розширення ЄС, рекомендувала Європейській раді розпочати переговорний процес з Україною. За її словами, Україна завершила понад 90% необхідних кроків.

У Брюсселі 14 грудня 2023 року Європейська рада вирішила розпочати переговори про вступ України й Молдови до Європейського Союзу.

У червні 2024 року було офіційно затверджено переговорну рамку та розпочалися перемовини про вступ нашої держави до Євросоюзу. Це буде складний і напружений процес, оскільки ми маємо узгодити свої позиції

по 35 розділах переговорної рамки і кожна з європейських країн може висувати свої вимоги до України, які потрібно врахувати. А зважаючи на те, що деякі країни, зокрема Угорщина, спеціально створюватимуть певні перешкоди для України, то цей процес може тривати до 5 або й більше років. Слід згадати, що Хорватія, яка приєдналася до ЄС у 2013 році, здійснювала цей процес до 10 років. За оптимістичними оцінками, Україна стане членом ЄС у 2030 році.

У геополітичному плані Україна могла б активізувати співпрацю чи приєднатися до уже існуючих регіональних проєктів, зокрема Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), створеної 1991 року, Ініціативи трьох морів (2016), яка включає на основі економічних інтересів такі країни, як Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехія, Угорщина, Австрія, Болгарія, Хорватія, Румунія, Словаччина та Словенія, Бухарестської дев'ятки (2015), яка об'єднує на основі безпекових інтересів такі східноєвропейські країни, як Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, Румунія, Естонія, Литва, Латвія, Болгарія.

Україна зацікавлена у прихильності до неї США як великої наддержави, статус якої визначається військовою могутністю, рівнем економічного розвитку, лідерством у розробці й запровадженні найсучасніших високих технологій в усіх секторах економіки. Слід відзначити, що між США та Україною у червні 2024 року підписаний безпековий двосторонній договір, де чітко прописані економічні, безпекові, військові гарантії з боку США як стратегічного партнера. На середину 2024 року Україна вже має близько 17 двосторонніх безпекових договорів [1]. Серед цих угод потрібно насамперед згадати україно-французьку та україно-німецьку двосторонні безпекові угоди, оскільки ці країни є провідними в Євросоюзі. Так, за результатами перемовин Франція пообіцяла надати Україні у 2024 році близько 3 млрд. євро військової допомоги. Щодо ключових пунктів угоди між Україною та Францією остання зобов'язується надавати довготривалу допомогу для захисту та відновлення територіальної цілісності України, сприяти економічному відновленню та реконструкції нашої країни, запобіганню та

[1] Безпекові угоди: з якими країнами підписано та яку військову допомогу отримає Україна. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/06/17/infografika/polityka/bezpekovi-uhody-yakymy-krayinamy-pidpysano-ta-yaku-vijskovu-dopomohu-otrymaye-ukrayina

активному стримуванню будь-якої нової агресії з боку РФ. Також в угоді передбачено підтримку процесу інтеграції до Європейського Союзу та НАТО.

Окремий пункт передбачає конкретні напрямки військового та безпекового співробітництва між Україною та Францією, включаючи спільне виробництво зброї, постачання далекобійної зброї та бойової авіації, а також співпрацю у кіберпросторі.

Було також зазначено, що в рамках Контактної групи з оборони України французька сторона прийматиме активну участь у коаліціях, спрямованих на артилерійське виробництво та протиповітряну оборону нашої країни. Крім того, вона братиме участь у коаліціях, пов'язаних із повітряними силами та морською безпекою, а також в інших об'єднаннях.

Угода передбачає, що Україна і Франція співпрацюватимуть щодо остаточного вирішення питання з використання заморожених російських активів, подальшого введення санкцій проти Росії як держави-агресора та притягнення її до відповідальності.

Сторони також підтверджують, що будь-яка країна-агресор має обов’язково понести відповідальність за свої злочинні дії і Російська Федерація обов’язково повинна бути покарана за воєнні злочини. Тож Україна та Франція й далі працюватимуть у Коаліції щодо пошуку опцій для створення трибуналу стосовно злочину агресії Росії проти України.

Документ передбачає формування механізму екстрених консультацій у разі можливої майбутньої збройної російської агресії, який застосовується на вимогу будь-якого з учасників угоди протягом 24 годин для визначення заходів, необхідних для протидії або стримування агресії.

Щодо німецько-української безпекової угоди, то Берлін бере на себе зобов'язання витратити близько 7,1 млрд. євро в 2024 році на забезпечення України зброєю та тренування Сил оборони України. Німеччина також сприятиме разом із європейськими та міжнародними партнерами спільним закупівлям та іншим формам співпраці для зміцнення Сил безпеки та оборони України.

Угода перелічує, над якими саме спроможностями працюватиме Німеччина, допомагаючи Україні, зокрема включаючи розробку концепції майбутніх Сил оборони України, посилення командно-штабної підготовки ЗСУ, підвищення оперативної сумісності з євроатлантичними партнерами, надання сучасного військового обладнання у сухопутній, повітряній,

морській, космічній та кіберсферах, посилення протиповітряної оборони України, активніше постачання сучасної артилерії, бронетехніки.

Німеччина також зобов'язалася стимулювати свої оборонні підприємства інвестувати в оборонно-промисловий комплекс України, локалізувати тут воєнне виробництво, розробляти спільні проекти з українськими виробниками та зменшувати бар'єри, які ускладнюють таку співпрацю. Значна увага приділялася постачанню боєприпасів, зокрема Rheinmetall AG обіцяв подвоїти їх виготовлення для України у 2024 році у два рази з подальшим нарощуванням виробництва.

Україна в свою чергу підтверджує намір продовжувати впроваджувати комплексні демократичні реформи у секторі безпеки та оборони. Це проведення оборонних реформ та модернізація, зокрема зміцнення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки та інше.

Учасники угоди планують спільно працювати над захистом ІТ-інфраструктури від кібератак, а також підтримувати модернізацію та реформування архітектури безпеки та розвідки нашої країни. Україна та Німеччина виявляють намір зміцнити співпрацю для протидії загрозам інформаційній безпеці, включаючи пропаганду та інші форми іноземного зловмисного втручання, такі як дезінформація. Держави планують підвищити рівень співробітництва в сфері розвідки та безпеки, зокрема шляхом обміну розвідувальною інформацією та співробітництва в галузі контррозвідки.

Проте реалізація цих безпекових угод та зміцнення геополітичного становища України у світі будуть оптимальними тільки в умовах реального й ефективного реформування більшості сфер суспільного життя, формування правової держави, подолання корупційних явищ, підтримки розвитку громадянського суспільства, формування середнього класу, створення належних умов для залучення іноземних інвестицій, які сприятимуть економічному зростанню країни, і насамперед наявності державницької, відповідальної, професійної, патріотичної еліти.

Україна сьогодні переживає тяжкі часи, відбиваючи агресію Російської Федерації, очільники якої вирішили, що наша країна не має права на існування. Проте вони жорстко прорахувалися, оскільки українські захисники, борючись за свободу і незалежність своєї країни, успішно протидіють «другій армії світу»!

2.5. Геополітичні погляди провідних українських діячів початку XX століття

Аналізуючи геополітичні погляди провідних українських діячів початку XX століття, слід констатувати, що більшість з них вказували на стратегічне геополітичне положення України між азійською і європейською цивілізаціями, яке має як свої переваги, так і недоліки. В цьому контексті Дмитро Донцов, Микола Міхновський, В'ячеслав Липинський, Зеновій Пеленський, Степан Рудницький, Степан Томашівський, Юрій Липа та інші наголошували на важливості чіткого визначення геополітичної стратегії України, критично оцінювали можливий союз з Росією і вказували на важливість всіма можливими засобами послаблювати геополітичні впливи Москви, вказуючи на її шовіністичні та імперіалістичні прагнення.

Слід нагадати, що й сьогодні російські політики і деякі науковці заперечують існування незалежної Української держави, акцентуючи увагу на тому, що її виникнення було випадковим. Головний ідеолог «російського міра» А. Дугін зазначає: «Існування України в нинішніх кордонах і з сучасним статусом «суверенної держави» рівнозначне завданню жахливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівноцінне вторгненню на її територію. Подальше існування унітарної України не припустиме. (…) Ця територія повинна бути поділена на кілька поясів, відповідно до геополітичних та етнокультурних реальностей» [1] . «Суверенітет України є настільки негативним явищем для російської геополітики, що в принципі легко може спровокувати збройний конфлікт. (…) ... факт існування «суверенної України» є, на геополітичному рівні, оголошенням Росії геополітичної війни»[2]. О. Дугін як ідеолог «новітнього євразійства» разом з більшістю провладних російських політиків використовують геополітичну науку як ідеологічну форму прикриття російських експансіоністських і шовіністичних нахилів, зокрема, як і раніше німецький дослідник К. Гаусхофер використовував геополітику як знаряддя для здійснення загарбницької і шовіністичної політики нацистської Німеччини. Виходячи з цих геополітичних парадигм, Російська Федерація всі зусилля спрямовує на те, щоб залишити Україну в орбіті своїх впливів і досягнути домінування в Центральній та Східній

[1]Дугин А. Г. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. Москва: Артогея, 1997. С. 67.
[2]Там само.

Європі, в подальшому поступово послаблювати країни Євросоюзу, а в перспективі й привівши його до розпаду. Тому Україна – це тільки початок далекоглядних геополітичних планів Росії, яка хоче повернути собі славу і сфери впливу Радянського Союзу. Недаремно В. Путін зазначав, що найбільшою геополітичною трагедією XX століття він вважав розпад Радянського Созу. Але без України Російська Федерація не зможе стати імперією, про що чітко зазначав ще З. Бжезінський. Тож міжнародне співтовариство за жодних умов не повинно дозволити Росії досягнути домінування в Центральній та Східній Європі.

Якщо аналізувати геополітичні доктрини українських діячів початку XX століття, то одне з чільних місць серед них займають погляди М. Міхновського, який у своїй роботі «Самостійна Україна» (1900) визначав Україну як природно-просторову реальність, межі якої збігаються з природними межами української території. Природні та політичні кордони від Карпатських до Кавказьких гір окреслені як історичні рубежі творення української нації та держави. На цій підставі основним завданням українства у XX столітті, на думку автора, мало бути відновлення української держави, знищеної внаслідок військово-політичного тиску Російської імперії та об'єднання всіх етнічних теренів[1].

У цій праці визначені такі програмові положення стосовно реалізації українцями власних державницьких інтересів: трактування української нації у становищі загарбаної в Російській імперії; визнання державної незалежності України національним ідеалом міжнародних і міжнаціональних відносин у відновленій державі та громадянської злагоди в суспільстві; засудження політичних і культурних репресій російської імперської влади проти української нації[2]. М. Міхновський чітко у своїй роботі зазначав, що Україна має всі політико-правові підстави для відокремлення від Російської держави і здобуття незалежності.

Ґрунтовніше геополітичну проблематику досліджував Д. Донцов у своїх розвідках «Міжнародне положення України і Росія» (1918) і «Українська державна думка і Европа» (1918). У цих працях був визначений геополітичний ідеал українського вольового націоналізму –

[1] Чупрій Л. В. Ідеї самостійної України у працях діячів XX ст. URL: https://matrix-info.com/ideyi-samostijnoyi-ukrayiny-u-pratsyah-diyachiv-hh-ct/
[2]Міхновський М. І. Самостійна Україна. Київ: Діокор, 2002. С. 34.

створити потужну українську державу над Чорним морем із континентальним міжнародним значенням для всієї Європи.

У своїй праці «Міжнародне положення України і Росія» Д. Донцов порушував питання про потребу реконструкції геополітичного простору Середньо-Східної Європи. Він аналізує можливість розпаду Росії на початку ХХ століття після Першої світової війни і прогнозує відновлення Української держави. Цьому, на його думку, сприятиме налагодження зв'язків української політичної еліти із країнами Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, які були зацікавлені в остаточному розвалі Російської імперії.

Д. Донцов у своїй праці активно досліджував ідеї К. Маркса, який у своїх дослідженнях змальовував імперський характер Росії, описуючи її як «жандарма Європи» і «тюрму народів». Маркс вважав, що Росія, захопивши Литву, Білорусь і Україну, неодмінно загрожуватиме Середній Європі, а згодом і Західній Європі. В цьому контексті Д. Донцов відзначав, що Росія завжди буде прагнути захопити Україну, і повний контроль Москви над Україною дає їй абсолютну перевагу над Середньою Європою, тому боротьба за Україну буде точитися завжди[1].

Д. Донцов не міг навіть допустити можливість федерації з Росією і писав: «Федерація Росії з Україною – така сама нісенітниця, як федерація Англії з Ірландією, або Пруссії з Великопольщею. Петербург нестерпів би ніякого, хоч лише автономного, державного новотвору на найважливішім шляху своєї експансії – в Києві».

Геополітичні перспективи розбудови української держави Д. Донцов розглядав у своїй праці «Українська державна думка і Европа». Він вважав, що створення сильної української держави буде «важним чинником европейської рівноваги»[2], оскільки зніме перевагу Росії над Середньою Європою; тільки у міцному союзі із сусідніми східноєвропейськими державами – від Естонії до Грузії, від Польщі до Румунії – Україна стане надійною основою стабільності та геополітичної рівноваги для всієї Європи. Д. Донцов у своїй роботі чітко пояснював, чому всі попередні занепади України призводили до дестабілізації всієї Середньо-Східної Європи і наскільки це використовувала Росія, щоб

[1]Донцов Д. Міжнародне положення України і Росія. *Український націоналізм: історія та ідеї.* Науковий збірник. Вип. 1. За ред. О. Багана. Дрогобич: Посвіт, 2009. С. 380.

[2] Там само. С. 366.

посилювати свої імперські прагнення й загрожувати Європі. Він акцентував увагу на тому, що в тих умовах Україна може постати як європейська держава за політичними і правовими традиціями. Науковець виділяв декілька ключових передумов для відновлення незалежної української держави. В першу чергу це об'єктивні умови навколишнього середовища – сприятливі транзитні умови, чорноземні ґрунти, корисні копалини. Другою ключовою передумовою є світоглядні та соціокультурні позиції населення України щодо формування самостійності, третьою – ціннісні орієнтації українців, які є досить відмінними від російських.

Сутність української геополітичної ідеї Д. Донцов окреслив у своїй роботі «Підстави нашої політики»: «У цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні своєї власної державності і культури – цілої культури Заходу, якраз лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою всієї нашої політичної програми. І насправді, від долі України в цій боротьбі залежала перемога одного з обох принципів на континенті: європейського або московського…» [1]. Дослідник також відзначав: «Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськости, тільки такій нації приділяється спеціяльна клітина на шахівниці світової історії. Лише ясно сформульований національний ідеал робить з певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воль всередині нації, які без нього шукають інших центрів тяжіння»[2]. На думку Д. Донцова, Україна має вписатися власними національними устремліннями в глобальні геополітичні прагнення свого макрорегіону.

Філософ вважає, що таким макрорегіоном для України є простір Середньої Європи «від Адрії до Дону і від Балтики до Середземного моря»[3]. Д. Донцов писав: «Як для Ірландії боротьба з Великою Британією, як для сербів і болгар аж до 1912 р. боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом. Він диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціяльною історичною ролею, яку судилося нам грати»[4]. Саме Україна є головним

[1]Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1957. С. 95.
[2]Там само.
[3]Там само.
[4]Там само.

союзником Європи у боротьбі проти усіх можливих форм російської імперської державності.

В подальшому основні аспекти геополітичної стратегії українського націоналізму були представлені З. Пеленським на І Конгресі українських націоналістів у 1929 році. Дослідник визначив три ключові напрями зовнішньополітичної активності майбутньої української держави: галицько-балканський, каспіє-кавказький і білорусько-балтійський. Тобто українська держава повинна була посилювати свої впливи в регіоні Східної Європи з тим, щоб стати стратегічно важливою країною. З. Пеленський відзначав: «Тільки відтіснення Росії від Кавказу і від Балтики примусить її повернутись остаточно обличчям до Сходу і в той спосіб звільнить Україну раз і назавжди від свого натиску…»[1].

Дещо відмінними від геополітичних стратегій націоналістів були політичні ідеї М. Грушевського. У період революційних подій М. Грушевський спочатку був федералістом і писав про федерацію європейських народів, де український буде одним із рівноправних суб'єктів. Він також наївно сподівався на створення можливого федеративного союзу України з Росією, яка може бути демократичною, і деякий час навіть відзначав, що не потрібно надмірно перейматись проблемою політичної незалежності України. Але пізніше після захоплення Києва більшовиками М. Грушевський змінив свої погляди і почав акцентувати увагу на прагненні України до відновлення державності, поширенні її громадянства на все населення країни, зміцненні єдності країни навколо загальнонародних символів. Видатний історик визнавав, що в основі ідейного спрямування революційних дій народних мас не можуть бути ідеали державного домінування і українського імперіалізму, а насамперед ідеали демократичного устрою для всього народу та утвердження України в єдиній світовій федерації держав як країни з унікальною географічною, економічною і культурною специфікою. М. Грушевський розглядав державний суверенітет як закономірну і логічну форму реалізації інтересів не окремої соціальної групи, а всього українського народу на спільній території під впливом конкретних географічних, ментально-психологічних, соціально-політичних факторів.

---

[1] Пеленський З. Міжнародна політика України. *Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: документи і матеріали* / упоряд. В. Муравський. Львів, 2006. С. 272.

Він активно підтримував і сприяв розробці геополітичного проекту Балто-Чорноморської вісі. У своїй роботі «На порозі Нової України» він констатував: «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, а географічні орієнтували і орієнтують на Південь, на Чорне море...». «Чорне море не ділило, а зв'язувало узбережні краї»[1]. М. Грушевський розумів об'єктивну цивілізаційну належність України до Заходу, закликав орієнтуватися на західні країни. Разом з тим він писав: «Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які, подібно як і Україна, виросли у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й ріжнорідних культурних і політичних взаємин»[2]. Учений доводив, що географічні особливості України, а саме водні артерії, «ведуть до комунікаційного центру» Чорного моря, шляхи сполучення, «коли б вони будувалися нами в орієнтуванні нашими інтересами», теж мали б бути спрямованими до нього.

Серед українських дослідників прихильниками європейської орієнтації України та ідей «Міжмор'я» слід назвати С. Рудницького, С. Томашівського, В. Липинського, Ю. Липу[3]. Так, С. Рудницький розглядав планетарний простір як сукупність біогеографічних систем, населення яких утворює власні політичні структури. Він досліджував вплив території, розташування, інших чинників навколишнього природного середовища на становлення нації. У своїх роботах, зокрема у «Короткій географії України», дослідник розглядав Україну як природно-територіальний комплекс, простір якого у географічному вимірі має свої межі у Східній Європі, а в історичному є середовищем проживання української етнічної групи з власною мовою, культурою, традиціями. С. Рудницький також розглядав чорноморську орієнтацію України. Він наголошував на специфіці географічного положення нашої країни, що має широкий вихід до Чорного моря, яке у свою чергу пов'язане протоками Босфор і Дарданелли з Середземномор'ям і далі – з Малою Азією і

[1]Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. Київ: Веселка, 1992. С. 148.
[2]Там само.
[3]Корома Н. Місце України у формуванні Балто-Чорноморського регіону: від ідеї до реального співробітництва. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія.* 2007. № 54. С. 55 –57.

Африкою[1]. В іншій праці «Українська справа зі становища політичної географії» С. Рудницький обґрунтував значення Чорного моря для розвитку нашої країни в історичному контексті й накреслив можливі сценарії розвитку України, передбачаючи налагодження сполучення через мореплавні канали між Чорним, Балтійським морем і Каспієм. Учений-географ зазначав: «У безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорука великої політично-географічної ролі України вже в найближчій будучині»[2].

С. Томашівський у цьому контексті також акцентував увагу на історичних наслідках розташування України в центрі Європи, що зумовлювало постійну боротьбу інших країн за її території та її нерозривний зв'язок з Чорним морем. Зокрема, С. Томашівський писав: «Тільки в географічному розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж усієї історії. Більша частина України як і певна частина Східної Європи була зв'язана своєю водною сіткою з Чорним морем і мусила ділити його долю»[3].

Подібні ідеї також підтримував український економіст та географ Антін Синявський. Зокрема, у своїй статті «УССР та Близький Схід в світлі геополітики. Проблема торговельних зв'язків» учений простежував зовнішньополітичні орієнтації України щодо країн Близького Сходу, особливо Туреччини. А. Синявський детально вивчав географічне положення України в динаміці історичного розвитку, але вже з урахуванням тогочасних реалій, розкриваючи значення території нашої держави як транзитної, а також достатньо індустріально розвиненої країни регіону[4]. Дослідник зазначав: «Україна є також частиною людськості й також частиною території земної кулі, що може скласти певний економічний комплекс з країнами Близького Сходу на засадах найбільш доцільного розподілу праці й обміну продукцією»[5]. Певні перспективи для українсько-турецької торгівлі він, зокрема, вбачав, як вказується в праці,

[1]Рудницький С. Коротка географія України. Антропогеографія України [Текст]. Ч. 2. Львів, 1914. С. 107.
[2]Там само.
[3]Томашівський С. Українська історія: Нарис І. Старинні і середні віки. Львів: Вчора і нині, 1919. С. 17.
[4]Синявський А. С. Вибрані праці. Київ: Наук. думка, 1993. С. 196.
[5]Там само.

«в зв'язку з енергійною політикою нової Турції до скорішої інтенсифікації й індустріалізації»[1].

Відомий український консерватор В. Липинський у своїх працях також розглядав геополітичну проблематику. Він утверджував у політичній думці такі концепти, як «державний суверенітет», «політико-національна незалежність», «територіальний патріотизм». У своїй роботі «Хам і Яфет» В. Липинський акцентував увагу на важливості досягнення єдності різних регіонів України в межах спільної території щодо використання її ресурсного потенціалу. Він активно підтримував ідеї відновлення української держави і її визнання існуючими державами Європи як суб'єкта міжнародних відносин.

Інший відомий український діяч Ю. Липа у своїх роботах «Призначення України», «Чорноморська доктрина», «Розподіл Росії» досліджував роль і значення України у регіоні Південно-Східної Європи. Ю. Липа вивчав ментальні й соціополітичні особливості Росії та України і вказував на несумісність співіснування незалежної української держави і російської держави як двох різних історичних типів поєднання території, населення і політичної влади з різними ціннісними домінантами. Досліджуючи історію становлення великоруської імперії, спочатку як Московського царства а потім як великодержавної Росії і Радянського Союзу, Ю. Липа обґрунтував гіпотезу щодо неминучого політичного конфлікту України і Росії як двох протилежних природно-просторових центрів впливу у межах території, що охоплювалися кордонами Радянського Союзу. Ю. Липа був прихильником концепту «Міжмор'я» і зазначав, що для протидії імперським впливам Україна повинна стати інтегруючим центром федерації східноєвропейських держав. Для дослідження цієї тематики він у 1940 році створив у Варшаві Український Чорноморський інститут. У своїй праці «Чорноморська доктрина» Ю. Липа акцентує увагу на тому, що присутність Росії в Криму робить її господарем Чорного моря і ставить у залежність від неї Балканські країни, без яких зміст об'єднання втрачається. Тому головним стратегічним завданням для України залишається витіснити Росію з Чорного моря.

Третя праця трилогії Ю. Липи «Розподіл Росії» показує усю складність стосунків між Україною і Росією протягом майже двох з половиною століть після Полтавської битви. Майбутнє Російської імперії

[1] Синявський А. С. Вибрані праці. Київ: Наук. думка, 1993. С. 198.

Ю. Липа бачить в її розчленуванні, після чого виникнуть самостійні національні держави, в тому числі Українська соборна держава, створивши співдружність вільних народів.

Пророчі ідеї Ю. Липи підтвердилися сьогодні повною мірою. Росія, керуючись своїми «великоруськими ідеями», загарбала Крим і здійснила окупацію частини Донбасу. Як ніколи актуальною наразі стає проблема реалізації концепту «Міжмор'я».

Особливості становлення України і Російської імперії як несумісних за ментальністю та світоглядно-ціннісними орієнтаціями державних утворень досліджував інший український діяч І. Лисяк-Рудницький. Він розглядав Україну як комплекс навколишнього середовища, специфічний географічний простір у центрі Східної Європи, природні та людські ресурси якого впливають на соціально-політичні процеси суспільства. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що в історичному аспекті природно-ресурсний і людський потенціал українських територій постійно використовувався іншими державами і найбільше Російською імперією. Дослідник чітко вказував на те, що росіяни й українці різні етнічні групи, які мають свою історію і культуру, і їх не можна жодним чином ототожнювати. Тому українці як титульний етнос мають всі права на формування незалежної держави. І. Лисяк-Рудницький зазначає, що для відновлення української державності потрібно забезпечити розвиток соціально-економічної і культурної сфер суспільства, підготовку сприятливого міжнародного середовища. Але він наївно сподівався, що Україна може здобути незалежність в межах соціалістичної системи, використавши право республіки на самовизначення і вихід зі складу Радянського Союзу, прописане в Конституції СРСР, і стати країною, подібною до соціалістичної Польщі чи Угорщини [1]. В незалежну соціалістичну Україну вірив також І. Дзюба, який писав: «Я вірю в соціалістичну Україну – реально існуючу і справді рівну серед соціалістичних країн, бачу її як національну реальність[2].

Підсумовуючи, слід зазначити, що провідні діячі українського визвольного руху початку – середини XX століття акцентували увагу на стратегічному геополітичному положенні України між азійською і європейською цивілізаціями. Вони наголошували на важливості чіткого

[1]Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Т. 2. Київ: Основи, 1994. С. 315.
[2]Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 217.

визначення геополітичної стратегії України, яка має бути спрямованою на європейські країни і на геополітичну лінію Південь–Північ, оскільки вона є віссю українських земель. Більшість українських діячів критично оцінювали можливий союз із Росією і наголошували на важливості всіма можливими засобами послаблювати її геополітичні впливи.

2.6. Відродження концепту «Міжмор'я» та Прометеїзму в контексті подолання російської експансії

В умовах посилення міжнародних викликів, широкомаштабної російської агресії, поширення ідей «російського міра» актуалізується питання щодо більш ґрунтовного дослідження і практичного впровадження концепту «Міжмор'я», що сприятиме формуванню потужного геополітичного союзу країн Центральної та Східної Європи (Польща, Україна, Литва, Латвія, Естонія та ін.), в якому Україна відіграватиме важливу роль, що стримуватиме великоросійські імперські амбіції чи призведе до розвалу Російської імперії. Активним прихильником цієї ідеї є польський президент Анджей Дуда, який зазначив у розмові для Польського пресового агентства (Polskaagencja Prasowa): «Я обмірковую ідею створення партнерського блоку держав від Балтійського до Чорного та Адріатичного морів». Ідея створення проекту «Міжмор'я» обговорювалася під час зустрічі польського президента з Петром Порошенком на міжнародному саміті країн Європейської співдружності. Слід зазначити, що під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН відбулася перша зустріч країн регіону Адріатичного, Балтійського і Чорного морів. Наразі зроблені нові кроки, спрямовані на об'єднання цих держав. Ці ідеї також підтримував польський екс-президент Лех Качинський, який у 2008 році виступав за створення коаліції Польщі, України, Литви, Латвії, Естонії для політичної підтримки Грузії в умовах військової агресії з боку Росії. Відомі польські активісти Єжи Гедройц, Юліуш Мірошевський і Богдан Осадчук на сторінках паризького культового часопису «Культура» також доводили важливість для Польщі підтримки незалежності України та створення міцного союзу між ними.

Реалізація проекту «Міжмор'я» матиме значні геополітичні, економічні та соціокультурні переваги. Сильні і незалежні Польща, Литва, Україна, інші країни регіону могли б створити регіональний союз, який базуватиметься на кращих зразках історичної спадщини європейської

Київської Русі, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. В сучасному геополітичному становищі це могло би стати надзвичайно цінною ініціативою. Міцний альянс незалежних держав Центральної і Східної Європи став би адекватною відповіддю на експансію агресивної євразійської імперії, що є небезпечною для всіх країн Європи, але особливо для України, бо російські геополітики заперечують існування незалежної Української держави, акцентуючи увагу на тому, що її виникнення було випадковим.

Визначаючи практичні аспекти реалізації цієї ідеї, потрібно розглянути основні зовнішньополітичні вектори Української держави. Це євразійський (Росія, СРСР, СНД), європейський (Польща, Західна Європа, США) та південно-східний (Балкани, Візантія, Туреччина, країни Сходу) напрямки, навколо яких складаються відповідні парадигми зовнішньополітичного мислення. Всі вони мають досить глибокі історичні корені й зумовлені низкою геополітичних чинників, що свідчить про їхню об'єктивність та важливість для існування держави.

У термінах класичної геополітики євроазійська модель втілює так званий "телурократичний принцип" (сухопутна потуга із стійкістю провідних рис цивілізації, соціальних традицій, етичних настанов), а євроатлантична модель – "таласократичний" (морської потуги з динамічним розвитком, ринковими взаєминами, індивідуальною ініціативою, етичною гнучкістю тощо). Південно-Східне коло орієнтацій пов'язують з дією принципу "межі" (берегової лінії, зони зіткнення перших двох принципів).

Не вдаючись до критики основ такого бачення структури геополітичного простору, а лише користуючись термінологією класичної геополітики, можна напевно визначити місце України як "цивілізацію межі". Це давало Україні і значні переваги, і великі проблеми. Саме за українські території чи за вплив на них постійно велася боротьба потужних світових гравців. Довгий час українські території перебували під впливом Російської імперії, яка нав'язувала нам євроазійські цінності патерналізму, авторитаризму, етатизму, що значно сповільнювало їхній розвиток. Після отримання незалежності певна частина українського населення підтримувала проросійські орієнтації. І лише останнім часом збройна агресія Росії чітко проявила справжнє обличчя російської влади, яка всіма можливими засобами, навіть самими ганебними, намагається повернути свій геополітичний вплив на Україну. Тож на цьому етапі

євразійський геополітичний вектор для України не є актуальним. Переважна більшість населення України вибрала європейські цінності і успішно рухається в бік євроінтеграції. Але, незважаючи на потужні євроінтеграційні прагнення українського народу, Україні ще потрібно активно попрацювати у цьому напрямку, щоб виконати всі вимоги Євросоюзу, серед яких ключовими є: подолання корупції, кодифікація вітчизняного законодавства до вимог Євросоюзу, реформування судової системи, модернізація ключових сфер суспільного життя та ін. Крім того, Євросоюз зіткнувся з рядом сучасних викликів: терористичні загрози, міграційна проблема, економічні проблеми в деяких країнах Євросоюзу, що ускладнює вступ України до Європейського Союзу. Звичайно, наше членство в Євросоюзі є першочерговим, проте не потрібно забувати й про інші геополітичні проекти, зокрема ініціативи щодо формування Балто-Чорноморського союзу, який буде стримувати імперські амбіції Російської Федерації.

Аналізуючи економічні переваги створення Балто-Чорноморського союзу, слід зазначити, що економіки цих країн досить добре доповнюють одна одну. Експерт Ігор Тишкевич проаналізував експортні можливості економічної взаємодії таких країн, як Україна, Білорусь, Польща, Литва, Словацька Республіка, Румунія. І для порівняння навів гриф німецької економіки. Як ми бачимо з діаграми 1, в цих країнах практично не спостерігається перекриття експортних технологій. Тобто в разі подібної кооперації така «спільна економіка» за своєю складністю і перспективами розвитку перевищує можливості економіки Німеччини.

Якщо аналізувати економіки країн Міжмор'я за Індексом комплексності економіки (Economic Complexity Indicator (ECI))[1], то ECI Німеччини дорівнює 1.922, Чехії – 1.673, Польщі – 0.93, Білорусі – 0.88, України – 0.52.

Аналіз можливостей країн Міжмор'я за рівнем стійкої конкурентної переваги (RCA) [2] показує ще більш перспективну ситуацію. Якщо

[1] ECI (Індекс комплексності економіки) – показник виробничих характеристик економіки країни, що пояснює економічну систему (не суми її частин) в цілому з точки зору експорту та взаємозв'язку з іншими країнами торговельним партнерам, а також різноманітність та комплексність експорту цієї країни. Він є високим, якщо є явна конкурентна перевага у виробництві й експорті великої кількості товарів.

[2] Цей індекс дістав назву RCA у зв'язку з тим, що такий аналіз робиться на основі фактично наявного експорту певних товарів з даної країни. Згідно з цим

параметр RCA буде 5,5 (дуже висока конкурентна перевага). Тобто країни регіону мають технології і товари з надзвичайно високою конкурентною перевагою практично у всіх областях. Це складні технології, товари з високою доданою вартістю.

Розглядаючи історико-культурні аспекти відродження Балто-Чорноморського союзу, слід зазначити, що вперше договір щодо його створення був підписаний у серпні 1919 року на конференції під Ригою. Підписи під документом поставили делегації Латвії, Литви, Фінляндії, Естонії, польські та українські представники.

Значний вклад у розробку програми розвитку країн Міжмор'я вніс глава МЗС Латвії Зігфрід Мейєровіц. Програма містила плани оборонного союзу, інтеграції економічних систем, спільну банківську та монетарну політику, політичну конвенцію про взаємну підтримку та спільну зовнішню політику, забезпечення вільного шляху від Балтійського до Чорного морів.

Аналізуючи історичні аспекти проблеми, слід зазначити, що ця концепція розроблялася на початку XX століття українськими, литовськими, польськими дослідниками та політиками. Активним її прихильником був Йозеф Пілсудський. Перший маршал Польщі розумів, що безпека його країни значною мірою залежить від створення альянсу сильних незалежних держав, які мали виконували функцію «санітарного кордону» між Польщею і Росією і могли б зупинити російську експансію на захід. Стратегічною метою Пілсудського було формування геополітичного союзу незалежних країн між Балтійським, Адріатичним, Чорним і Каспійським морями. Пілсудський прагнув створити федерацію Польщі, України, Литви, Латвії, Естонії, Білорусії, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, а також, можливо, Фінляндії, яка мала б опиратися також на три кавказькі республіки – Азербайджан, Грузію та Вірменію. Об'єднання цих країн в одному геополітичному союзі створило би в Європі територіально зміцнену спільноту. Ключовим елементом цього союзу повинна була стати незалежна Україна. Тому глава польської держави навесні 1920 року вирішив відновити і посилити незалежну, дружньо налаштовану до Польщі Україну. «Не варто мати ілюзій: навіть

індексом, якщо значення показника є вищим за 1, то країна має порівняльні конкурентні переваги в торгівлі даним товаром, тобто є конкурентоспроможною. Це означає, що експорт товару є вищим, ніж очікувалося, з урахуванням даних про його затребуваність у загальному обсязі експорту даного регіону.

якщо ми підпишемо мир, ми завжди залишимося ціллю для атак з боку Росії», – казав Пілсудський в інтерв'ю газеті Kurier Poranny після перемоги над більшовиками у Варшавській битві 1920 року. Концепцію Міжмор'я доповнювала інша геополітична доктрина Пілсудського – Прометеїзм. За задумом Пілсудського, Річ Посполита повинна була стати ядром конфедеративної держави, що зібрала б, з одного боку, всі європейські "осколки" Російської імперії – від Фінляндії до Азербайджану, а з другого – все європейське неросійське слов'янство – від Дону до Балкан.

Розуміння спільних польсько-українських інтересів підштовхнуло Пілсудського на підготовку київського наступу польсько-українських військ на більшовиків. Перед початком операції у Пілсудського було декілька сценаріїв. Найбільш бажаний мав би закінчитися повним розгромом більшовицької Росії, але його здійснення було можливе лише за умови допомоги з боку незалежної Української держави, оскільки позбавлена України Росія не становила би загрози для Польщі та Європи. Якби цей сценарій втілився в життя, Друга Річ Посполита отримала б цінного союзника на Сході і відгородилася б від агресивної Росії надійним «санітарним кордоном». Але, на жаль, без потужної міжнародної підтримки незалежна Україна впала під ударами більшовицьких військ.

Але польські націонал-демократи відкинули ідею конфедеративного зв'язку Польщі з Білорусією, Литвою та Україною. Навпаки, вони прагнули поділити ці території з Росією і полонізувати свою частку. Міжвоєнна польська присутність на «східних кресах» лишила по собі сумні спогади, які остаточно перекреслили спільне минуле.

Проте Пілсудський і його соратники не відмовились від планів створення польсько-українського союзу: уряд УНР в екзилі в союзі з Польщею, Румунією, Великою Британією і Францією до 30-х років XX століття продовжував шукати можливості звільнення України від більшовицького ярма. Наприкінці 30-х років польський міністр іноземних справ Юзеф Бек (Józef Beck) намагався модернізувати ідею Пілсудського, пропагуючи в дипломатичних колах «Третю Європу» – союз Польщі, Румунії і Угорщини.

Наприкінці 30-х років пророчі ідеї Пілсудського, що «без вільної України не буде вільної Польщі» також стали реальністю. В 1940 році в Катині радянським НКВД була розстріляна еліта польської держави, близько 21 тисячі польських громадян, переважно військовослужбовців.

Не пройшло й 20 років (після падіння України і поразки ідеї Балто-Чорноморського Міжмор'я), як Польща втратила свободу. В усій Східній Європі почалися темні десятиліття неволі.

Під час Другої світової війни концепцію альянсу країн, розташованих на узбережжях Балтійського, Чорного й Адріатичного морів, відродив польський генерал Владислав Сікорський (Władysław Sikorski), який в 1942 році ініціював дискусію між грецьким, югославським і чехословацьким урядами в екзилі. Сікорський вважав, що післявоєнна Центральна Європа повинна стати політично впорядкованим простором національних держав, об'єднаних за принципом конфедерації, але ця концепція не була схвалена союзниками по антигітлеровській коаліції, а Москвою вона розгладалась як загроза. На жаль, прихильники ідеї Міжмор'я, Прометеїзму і польсько-українського союзу гинули під час замахів (Симон Петлюра, Тадеуш Голувко (Tadeusz Hołówko), Владислав Сікорський, Ярослав Качинський (Jarosław Kaczyński)).

Лише після проголошення у 1991 р. незалежності України настав новий етап. Так, у 1992 році, після повалення комунізму в Польщі (1989) та СРСР (1991), ідея Міжмор'я була втілена в ролі офіційної геополітичної концепції на IV з'їзді Конфедерації Незалежної Польщі (KPN) – радикальної партії національно-визвольної орієнтації, яка була заснована в 1979 році у Варшаві. У 1993 р. український Інститут трансформації суспільства розпочав дослідження потенційних можливостей і переваг балто-чорноморського партнерства. В липні 1994 р. в Києві було підписано угоду між 15 партіями шістьох країн (Польщі, України, Литви, Білорусії, Латвії та Естонії). Конгреси Ліги партій країн Міжмор'я відбулися в 1995 (Ярослав), 1996 (Мінськ) і 1997 (Київ) роках. Була спроба започаткувати видання власного інформаційного бюлетеня (вийшло два номери).

Про необхідність балто-чорноморського співробітництва за участю України заявив колишній президент Литви Альгірдас Бразаускас на саміті 1997 р. у Вільнюсі. Саме під час головування цієї країни в Раді держав Балтійського моря (РДБМ) було досягнуто консенсусу щодо участі третіх сторін, зокрема України, у діяльності цієї організації. Найближче до реалізації подібного проекту в рамках організації міжнародного співробітництва був так званий проект Каспійсько-Чорноморсько-Балтійського енерготранзитного простору (КЧБП), який розроблявся у 2007–2008 роках за ініціативою тодішніх президентів України і Польщі В.

Ющенка і Л. Качинського. Його підтримали всі Балтійські країни, Азербайджан і Грузія. Проявили інтерес Туреччина, Румунія та ЄК. На жаль, тоді проект не вдалося реалізувати. Ці ініціативи поступово загальмувалися за часів Януковича, і Україна знову опинилася перед дилемою: Схід чи Захід, а чи "сіра зона" між ними.

Ідеї проекту “Міжмор’я” також актуалізувалися після нападу російської імперії. З ініціативою тристоронньої співпраці між Україною, Сполученим Королівством і Польщею виступив міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба 1 лютого 2022 року.

Цей союз має стати частиною ширшої стратегії України зі створення малих альянсів: «Люблінський трикутник» (Україна–Польща–Литва), «Асоційоване тріо» (Україна–Грузія–Молдова), «Квадрига» (Україна–Туреччина).

Першою публічно про новий альянс заговорила міністр закордонних справ Сполученого Королівства Ліз Трасс ще 21 січня в Австралії. Вона оголосила склад учасників, а британські аналітики одразу намалювали дуже показову політичну карту майбутнього утворення, дуже схожу на «повітряний міст» постачання британської зброї останніх тижнів. За її словами, можна зробити висновок, що новий формат обговорювався під час візиту президента Володимира Зеленського до Лондона в грудні 2021 року[1].

Невдовзі Міністерство закордонних справ Польщі опублікувало подібне повідомлення на своїй сторінці у Twitter: «Польща, Україна та Сполучене Королівство зміцнюють співпрацю перед обличчям загроз безпеці в Центральній та Східній Європі».

Міністри закордонних справ України та Сполученого Королівства Дмитро Кулеба та Ліз Трасс офіційно повідомили в Києві 17 лютого 2022 року про запуск тристороннього формату співпраці за участю Польщі. За словами Дмитра Кулеби, сторони альянсу зосередять зусилля на економічній, торговельній та енергетичній співпраці, а також боротьбі з дезінформацією. Окрему увагу планують приділити підтримці «Кримської платформи».

Згідно з опитуванням, проведеним українською соціологічною групою «Рейтинг», українці позитивно ставляться до ідеї «Троїстого

[1] The leaders of the United Kingdom and Poland in Kyiv are preparing to announce a new format of cooperation with Ukraine. *www.eurointegration.com.ua* (укр.). Архів оригіналу за 31 січня 2022.

союзу»: 61% респондентів – за, 21% – проти. Крім того, 12% українців сказали, що їм байдуже, а 6% не змогли відповісти. Опитування проводилося з 21 по 23 січня 2022 року серед 2,5 тисячі респондентів[1].

Україна сьогодні обрала євроінтеграційну стратегію, але це не перешкоджає реалізації "чорноморської орієнтації", яка відповідає нашим національним, безпековим і економічним інтересам. Саме на Півдні, в Азії й Африці ми можемо бути конкурентоспроможними, знайти друзів і нові джерела енергії. На наш погляд, "чорноморська орієнтація" для нашої країни залишається актуальною і не вступає в суперечність ні з нашою європейськістю, ні з членством Туреччини в НАТО, бо, врешті, Туреччина теж є частиною Європи, а Україна намагається інтегруватися в НАТО та ЄС. Разом з Польщою та Туреччиною ми можемо забезпечувати стабільність у Чорноморському регіоні, впливаючи на весь Близький Схід, для чого обов'язково маємо брати участь у творенні європейської системи колективної безпеки. Це відповідає нашим національним інтересам не тільки з політичної чи оборонної точки зору, а й з економічної. Орієнтація на вісь Північ–Південь (Чорне море) допоможе нам у розв'язанні питання диверсифікації джерел надходження енергоносіїв.

2.7. Перспективи розпаду російської неоімперії та їх геополітичні наслідки

Якщо аналізувати ключові ознаки будь-якої імперії, то можна виділити насамперед такі: 1) метрополія – сильний політичний та історичний центр, який прагне поширити свою владу на великі території; 2) потужна ідеологія, яка панує на всій території імперії; 3) здебільшого єдина релігія, яка насаджується підкореним народам; 4) наявність славетного минулого (міфи про видатних політиків минулого чи про славетні перемоги, зокрема для Росії – це міф про Велику вітчизняну війну, яку виграв насамперед «великий російський народ»); 5) вчення про велику мету і щасливе майбутнє (Росія захищає традиційні сімейні та православні цінності і таким чином рятує світ); 6) прагнення до розширення своїх територій за рахунок завоювання сусідніх країн; 7)

[1] Ставлення до ідеї союзу у складі України, Польщі та Великої Британії (21–23 січня 2022). *Україна. Дослідження.* Соціологічна група Рейтинг (ratinggroup.ua). Архів оригіналу за 1 лютого 2022.

переважно має територіальний вихід на узбережжя моря чи океану і розширює завдяки цьому свої економічні та торговельні зв'язки.

Однією із ключових імперських тенденцій є прагнення до розширення, тому Росія як остання неоімперія постійно створює джерела напруги на пострадянському просторі, захоплюючи чужі території. Щодо нападу на Україну, то його ключовими причинами були: 1) геополітичні: намагання відродити Радянський Союз, розпад якого Путін назвав найбільшою геополітичною катастрофою минулого століття. Росія хоче стати одним із ключових світових лідерів і загарбання українських територій могло б сприяти досягненню цих цілей. Російський диктатор планував до 2030 року захопити території сусідніх країн і провести вибори глави держави вже на території всього колишнього Союзу. Відтак країни, які стали незалежними після 1991 року, мають стати або складовою РФ, як, наприклад, Україна і Білорусь, або частинами нової конфедеративної держави, контролювати яку буде Кремль; 2) економічні: загарбати ключові ресурси української держави і направити їх на посилення російської економіки; 3) продовольчі: Україна була одним із основних постачальників зерна у світі, тож після захоплення родючих українських чорноземів Росія стала б найбільшим постачальником продовольства у світі; 4) енергетичні: повне включення української енергетики в російські енергосистеми, повний контроль над нафто-, газопроводами, якими енергоносії постачаються в європейські країни, що ще більше б узалежнило останніх від російських енергоносіїв; 5)демографічна: за рахунок українського населення Росія планувала вирішити власні демографічні проблеми. Так, після окупації Криму кількість російського населення зросла на 2,6 млн. осіб. Після повномасштабного вторгнення Росія також зарахувала до числа російського населення близько 3,2 млн. українців, які проживають на тимчасово окупованих територіях; 6) військово-мобілізаційна: Росія використовувала б українське населення як потужний мобілізаційний ресурс для власної армії і подальшого захоплення європейських країн.

Але скільки причин ми б не називали, всі вони не виправдовують ганебний і віроломний напад Росії на Україну, що є грубим порушенням норм міжнародного права. І Росія отримала гідну відсіч з боку України.

В. Путін, який хотів захопити Україну за три дні, суттєво прорахувався. Україна не тільки вистояла, а й завдала значних збитків «непереможній російській армії». Він допустився декількох серйозних

помилок: 1) не врахував міць і обороноздатність української армії, а головне – волелюбний дух українського народу, який протягом декількох століть успішно боровся і продовжує боротися за свою свободу. Зокрема, слід згадати період національно-визвольних змагань XVII століття, коли українські козаки вважалися одними з кращих воїнів в тогочасній Європі, а також історію ОУН-УПА, яка в умовах підпілля продовжувала героїчно боротися і з гітлерівськими військами, і з радянською армією; 2) очільник Кремля переоцінив могутність російської армії, яка наскрізь просякнута корупцією. Крім того, моральний дух російської армії дуже низький, оскільки вона воює на чужій території, місцеве населення її не підтримує; 3) керівництво Кремля також не врахувало консолідацію західних країн, які досить швидко ввели потужні санкції проти Росії, що значно послаблює економіку країни-окупанта; 4) злочинна влада також прорахувалася і переоцінила роль власних союзників. Так, Пекін, на військову допомогу якого сподівався Путін, відмовився воєнно допомагати Росії, хоча економічна співпраця між цими країнами тільки посилюється. На міжнародному рівні Китай продовжує підтримувати Росію і до цього часу остаточно не засудив її агресію проти України. Білорусь, з території якої російські війська напали на нашу країну, так і не ввела свої війська на українську територію, оскільки «батька» розуміє, що це буде остаточний крах його режиму.

Проте як би імперії не намагалися довго існувати, історія нас учить, що вони панують тільки певний час, а потім відбувається їх занепад і крах, який може бути як повільним і поступовим, так і раптовим. Аналізуючи причини розпаду більшості великих імперій, серед них слід виділити: економічний занепад, поразка у війні, неефективність управління, корумпованість на всіх рівнях, моральна та духовна деградація тощо.

Розглядаючи історію розпаду ключових імперій минулого, слід зазначити, що Австро-Угорська та Німецька імперії розпалися після Першої світової війни. Так, ще до підписання Австро-Угорщиною капітуляції, з жовтня до листопада 1918 року, більшість колоній останньої оголосили про заснування власних національних рад і відокремлення від імперії. Німецька імперія, яка мала ряд колоній в Африці, Азії, Океанії, після поразки у війні також їх втратила. Третій гітлерівський Райх розпався після Другої світової війни. Розпад царської Російської імперії

розпочався після її поразки у російсько-японській війні 1904–1905 років і завершився у 1917 році після приходу до влади більшовиків.

Ґрунтовніше проаналізуємо розпад царської Російської імперії, який розпочався після її поразки у російсько-японській війні 1904–1905 років і завершився у 1917 році після приходу до влади більшовиків. Розпад Російської імперії схожий з розпадом Османської імперії, який значно посилився у XIX столітті. Певний час розпаду османів перешкоджали Франція та Велика Британія, які вважали що остання буде протидіяти посиленню Російської імперії. Зокрема, під час російсько-турецької війни 1877–1878 років завдяки впливу Великої Британії та її підтримки Османської імперії Росія не наважилася на захоплення Константинополя. Але під час Першої світової війни Османська імперія стала союзницею Німеччини і ввійшла до Четверного союзу. І після поразки останнього у Першій світовій війні вона вже була приречена.

Подібно до того, як в кінці XIX століття Османську імперію охрестили "хворою людиною Європи ", Росія сьогодні може бути визначена як "хвора людина Євразії". Фактично вона перебуває в стані "хворої людини" і зазнає скорочення своєї території протягом століття практично з початку 1917 року, аналогічно до того, як Османська імперія зменшувалася поступово протягом XVIII і XIX століть.

З 1917 року на російських територіях панував Радянський Союз, який також прагнув до імперського світового панування і до поширення ідей комунізму на всій планеті, але який також протримався трохи більше 70 років. Серед факторів, що призвели до припинення існування Радянського Союзу у 1991 році, можна виокремити кілька причин: деградація управлінських кадрів, тривала економічна криза, неефективна планова економічна модель, нерівномірний розвиток у різних регіонах, тоталітарний характер влади та техногенні катастрофи. Однією з причин також була невдала війна в Афганістані (1979–1989). Радянські війська були виведені з цієї країни у 1989 році саме напередодні розпаду Союзу.

Щодо нинішньої Росії, то вона активно проявляє свою імперськість, прагнучи захопити території сусідніх держав. З початку розпаду СРСР остання спровокувала 8 збройних конфліктів. Війна стала важливою складовою російської ідеології. Російські чиновники часто згадують про "можем повторіть" і спроби повернення "історично руських" територій (що насправді є загарбанням і окупацією територій незалежних держав, таких як Молдова, Грузія та з 2014 року – Україна). Раніше світова спільнота

переважно закривала очі на воєнні злочини та агресію росіян, але повномасштабне вторгнення в Україну у 2022 році стало останньою крапкою, після якої Росія не може безкарно анексувати території інших держав. І саме воно, найімовірніше, стане початком розпаду нинішньої нацистської російської недоімперії.

Аналізуючи геополітичні аспекти цієї проблеми, слід зазначити, що Захід час від часу підтримував російську чи радянську імперію від розпаду, керуючись геополітичними розрахунками, зокрема у спільній протидії Гітлеру. Так, завдяки допомозі Заходу, зокрема потужній програмі ленд-лізу, Радянський Союз зміг вистояти у протистоянні з нацистською Німеччиною. Сьогодні російський диктатор розповідає всьому світу, що німецьких нацистів переміг російський народ, а про роль Заходу і насамперед США він взагалі не згадує. А без цієї значної допомоги перемога СРСР була б неможливою. Так, звернімося до фактів: СРСР отримала за ленд-лізом 622,1 тис. тонн залізничних рейок (56,5% від власного виробництва), 1900 паровозів (у 2,4 раза більше, ніж випущене за роки війни в СРСР) і 11 075 вагонів (більше у 10,2 раза), 3 млн. 606 тис. автопокришок (43,1%), 610 тис. тонн цукру (41,8%), 664,6 тис. тонн м'ясних консервів (108%). СРСР отримала 427 тис. автомобілів і 32 тис. армійських мотоциклів, при цьому в СРСР з початку війни до кінця 1945 року випустили тільки 265,6 тис. автомобілів і 27 816 мотоциклів. США поставили 2 млн. 13 тис. тонн авіабензину (разом із союзниками – 2 млн. 586 тис. тонн) – майже дві третини пального, використаного за роки війни радянською авіацією. Навіть для знаменитої «Катюші», яку так оспівують росіяни, використовувалися ленд-лізингові «Студебекери» (Studebaker US6). У той час, як Сполучені Штати дали близько 20 тис. автівок для радянської «Катюші», в СРСР випустили усього лише 600 вантажівок[1].

У період діяльності М. Горбачова як Генерального секретаря КПРС, який розпочав перебудову, Захід підтримав Радянський Союз, оскільки вважалося, що "демократизований" і "вестернізований" Радянський Союз/Росія може стати надійним партнером і відігравати активну роль у світовому порядку. У західних колах переважала думка про необхідність

[1] BBCRussian.com, Артем Кречетников, «Садовый шланг» Франклина Рузвельта. URL: https://web.archive.org/web/20070922222308/http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_6248000/6248720.stm

збереження статус-кво. Росія розглядалася як "недолуга дитина", яку потрібно переконати в своїй правоті і "навчити правильно поводитися". Вважалося, що в цьому разі все налагодиться. Як ми знаємо, навіть напередодні розпаду СРСР і проголошення Україною незалежності у 1991 році американський президент Буш-старший відвідував Київ і переконував українські еліти відмовитися від «суїцидального націоналізму» і не відокремлюватися від СРСР, а сприяти перебудові останнього та формуванню нового федеративного союзу на чолі з Москвою. Це була відома його промова, яка отримала назву «котлета по-київськи».

Після розпаду Радянського Союзу Захід підтримував Росію під керівництвом Б. Єльцина, вважаючи, що вона може піти шляхом демократизації. Тоді численні центри західної гуманітарної допомоги відкривалися у багатьох містах Росії, і остання була врятована від голоду завдяки й допомозі США, зокрема відомих «курячих ніжок Буша», які масово постачалися на російські території.

Захід сподівався, що Росію можна демократизувати чи, якщо це не вдасться, хоча б зробити своїм союзником для протистояння з Китаєм, який посилює свій військовий і політичний потенціал. Але, знову ж таки, Захід повторює свої попередні помилки, оскільки економічне зростання Китаю було спричинене саме підтримкою Заходу, який вбачав у ньому певну протидію СРСР. А тепер Китай зміцнів, і США та інші західні країни бачать у Росії певну противагу Китаю. Слід зазначити, що коли Росія входила в провідну десятку країн світу, то це ще певним чином спрацьовувало, оскільки вона прагнула домінувати у своєму регіоні і активно впливала на політичні процеси в інших, конкуруючи з Китаєм. Але сьогодні Росія ослаблена війною з Україною і практично впала в обійми Китаю, ставши його васалом. Тож хоча США та інші західні країни й не хотіли створення союзу авторитарних країн – Росії, Китаю, Ірану, КНДР, але це вже сталося, і тому сподіватися, що Росія перейде на бік Заходу марно. Тому США мають зміцнювати свої регіональні союзи і допомагати Україні у боротьбі з російським агресором, оскільки якщо Україна переможе, Росія вже не матиме потуги нападати на країни НАТО, як вона планувала раніше. Крім того, після поразки Росії послабиться і блок авторитарних країн, зокрема Китай вже не наважиться нападати на Тайвань. Проте Захід занадто затягує з остаточним рішенням щодо перемоги України і поразки Росії, а в перспективі й розпаду.

Захід довгий час сподівався, що Росія може стати його союзником. Він активно допомагав Б. Єльцину, особливо в період протистояння з російською Держдумою, що могло б призвести до громадянської війни і розпаду Росії. Захід мав надії на Б. Єльцина як демократичного правителя, який направить Росію в його обійми. Проте після приходу до влади ставленика Б. Єльцина В. Путіна надії Заходу не справдилися. Якщо Б. Єльцин ще намагався загравати із Заходом і проводив деякі демократичні реформи, проте вони були переважно формальними, а конкретні дії Єльцина, зокрема Перша та Друга чеченська війна, чітко показали його імперську сутність. А коли прийшов до влади В. Путін, сформувавши жорстку вертикаль влади, він почав протиставляти себе Заходу і вимагати від останнього ставлення до нього як до рівного чи взагалі вважав себе вищим та геніальнішим від всіх західних лідерів, які, на його думку, були слабкими, лінивими та продажними, зокрема частину з них він зумів підкупити, того ж С. Берлусконі чи Г. Шредера. Згадаймо також, як кремлівський диктатор вимагав від НАТО повернутися до кордонів 1997 року. Крім того, В. Путін зневажав Захід, вважаючи його загниваючим та деградуючим, а прагнення західних країн до перемовин сприймав як їхню слабкість.

І лише після того, як Росія, напавши на Україну, показала своє справжнє обличчя, Захід, нарешті, вже зрозумів, що в нинішній унітарній імперській формі Росія ніколи не стане союзником Заходу. Як колись Османська імперія стала союзником Німеччини, тогочасним ворогом англосаксів, сьогодні Росія стала союзником Китаю, який є головним конкурентом США та їхніх союзників. Але навіть сьогодні Захід остаточно не визначився, чи потрібні йому програш і розпад Росії чи лише її часткове послаблення. Західні країни сподіваються, що Путін хоча і диктатор, але тільки він може утримати ці території від розпаду, і це нібито вигідно Заходу. Але агресивні та злочинні дії Путіна чітко засвідчують, що він є головним каталізатором хаосу і нестабільності у світі, і Росія стала головним світовим спонсором тероризму. Насамперед саме Росія, а не Іран стоїть за нападом бойовиків Хамасу на Ізраїль, оскільки ті використовували тактику, що застосовувалася російськими військами у конфлікті з Україною. Крім того, бойовики Хамасу їздили з дружнім візитом у Москву. Росія сьогодні підтримує активні відносини з Іраном та Північною Кореєю, які також є тоталітарними та терористичними країнами і головними ворогами Заходу.

Отже, Заходу нарешті варто усвідомити, що унітарна імперська Росія завжди буде його постійним противником і збереження її у теперішньому стані не призведе до жодних позитивних наслідків. Навпаки, геополітичний розпад Росії може бути набагато вигіднішим для Заходу.

Так, створені нові держави на постросійському просторі гарантовано будуть дружніми та вдячними Заходу. У разі такого розвитку подій західна цивілізація може придбати нових членів у свою родину або принаймні надійних союзників. Саме ці держави, а не унітарна імперська Росія, ймовірно, виберуть сторону Заходу у можливій конфронтації з Китаєм у майбутньому. Хоча не потрібно недооцінювати й роль Китаю, який вже практично освоює частину територій у Сибіру та на Далекому Сході, які передані йому у довгострокову аренду Росією. Звичайно, що він захоче їх повністю контролювати. Тож потрібно, щоб в цих регіонах активізували свою роботу Південна Корея чи Японія, які б могли вкладати в них свої інвестиції. Хоча сьогодні в умовах війни з Україною це є неможливим. Як ми знаємо, Україна визнала правомірність претензій Японії на Курильські острови, які Росія аж ніяк не збирається повертати. Тому відносини Японії з Росією досить прохолодні. Щодо Південної Кореї, то Росія підписала договір про стратегічне партнерство з Північною Кореєю, тож Південна Корея не буде здійснювати будь-які проекти з Росією, яка підтримує її ворога. Тому важливо, щоб в цих регіонах за підтримки України та Заходу посилювалися національні рухи, які б у разі розпаду Росії могли взяти владу у свої руки і протидіяли Китаю.

Проводячи історичні паралелі, слід згадати, що у Першій світовій війні Османська імперія приєдналася до Центральних держав, але ті держави, які раніше здобули незалежність від неї, такі як Сербія та Греція, приєдналися до Антанти. Їхній внесок у кінцеву перемогу сил Антанти був важливим. Також варто взяти до уваги національне пробудження серед арабів, яке призвело до їхнього повстання проти Османської імперії під час Першої світової війни. Внаслідок цього повстання вони воювали на боці Британії на Близькосхідному театрі військових дій.

Отже, Сполучені Штати та Європа мають остаточно відмовитися від ідеї унітарної Росії. Натомість Захід повинен активно розвивати тісні відносини з опозиційними представниками різних регіонів всередині Росії, послаблюючи центральну владу. Важливо також підтримувати національні та регіональні рухи за незалежність, що виникають на її території. Це стане необхідною умовою для формування майбутніх

незалежних держав на постросійському просторі як надійних союзників проти Китаю.

Такий сценарій виникнення незалежних держав на колишній російській території стане величезним виграшем для Заходу з різних поглядів. По-перше, це розширить європейську цивілізацію, повертаючи до неї її природних членів, які в різні періоди історії були насильно відокремлені від неї Московією-Росією. В першу чергу це може стосуватися північно-західних регіонів Росії, що відповідають історичним Інгрії, Новгородській республіці та Псковській республіці. Порівнюючи це з тим, як у XIX столітті греки та південні слов'яни поверталися до Європи після 500 років турецького ярма, або як східноєвропейські країни поверталися до Європи після століть російсько-радянського володарювання. По-друге, незалежні держави, що виникнуть на Далекому Сході і в Сибіру, можуть перейняти успішний досвід країн Східної Азії, таких як Японія, Південна Корея, Сінгапур і Тайвань. Це створить нових союзників для Заходу в Євразії, аналогічно тому, як розвивається співпраця з країнами Східної Азії.

Відтак країни Заходу мають дискувати не про те, чи потрібен їм розпад Росії, а про те, як його пришвидшити і зробити контрольованим, оскільки, на нашу думку, він є неминучим і це лише питання часу. Історія нас учить, що імперії не можуть існувати вічно і приходить час, коли їхні внутрішні суперечності починають посилюватися й імперія розпадається. І саме сьогодні ми спостерігаємо ряд таких чинників.

Аналізуючи можливі сценарії майбутнього Росії, потрібно виділити такі:

1. Збереження злочинного авторитарного путінського політичного режиму. Це може статися за умов, коли західні країни перестануть підтримувати фінансово і військово Україну і ми не зможемо повернути всі тимчасово окуповані території. Путін це представить російському населенню як перемогу і більшість росіян його продовжуватимуть легітимно підтримувати. Крім того, якщо Україна не зможе подолати внутрішні проблеми, то корупція буде роз’їдати її зсередини, що призведе до нестабільності всередині країни і гратиме на руку Москві. Також невдала мобілізаційна кампанія не дасть можливості поповнити кадровий ресурс Збройних сил України, і ми просто не зможемо здійснити ефективний наступ для звільнення власних територій. Збереження злочинної влади Путіна є можливим також і при подальшій

невизначеності західних країн щодо долі Росії, бо частина західного політикуму ще боїться її можливого розпаду і падіння путінського режиму, оскільки, на їхню думку, краще один диктатор, якого вони вже знають, ніж багато диктаторів, які виникнуть після розпаду Росії. Але вони не розуміють того, що ці маленькі диктатори будуть боротися за владу між собою, потребуватимуть підтримки Заходу і не становитимуть йому загрози. А нинішній диктатор Путін головною метою свого життя бачить послаблення і розвал Заходу, тому сподіватися на його лояльність і договороспроможність даремно і безглуздо.

2. Прихід до влади ще більш войовничих і радикально налаштованих політиків на кшталт І. Гіркіна чи Є. Пригожина. Але Пригожина Путін вже ліквідував, а Гіркін перебуває під слідством, крім того, він не зможе набрати потрібну кількість прихильників, щоб здобути владу, оскільки орієнтовно «радикальних ура-патріотів» у Росії 10–15%, значна частина російського населення вже хоче припинення цієї кривавої бійні, навіть якщо відкрито про це й не говорить.

3. Швидкий чи поступовий розпад Росії і некерований хаос, коли суб'єкти федерації будуть відриватися від центру і, борючись за владу, воювати один з одним. У цих умовах завдання Заходу й України – максимально швидко встановити контакти з такими суб'єктами, щоб некерований хаос перетворити в керований, влада легітимізувалась і ситуація почала стабілізуватися. Це також дуже важливо, щоб не допустити втрати контролю над ядерною зброєю, зокрема її крадіжок. Новостворені держави потребуватимуть зовнішньої підтримки, тому їм також буде вигідно йти на контакт із зовнішніми країнами, проте одні суб'єкти федерації будуть орієнтуватися на західні країни, а інші – на Китай, і важливо, щоб на цьому ґрунті вони не прагнули воювати між собою, тож потрібні попередні домовленості з Китаєм, щоб він не провокував певні суб'єкти федерації. Також майбутнім новствореним державам потрібно пропонувати такі умови співпраці і обіцяти такі інвестиції, які б переважали можливі пропозиції Китаю, а Захід поки що технологічно переважає Китай і це варто було б використати, щоб перетягнути в свою орбіту новостворені держави.

4. Після падіння путінського режиму прихід до влади демократичних російських прозахідних політичних сил, які б поступово демократизували політичне життя в країні. Проте їх влада не зможе дуже швидко змінити російське суспільство і буде триматися переважно на західній підтримці,

оскільки більшість громадян Росії настільки зомбовані багаторічною путінською пропагандою, що не здатні до демократичних перетворень. Слід зазначити, що якби після падіння путінської влади у Росії відбулися прозорі демократичні вибори, то, найімовірніше, були б підтримані політичні еліти середньої ланки з імперіалістичним та шовіністичним мисленням, які сформувалися за часів Путіна, оскільки реальний рівень підтримки ліберального шляху розвитку в Росії не більше ніж 5–10%. І, як ми знаємо, більшість ліберально мислячих громадян Росії вже виїхало з неї, залишився тільки «глибинний російський народ», який повністю зомбований російською пропагандою. Тож в Росії потрібно провести денацифікацію, здійснити потужну просвітницьку інформаційну кампанію з висвітлення злочинів путінського режиму, донести до населення правдиву інформацію, сформувати об'єктивну картину світу, а це може зайняти від 10 до 30 років, відтак потрібно, щоб відбулася зміна поколінь. Так, в Німеччині денацифікація відбувалася в декілька етапів. Перший етап розпочався відразу після завершення Другої світової війни, зокрема до 1949 року німецькі суди розглянули 3,6 млн. справ щодо залучення рядових німців у злочини націонал-соціалізму[1]. Проте частина судових справ завершувалася виправдувальними вироками, оскільки рядові німці вважалися невинними, бо, на їхню думку, змушені були виживати і співпрацювати з нацистською владою. Це не зовсім відповідає дійсності, тому що більшість німецького населення підтримувало нацистів і після війни вони здебільшого не змінили своїх поглядів. Тому після війни, хоча верхівка нацистського режиму й була засуджена, але нацистські ідеї не зникли з німецької суспільної свідомості. Понад 70% німців вважали, що Гітлер був хорошим керівником і зробив Німеччину великою країною, тільки його оточували "погані люди", які все й зіпсували. Вони заперечували спільну відповідальність за війну і не хотіли згадувати про минуле, відтак денацифікація наштовхувалась на ворожість і спротив німецького суспільства.

Справжня денацифікація відбулася тільки в 60-х роках XX століття, коли пройшло двадцять років після поразки гітлерівського нацистського режиму і змінилося ціле покоління, і німецька молодь, що дізналася всю правду про нацистські злочини і побувала в концентраційних таборах,

[1] Денацифікація по-справжньому: як Німеччина і німці очищалися від гітлеризму.URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3493708-denacifikacia-pospravznomu-ak-nimeccina-i-nimci-ocisalisa-vid-gitlerizmu.html

зокрема Освенцімі і Бухенвальді, переосмислила своє минуле. Молодь звинувачувала своїх батьків у замовчуванні проблемних епізодів німецької історії та приховуванні підтримки націонал-соціалізму. Відтак влада змушена була реагувати і робити кроки для обговорення нацистського минулого. Активно цю проблематику висвітлювали німецькі інтелектуали. Так, нацистське минуле засуджувалося у творах Інгеборг Бахман чи «Жерстяному барабані» Гюнтера Грасса. Відомий філософ Карл Ясперс у своїй праці «Питання про провину» підкреслював, що німці мають кримінальну, політичну, моральну і навіть метафізичну провину. К. Ясперс стверджував, що «кожна людина відповідає разом з іншими за те, як нею правлять». Не всі підтримали його ідеї, але суспільний розголос був дуже широким. Його послідовник Й. Габермас підкреслював, що німці зобов'язані пам'ятати про страждання тих, хто був убитий їхніми попередниками. Мислитель запропонував німцям проєкт постнаціонального «констутиційного патріотизму», пов'язаного з універсальними цінностями свободи, прав людини та демократії. У школах на курсі «Історія Німеччини» вчителі нарешті почали викладати об'єктивні знання і змушені були визнавати злочини нацистського режиму.

У цей час також було створене Центральне управління по боротьбі зі злочинами націонал-соціалізму, яке ініціювало розгляд нових судових процесів над екс-нацистами. Так, у 1963–1965 роках відбувся Франкфуртський суд над адміністрацією Аушвіца, який засудив нацистських воєнних злочинців. Також у цей період відбулося 37 тисяч судових процесів, більшість з яких закінчувалися обвинувачувальними вироками проти воєнних злочинців. І лише після цього німецьке суспільство нарешті відрефлексувало і засудило злочини націонал-соціалізму. Так, у 1969 році до влади у ФРН прийшли соціал-демократи (СДПН) на чолі з Віллі Брандтом, на офіційному рівні було проголошено програму «подолання минулого», яка стала основою демократизації німецького суспільства.

Проте ці процеси по-різному відбувалися у ФРН та НДР. Так, ФРН визнала себе правонаступницею нацистського Рейху і змушена була виплачувати чималі компенсації євреям, рідні яких загинули в концентраційних таборах. А от східні німці вважали себе ні в чому не винними, оскільки, на їхню думку, злочини здійснювало вище нацистське керівництво, а прості німці, зокрема робітники, селяни, не відповідали за

злочини, останні були переконані, що переважно вони були антифашистами, які самі постраждали від нацистського режиму. Тому тут не відбулося глибокого очищення від спадку націонал-соціалізму і ці ідеї продовжували жити, тож саме у східних регіонах сьогодні виникають певні неонацистські угруповання. Слід також згадати, що праворадикальна "Альтернатива" з проросійськими та антиукраїнськими поглядами має переважний електорат у Східній Німеччині. Тож навіть після падіння путінського авторитарного режиму, але при збереженні Російської Федерації загроза для України залишатиметься, оскільки навіть ліберальні чи демократичні російські політики при владі будуть слабкими і залежними від західних країн, а російський народ, «отруєний путінською пропагандою», прагнутиме до імперського реваншу. Тому тільки остаточний розпад імперської Росії унеможливить потенційну агресію проти України, бо майбутні постімперські держави на теренах Росії боротимуться за своє виживання і не прагнутимуть до імперських завоювань.

Які ж причини можуть забезпечити розпад Росії?

Окреслимо ключові з них:

1. *Відсутність чіткої мети і стратегії розвитку.* Для того щоб певна держава активно розвивалася, вона повинна мати мету, яка б об'єднувала її населення, зокрема й ті етнічні групи, які проживають на її теренах. Щодо Росії, то головною метою Путіна та його кліки є посилення влади та власне збагачення. Він нібито розповідає про те, що турбується про благо російського народу і повернення Росії «минулої величі», відтак прагне реалізувати маніакальну ідею щодо відродження Радянського Союзу, але при всьому його бажанні вона не може бути реалізована, оскільки історія не може розвиватися у зворотному напрямі. Деякий час західні політики сподівалися, що Росію можна демократизувати, і як тільки відбудуться прозорі демократичні вибори, то ліберальні цінності швидко поширяться російськими територіями. Але населення імперської Росії тривалий час було поневоленим, воно звикло до патерналістичного мислення і завжди хотіло «сильного правителя, царя-батюшку», який би вирішував всі його проблеми. Тому «російський глибинний народ» не готовий до демократичних цінностей. В цьому контексті дослідник А. Кох пише: «Чим все закінчиться, якщо в збіговисько чужих один одному народів «розвести всю цю демократію, дати всім волю, відпустити віжки? Триндець буде Росії: розтащать, розкрадуть, країна розвалиться на

десятки удільних князівств». «Росія, – зазначає А. Кох, – нежиттєздатна, бо не є добровільним об'єднанням людей навколо якихось перспектив і цінностей. Вона не має причин і бажання жити разом»[1].

2. *Відсутність єдності і спільних цінностей народів, що проживають на території Росії.* Росія як імперія захопила сотні етнічних груп, кожна з яких має свою мову, культуру, історію, традиції. Деякий час вона намагалася їх об'єднати, формуючи наратив про єдиний «російський народ», але використовувала здебільшого жорсткі силові методи, відтак коли малі і великі етноси заганяли в «тюрму народів», ніхто не цікавився спільністю інтересів поневолених і поневолювачів, а отже, це не давало потрібного результату. В часи царської Російської імперії народ намагалися об'єднати під гаслами «Православ'я, самодержавство, народність». Державною релігією в царській Росії визнали православ'я, а всі інші релігійні групи заборонялися та переслідувалися. Але в ті часи, як і сьогодні, на території Росії жили прибічники різних релігій, зокрема ті ж мусульмани, буддисти й іудеї, відтак православні ідеї вони не приймали і не могли бути об'єднані під їх егідою. Деякий час була поширена ідея "слов'янської єдності", але, знову ж таки, на теренах Російської імперії проживали переважно неслов'янські народи. У період Радянського Союзу намагалися побудувати нову соціальну спільність «радянський народ», який би сповідував соціалістичні та комуністичні ідеї, але здебільшого агресивні методи, які при цьому застосовувалися, не дали потрібного результату, оскільки хто не погоджувався з гаслами провідної політичної партії КПРС, переслідувався чи знищувався. У сучасній Росії також немає єдності в релігійних, етнічних, регіональних питаннях. Сьогодні важливу роль відіграє Російська православна церква, і навіть Путін іноді може постояти зі свічечкою, показуючи росіянам, який він нібито відданий християнин, хоча за своїми вчинками більше нагадує антихриста. Ще століття тому А.Дж. Тойнбі та С. Гантінгтон говорили про «російську православну цивілізацію». Проте в сучасній Росії прихильників ісламу сьогодні стає все більше, згадаймо Чечню, Дагестан, інші кавказькі республіки. За останньою інформацією, в Росії сьогодні проживає близько 20 мільйонів мусульман, тобто близько 15% населення. А оскільки мусульманські родини багатодітні і коефіцієнт народжуваності в них від

[1] Сім сценаріїв розпаду Росії. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2346389-sim-scenariiv-rozpadu-rosii.html

3–5 дітей на жінку (в росіян коефіцієнт народжуваності 1,4 дитини на жінку, що веде до депопуляції), то кількісно вони через деякий час переважатимуть православне населення. І мусульмани набагато організованіші, ніж православні. Так, у Чечні Р. Кадиров, який хоче відігравати роль захисника мусульман в усьому світі, організував багатотисячні мітинги мусульман на підтримку далеких правовірних рохінджа у М'янмі, яких переслідує місцева влада. Опозиційний російський журналіст О. Невзоров у цьому контексті відзначив, що в недалекому майбутньому мусульманин Р. Кадиров може стати очільником Росії: "Хотів би я бачити Кадирова президентом Росії? Еге ж. Заради того, щоб подивитися на Гундяєва в чалмі". Російський опозиціонер А. Піонтковський відкрито говорить: «Росія вже давно платить данину Кадирову» і «Путін – останній хан Золотої Орди».

Досить популярними сьогодні також стають відкрито нацистські ідеї «Росія тільки для росіян», проте вони породжують спротив у багатьох етнічних групах, що проживають в Росії, відтак на знак спротиву поширюють свої гасла: «Чечня для чеченців» або «Татарстан для татар». Це призводить до посилення нетерпимості, радикалізму та ксенофобії. Той нацизм, в якому Москва звинувачує Україну, розквітає в самій Росії. Згадаймо про активні антиєврейські протести в Дагестані, коли ісламісти намагалися захопити літак, що прибув з Ізраїлю, і здійснили погроми в аеропорту. Крім того, Росія активно підтримує бойовиків Хамасу, які знищують мирне єврейське населення. А звинувачуючи Україну в нацизмі, слід згадати, що президент В. Зеленський за етнічною належністю – єврей. До того ж у нас одні з найнижчих показників ксенофобії в Європі.

Відтак протягом усього часу своєї історії на теренах Російської імперії так і не було вироблено єдиних цінностей, які б об’єднали всіх мешканців цих територій. Росіяни намагалися виробити спільну національну ідею. Але чи можливо її взагалі виробити для понад сотні етнічних груп, які проживають на російських теренах, риторичне питання. Як писав відомий дослідник Б. Андерсон, росіяни намагалися «натягнути маленьку тісну шкіру нації на гігантське тіло імперії».

3. *Надмірна централізованість влади та крихкість управлінської системи.* Будь-яка управлінська система може бути стійкою тільки тоді, коли є відкритою і в ній відбуватиметься зміна еліт, про що в минулому столітті писав один із засновників елітології В. Парето. Проте в Росії все

централізовано і зосереджено на одному лідері. У такій системі немає механізмів взаємообмеження трьох гілок влади (виконавчої, судової, законодавчої), що не допускає монополізації влади, як це спостерігається в демократичних країнах. У системі централізованої влади також немає механізмів обговорення і прийняття ключових рішень, оскільки вони приймаються одноосібно, відтак досить часто можуть бути необґрунтованими, а отже, і неефективними, як і було з рішенням В. Путіна про напад на Україну, яке він прийняв на основі тієї інформації, яку йому надавало його найближче оточення, що нібито «Україна з хлібом-сіллю зустрічатиме «визволителів». У централізованому суспільстві правдива інформація досить часто не може пробитися до центру прийняття рішень, бо вождь сам вибирає, яку інформацію приймати, і за об'єктивну інформацію, яка йому не подобається, він може покарати, а за брехливу, але приємну може ще й винагородити. Тому Шойгу й передає йому брехливу інформацію про те, що вже всі українські літаки знищені, всі системи Patriot ліквідовані, українська армія на грані розпаду, що не відповідає дійсності, але Путіну приємно це чути.

У такій системі також немає чітких механізмів правонаступництва та кар'єрного просування, тож посади займають не кандидати з високими професійними якостями, а тільки особисто віддані вождю чиновники, відтак управлінська система просякнута підлабузництвом та корупцією. Зокрема, регіональні лідери не зацікавлені в лояльності й підтримці місцевого населення, а отже, і в ефективному вирішенні місцевих проблем, які з часом тільки посилюватимуться, оскільки їхнє правління залежить не від місцевих виборів, а тільки від волі кремлівського диктатора.

Також у разі ослаблення влади лідера починається жорстока боротьба за владу. В такій системі немає прозорих механізмів розв'язання конфліктів, це може робити тільки лідер одноосібно, на основі своїх суб'єктивних суджень, а отже, упереджено, що також робить цю систему нестійкою. Знову ж таки, у разі виникнення кризових ситуацій, зокрема в регіонах, всі чекають наказу з центру, оскільки бояться самостійно приймати будь-які рішення, що робить управлінську систему нестійкою та неефективною, оскільки навіть помилкове рішення лідера не буде ніким критикуватися чи виправлятися, навпаки, викликатиме нові помилкові рішення, які ще більше поглиблюватимуть кризу. Знову ж таки, помилкове рішення про напад на Україну призвело до знищення частини

російської армії, зменшення її боєздатності, послаблення російської економіки, зменшення міжнародного авторитету Росії, але, незважаючи на негативні наслідки, російський диктатор продовжує війну, оскільки абсолютно переконаний у своїй геніальності та правильності рішень, які ніхто не може критикувати, а понад те, оскаржувати. У такій жорстко централізованій системі навіть часткове послаблення легітимності лідера, зокрема через його поразки у війні, призведе до того, що його оточення сприйме це як слабкість, а отже, прагнутиме його скинути. Тільки потужні, жорстко контрольовані лідером силові структури зможуть цьому запобігти. Проте це може тільки відстрочити падіння жорсткої централізованої влади, оскільки неефективні рішення послаблюватимуть державну систему на всіх рівнях. Зокрема, це ми й спостерігаємо в нинішній Росії, де взимку 2023–2024 років частина регіонів замерзала від холоду, бо вийшли з ладу опалювальні системи, оскільки кошти на ЖКГ були скорочені й спрямовані на війну, а весною 2024 року частина регіонів потерпала від повеней, бо не витримували греблі, оскільки гроші, які виділялися на їхній ремонт, були розкрадені. І це спостерігається у багатьох сферах життя Росії, де такі негативні тенденції тільки посилюватимуться.

4. *Поступове послаблення легітимності діючої влади.* Хоча російський диктатор і переміг на чергових президентських виборах з результатом 87%, більшість демократичних країн світу не визнали ці вибори прозорими і легітимними, оскільки відбувалися масові порушення на виборчих дільницях з вкиданням бюлетенів на підтримку російського диктатора. За даними незалежних експертів, кількість фальшивих голосів на підтримку Путіна могла бути від 30 до 50%. Крім того, вибори також проводилися на тимчасово окупованих українських територіях, що грубо суперечить міжнародному законодавству. Так, Євросоюз розкритикував президентські «вибори» у Росії, що проходили у кінці березня 2024 року, оскільки вони були проведені на тлі зростання порушень громадянських та політичних прав, а багато кандидатів були позбавлені можливості балотуватися, зокрема Б. Надєждін, який міг би отримати частину опозиційних голосів. Парламентська Асамблея Ради Європи під час свого засідання 18 квітня 2024 року не визнала легітимність президента Росії В. Путіна у зв’язку з масовою фальсифікацією результатів та залякуванням

виборців[1]. Європейський парламент 25 квітня 2024 року засудив процес проведення президентських «виборів» у Росії та на окупованих територіях і закликав ЄС не визнавати В. Путіна легітимним після закінчення терміну його повноважень 7 травня[2]. Ці всі заяви засвідчують, що провідні демократичні країни не визнають легітимність діючої влади Росії, хоча поки й змушені миритися з тим, що Путін залишається чинним очільником Росії. Легітимність діючої влади послаблюється і всередині Росії та тримається поки що лише на стабільній економічній ситуації й жорстких силових заходах. Але з виникненням значних фінансових проблем у населення, суттєвого погіршення матеріального добробуту росіян рівень незадоволеності почне зростати. Якщо ж у війні Росія зазнаватиме поразок, то це ще більше посилюватиме незадоволення населення і в разі послаблення силових структур може призвести до «кривавого і нещадного бунту». Росіяни здатні довго терпіти будь-які негаразди, але пишатися своєю "великою і славетною Росією". Проте коли остання зазнає поразок, то вся лють і ненависть російського народу може вилитися проти влади, яка допустила ці поразки.

5. *Посилення процесів регіоналізації.* Хоча в Росії й побудована жорстка вертикаль централізованої влади, певні регіони мають особливе положення і отримують значні дотації з центру. Мається на увазі Чечня, лідер якої Р. Кадиров монопольно управляє у своєму регіоні, не допускаючи туди навіть представників силових відомств ФСБ, ГРУ, які знаходяться у протистоянні з його ставленіками у Чечні. Р. Кадиров може навіть впливати на центральні органи влади. Так, на прохання останнього за наказом Слідчого комітету Росії О. Бастрикіна до Чечні було відправлено російського активіста М. Журавля, який публічно спалив Коран у Волгограді. У чеченській тюрмі його жорстоко побив син лідера Чечні Адам Кадиров і ніякого покарання за це не поніс. Навпаки, голови Татарстану та Кабардино-Балкарії нагородили останнього за захист ісламських цінностей. Слід також згадати посилення протестних настроїв у кавказьких республіках, насамперед у Дагестані. Так, у Махачкалі у кінці жовтня 2023 року ісламські активісти влаштували масові

[1] Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy. URL: https://pace.coe.int/en/files/33511/html

[2] Європарламент закликав не визнавати Путіна легітимним президентом РФ. URL: https://www.slovoidilo.ua/2024/04/25/novyna/polityka/yevroparlament-zaklykav-ne-vyznavaty-putina-lehitymnym-prezydentom-rf

заворушення в аеропорту, намагаючись знайти євреїв, які нібито прибули з Ізраїлю. Слід зазначити, що після нападу бойовиків Хамасу на Ізраїль в Росії і особливо в кавказьких республіках значно посилилася ксенофобія проти євреїв. Силові структури Махачкали проявили бездіяльність, що призвело до часткового руйнування майна аеропорту. Лише після погромів силовики намагалися поодинці заарештовувати учасників. Це засвідчує той факт, що влада у багатьох республіках не готова до масових заворушень населення і в разі їх виникнення не здатна ефективно їм протидіяти. Це, зокрема, підтвердив бунт Пригожина, оскільки в тих російських регіонах, де проходив його марш, ніякого суттєвого спротиву з боку силовиків не спостерігалося, а місцеве населення, навпаки, навіть підтримувало бойовиків, які йшли на Москву. Тож у разі послаблення центральної влади посиляться відцентрові процеси і частина республік боротимуться за свою незалежність.

Слід також зазначити, що при послабленні путінського режиму більшість російських суб'єктів пішли б на відокремлення, оскільки багато регіонів мають значні природні ресурси, такі як газ, нафта, мінерали та інші, які є ключовими для російської економіки і нещадно забираються центральною владою. Так, Ямало-Ненецький автономний округ має родовища із 40 трильйонами кубометрів газу, Астраханська область – 4 трильйони кубометрів газу. Найбільше нафтових родовищ знаходиться в Ханти-Мансійському, Ямало-Ненецькому округах та Татарстані. На Камчатці знаходиться 64 родовища золота. Якутія має багаті родовища алмазів, завдяки яким Росія постачає на світовий ринок третину всіх алмазів. І всі ці ресурси направляються у центр, зокрема Москву, яка має необмежені фінансові накопичення. Так, у 2010–2019 роках на урбаністичні проекти Москви було спрямовано 1,5 трлн. рублів, причому на решту російських регіонів на подібні проєкти витратили 1,7 трлн. рублів[1] .

Цей дисбаланс у видатках і надходженнях бюджету в регіонах породжує невдоволення місцевих еліт та населення і може спонукати їх до думки про вихід із Росії або пошук більшої автономії. Також виокремлені бюджетні видатки для Москви та на федеральні проекти можуть викликати невдоволення регіонів, які відчувають, що їхні ресурси

[1] Сумленний С. Як розпадатиметься Росія та чи варто цього очікувати? URL: https://tyzhden.ua/iak-rozpadatymetsia-rosiia-ta-chy-varto-tsoho-ochikuvaty/

використовуються на користь столиці. Ця проблема може мати важливі наслідки для політичної стабільності в Росії, а також спонукати регіони до політичного активізму та пошуку альтернативних способів забезпечення свого розвитку та благополуччя.

Слід також згадати, що в період разпаду Радянського Союзу ряд республік проголосили свій державний суверенітет: Комі, Башкортостан, Чувашія, Татарстан, Саха, Тива, Бурятія, Калмикія, Удмуртія та інші. Більшість із них мають конституції, де прописано право на вихід зі складу Російської Федерації. І при послабленні центру вони це право можуть використати. Деякі з цих суб'єктів вже формують свої регіональні територіальні збройні формування, наприклад татарський батальйон «Алга», який може перетворитися в майбутню армію Татарстану.

6. *Посилення економічних проблем, зростання економічної прірви між регіонами.* Хоча російська влада нині й декларує, що в них відбувається зростання ВВП, а отже, й покращення економічного добробуту населення, це аж ніяк не відповідає дійсності, оскільки, можливо, ВВП Росії трохи й зросло, але насамперед за рахунок збільшення витрат на оборонну промисловість, танки, літаки, іншу зброю, яку успішно утилізують ЗСУ, відтак на зміцнення економіки та покращення життя простих росіян воно не вплинуло. Якщо раніше російська економіка була профіцитна, то останнім часом стає все більш затратною. Продажі енергоносіїв скоротилися, оскільки основний споживач – Євросоюз – відмовився від російських газу та нафти і росія продає енергоносії переважно в країни Азії, зокрема Китай та Індію. Щодо витрат на війну, то вони зростають з кожним місяцем. Так, напередодні 2023 року кремлівський диктатор В. Путін підписав закон про бюджет, в якому передбачалося 4,98 трлн. рублів чи 52 млрд. доларів за тогочасним курсом – на «національну оборону» у 2023 році, що трохи більше, ніж минулорічні витрати. Трохи пізніше, за даними Reuters, цей прогноз подвоїли до 9,7 трлн. рублів (101 млрд. доларів). Це майже втричі більше, ніж Росія витратила на оборону в 2021 році, до її повномасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022 року.

Крім того, економічні санкції хоча й не стрімко, але послаблюють російську економіку, і рівень життя простих росіян поступово погіршується. Слід згадати, що частина середнього російського класу змушена була втікати з Росії, рятуючись від мобілізації, а частина робітників, селян, інших працівників були мобілізовані, отже, їхня

економіка має значний дефіцит кадрів в багатьох галузях. Окремі галузі вже мають значні проблеми: можна згадати про нестачу деяких продовольчих товарів, зокрема курячих яєць, які Росія змушена була купувати за кордоном, про нестачу бензину, який російська влада навіть заборонила експортувати за кордон, і такі тенденції тільки продовжуватимуться. Крім того, збільшується прірва між центральними регіонами (Москва, Пітер) та окраїнами, які й до цього отримували незначні дотації з центру, а при збільшенні військових витрат ці фінансові надходження зменшаться ще на порядок чи взагалі припиняться, що посилить економічні проблеми в регіонах та збільшить суспільну напругу в них. Певна економічна стабільність російської економіки в 2024 році спостерігається за рахунок того, що скорочуються витрати на регіони, посилюється фіскальний тиск на населення, приватний бізнес. Зокрема, з 1 січня 2024 року введений податок на надприбуток для великих компаній у розмірі 10%, і за рахунок цього було отримано у російський бюджет близько 318 млрд. рублів. Податок на прибуток підприємств також підняли до 25%. За прогнозами російських аналітиків, зростання ставки ПДВ може принести бюджету Росії додаткові 14,2 млрд. доларів. Але це тільки тимчасово підтримає економіку, оскільки частина підприємтсв переходитиме в тінь і не декларуватиме своїх прибутків. Крім того, більшість отриманих коштів спрямовуються на військові потреби, які тільки витрачаються і не створюють продукт, що може покращити економіку, відтак це призводить до збільшення інфляції, яка становить у 2024 році вже близько 15%. Центробанк, щоб утримувати інфляцію, підвищує свою ставку, це призводить до подорожчання кредитів, що невигідно компаніям, і вони не прагнуть їх отримувати. Російська економіка поступово отримує все менше фінансових надходжень і підтримується за рахунок тактичних тимчасових фінансових схем. Відтак вона з кожним місяцем все більше втрачає свою стабільність і рано чи пізно її неможливо буде підтримувати, вона почне розвалюватися. Навіть нафтогазова галузь із прибуткової вже стає дотаційною. Так, експерт Інституту майбутнього В. Денисенко зазначає, що згідно з даними російського Мінфіна субсидії нафтопереробній галузі вже зараз складають 1,7% ВВП. Тобто галузь із донора бюджету все більше стає реципієнтом бюджету[1]. Відтак послаблення російської економіки і можливе її падіння,

[1]В. Денисенко. Швейцарська заява Путіна, Північна Корея та стосунки Росії з

найімовірніше, станеться у 2025–2028 роках, якщо економічні санкції продовжуватимуть працювати і ціни на нафту не зростатимуть, а Збройні сили України продовжуватимуть удари по нафтопереробних об'єктах та інших стратегічно важливих рашистських підприємствах. Звичайно, дуже важливо, щоб найближчими роками протималася й українська економіка, яка зазнає значних втрат від війни. Наша економіка значною мірою тримається за рахунок допомоги союзників. Так, США виділили Україні транш у сумі 61 млрд. доларів на військову та економічну допомогу до кінця 2024 року, Євросоюз – 20 млрд. євро на 4 роки. Інші західні країни також активно допомагають Україні. Слід згадати, що сумарний ВВП країн-союзниць України у 25 разів більший, ніж у Росії, Ірана та Північної Кореї. Проте Росія довго готувалася до війни і поки що переважає Україну у кількості снарядів, дронів тощо, а європейська економіка тільки останнім часом почала поступово переходити на збільшення військово-промислового комплексу, і він на повну силу почне працювати лише у 2025 році, коли Україна буде у потрібній кількості отримувати зброю, боєприпаси, артилерію тощо.

7. *Різноманітність та різнонаправленість ідентичностей.* Як ми уже зазначали, імперія може довго існувати, якщо в неї єдині мета і цінності чи сформована єдина ідентичність. Сучасні держави консолідують власне суспільство або на основі національної ідентичності (якщо країна переважно мононаціональна, як Японія, Таїланд та інші), або на основі громадянської ідентичності (як США, що використовують ідею «плавильного котла» та величі Америки як оплоту демократії та лібералізму). Радянський Союз намагався сформувати єдину ідентичність «радянський народ» і частково йому це навіть вдалося, але як тільки послабилася центральна влада, ця ідентичність почала розсипатися і активно почали проявлятися національні ідентичності, що боролися за свободу і власну державність. Росія намагається сформувати штучний конструкт «Росії як великої самобутньої цивілізації, яка рятує сімейні та християнські цінності від загниваючого Заходу». Але все це чергова брехня, оскільки вся «цивілізаційність», чи швидше антицивілізаційність, Росії проявляється у тому, що вона, навпаки, намагається знищити всі

Китаєм: на що розраховує російський диктатор. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/shvejtsarska-zayava-putina-pivnichna-koreya-ta-stosunki-rosii-z-kitaem-na-scho-rozrahovue-rosijskij-diktator.htm

кращі світові цивілізаційні здобутки: демократію, права і свободи людини, соціальну справедливість тошо. Захист християнських цінностей у Росії перетворюється у заборону всіх інших протестантських християнських вірувань та релігійне освячення її імперіалістичних прагнень, зокрема й війни в Україні, яка проголошена «священною». Крім того, у Росії з кожним роком збільшується кількість мусульманського населення. Захист сімейних цінностей призвів до кримінального переслідування ЛГБТ-спільноти та росту сімейного насильства. Спроба об'єднати все населення під назвами «русскій» та «росіянин» нічого не дало, оскільки чеченець, дагестанець, калмик чи інші представники народів Росії не називають себе руськими, оскільки для них ключовою є етнічна належність. Навіть апеляція до нібито слов'янських коренів росіян немає під собою реального наукового підґрунтя, бо корінні росіяни мають переважно фіно-угорське походження і слов'янської крові у них дуже мало. До того ж слово «руській» – прикметник, це те саме, що мешканець Євросоюзу називатиме себе європейський чи українець скаже, що він український. Тому ніякої спільної ідентичності, як би не намагалися це зробити кремлівські політтехнологи, у Росії нема, тому вона приречена на розпад.

8. *Відсутність верховенства права, порушення прав і свобод людини і громадянина, прав етнічних груп тощо.* Будь-яка держава може існувати тільки до того часу, поки в державі дотримуються закони, інакше розпочинається хаос і розбрат. У Росії існує законодавчий орган – Державна дума, але оскільки більше 20 років тут панують диктаторський режим та культ особи Путіна, будь-які рішення, в тому числі й закони, приймають тільки після дозволу диктатора. І суди приймають рішення тільки такі, які вигідні диктаторському режиму. Тому ні про яке верховенство права і захист прав і свобод людини в Росії ми не можемо навіть говорити, оскільки будь-яка людина в будь-який момент може опинитися за ґратами під надуманим приводом і захистити себе їй буде дуже важко чи взагалі неможливо. Справедливі політики, юристи і правозахисники переслідуються чи навіть фізично знищуються. Згадаймо О. Навального, В. Новодворську, Б. Нємцова, С. Магнітського. Так, західними країнами був прийнятий відповідний закон «Акт Магнітського», що містить перелік російських чиновників, що здійснювали шахрайства, переслідування та порушення прав людини, зокрема пов'язані зі справою компанії «Hermitage Capital Management» та смертю російського адвоката Сергія Магнітського, який намагався

захистити правду. Сьогодні відбуваються масові порушення прав і свобод громадян України. За інформацією Офісу Генерального прокурора України, станом на початок 2024 року було зареєстровано 125 тисяч злочинів РФ проти громадян України[1]. І ця статистика з кожним днем тільки збільшується.

9. *Відсутність прагнення до інновацій та модернізації.* Імперії починають слабнути і розпадатися в умовах, коли відкидаються сучасні досягнення і гальмується модернізація країни. Так, Османська імперія розпалася, оскільки західні країни активно впроваджували сучасні наукові досягнення в життя і розвивали власні економіки, а османська економіка була екстенсивною і не передбачала застосування нових технологій, що призвело до її ослаблення та занепаду. Можна згадати також і падіння столиці Візантії Константинополя, оскільки його очільникам тогочасні інженери пропонували найсучасніші потужні гармати для оборони, але керівництво міста відмовилося, вважаючи їх занадто дорогими. Проте ці гармати закупили турки, які оточили Константинополь і за допомогою останніх розбили потужні стіни фортеці. Росія, як і її попередник Радянський Союз, здебільшого не розвиває технології, а закуповує їх чи навіть краде в західних країнах. Тож сьогодні вона не здатна створити потужні технології в тих чи тих галузях, а розповіді її пропаганди про величезні досягнення Росії переважно не відповідають дійсності. Згадаймо російські Калібри та Циркони, що нібито не можна збити сучасними ППО, однак які успішно збиваються системою MIM-104 Patriot.

Проте, знову ж таки, виникає запитання, чи взагалі можливо модернізувати Росію з її неоднорідними регіонами і величезною різницею між центром та околицями? Щоб модернізувати такі депресивні регіони, як Алтай, Єврейська АО, Калмикія, Кабардино-Балкарія, Забайкалля тощо, потрібні величезні кошти, які путінський тоталітарний режим ніколи не виділить. Та й сама ідея модернізації не підходить до російської ментальності, яка дуже консервативна і якій набагато ближчі російські лапті чи пам'ятники з гімна[2], які люблять будувати в деяких регіонах.

[1] Кількість воєнних злочинів армії Росії в Україні досягла майже 125 тисяч. URL: https://armyinform.com.ua/2024/02/06/kilkist-voyennyh-zlochyniv-armiyi-rosiyi-v-ukrayini-dosyagla-majzhe-125-tysyach/

[2] На России слепили новогоднюю скульптуру из говна: Радуются, что принесет счастье. URL: https://news.depo.ua/rus/news/na-rosii-zlipili-novorichnu-skulpturu-z-givna-radiyut-shcho-prinese-shchastya-202112281407143

Крім того, путінська пропаганда перетворила російських громадян в сіру масу чи стадо покірних овець, які не люблять все західне і підтримують тільки все відстале російське. Російський народ в глибинці, на периферії став настільки зазомбованим, що навіть не маючи мінімальних побутових зручностей – газу (половина Росії до цього часу не газифікована), гарячої води, опалення, сучасного унітазу (туалет на вулиці, та й той часто зіпсований), вірить в те, що «ситуація в Росії стабільна, життя прекрасне і керівництво країни турбується про людей». Глибинний російський народ продовжує вірити в «світлі ідеї Кремля» і підтримувати Путіна. Люди досить часто умовно щасливі, тому що не розуміють, якою мірою вони зазомбовані та нещасні.

Навіть деякі російські науковці, які мають підтримувати розвиток нових технологій, вважають що модернізація може зашкодити Росії. Так, пропутінський економіст Андрій Кобяков, очільник Інституту динамічного консерватизму, вважає, що модернізація може призвести до розпаду Росії, оскільки буде посилюватися «соціально-економічна диференціація, відчуження еліт від народу, протиставлення так званого креативного класу іншим групам населення». В «Російській доктрині» також зазначається, що модернізація приведе в росію транснаціональні компанії, які скуплять всі ключові галузі і перетворять країну на конгломерат бананових республік.

10. *Моральна, духовна аномія, яка охопила всі сфери життя російського суспільства.* Корупцією просякнуті всі сфери російського суспільства: при призначенні на певні посади враховується не рівень освіти та професіоналізму, а особиста відданість губернатору та російському диктатору. Судова система працює тільки на захист інтересів злочинного режиму, відтак про справедливість і захист прав простих росіян можна і не мріяти. Навіть освіта, яка повинна виховувати підростаюче покоління на певних цінностях, просякнута мілітаризмом і ксенофобією. Російських школярів вже з самого дитинства навчають ненавидіти українців та представників західних народів. Зокрема, була створена російська юнармія, аналог гітлерюгенду, членів якої навчають військових навичок щодо користування зброєю і вбивства українців. Дійшло навіть до того, що викрадених українських дітей росіяни залучають в цю юнармію і намагаються витравити в них все українське, перетворюючи на манкуртів та прагнучи примусити боротися проти батьківщини.

Росія досить активно використовує механізм *індоктринації,* який можна охарактеризувати як постійний процес повторення певної ідеї або переконання для певної групи чи населення країни в цілому, допоки реципієнти не приймуть нав'язувані твердження без будь-якої критики чи запитань» [1] . Особливо активно індоктринація використовується репресивними режимами в сфері освіти, щоб дітей, які не мають чітко сформованої системи переконань, перетворити у фанатиків, сліпих виконавців злочинних наказів репресивних режимів, зокрема нинішнього путінського. Так, Рада ООН з прав людини як індоктринацію кваліфікує ідеологічне навчання дітей у медресе Пакистану та Афганістану для подальшого залучення до воєнних дій. Подібну систему сьогодні активно використовує путінська Росія, викравши з України від 507 000 до 707 000[2] дітей. Організація Об'єднаних Націй чітко назвала ці депортації воєнними злочинами, вказуючи, що ці факти є «достовірними»[3] і російські сили відправляли українських дітей до Росії в межах масштабної програми, про що у відкритому ефірі заявив російський диктатор Путін. Саме за ці факти злочинної депортації українських дітей Міжнародний кримінальний суд 17 березня 2023 року видав ордери на арешт президента РФ Путіна. Особлива небезпечність індоктринації саме для дітей полягає в тому, що діти «досить швидко демонструють лояльність і їх легко індоктринувати, оскільки вони мають менше попередньо сформованих концепцій і переконань, які вербувальникам потрібно було б спростувати або змінити».

Брехня на всіх рівнях є основою російської пропаганди і максимально підтримується на державному рівні. Оскільки в державі не захищається закон, то поширюється злочинність. Злочинців також

[1] Henning Schluß (Hrsg.): Indoktrination und Erziehung. Aspekte der Rückseite der Pädagogik. VS-Verlag, Wiesbaden 2007. URL: https://english.nv.ua/nation/russia-forces-execute-nine-ukrainian-pows-in-bakhmut-deepstate-report-50395997.html

[2] Deporting Ukrainian children and "Russifying" them is jeopardizing the future of Ukraine' [«Депортація українських дітей та їх «русифікація» ставить під загрозу майбутнє України»]. Le Monde [Ле-Монд]. URL: . https://web.archive.org/web/20230317175343/https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2022/08/05/deporting-ukrainian-children-and-russifying-them-is-jeopardizing-the-future-of-ukraine_5992568_23.html

[3] UN says 'credible' reports Ukraine children transferred to Russia [ООН вважає «достовірними» повідомлення про передачу українських дітей до Росії] (англ.). Al Jazeera. URL: https://www.aljazeera.com/news/2022/9/8/un-says-credible-reports-ukraine-children-transferred-to-russia

залучають до лав російської армії, після служби в якій, якщо залишаються живими, отримують права і привілеї учасника бойових дій і досить часто повертаються до своєї злочинної діяльності. Поширені різні соціальні девіації. Алкоголізм став національною проблемою, оскільки, не маючи гідної роботи, гідного рівня добробуту, росіяни переважно депресивних регіонів просто спиваються.

11. *Поширення ресентименту*. В тоталітарних та авторитарних державах, що найбільш наочно можна спостерігати на прикладі сучасної Північної Кореї чи Російської Федерації, людина стає чистим продуктом соціальних маніпулятивних технологій і насамперед масованої державної пропаганди, яка свідомо у населення формує викривлену та перекручену картину дійсності і насаджує образ зовнішніх ворогів, зокрема для Росії це українці та мешканці західних країн, які винні у всіх бідах росіян. Для керівників тоталітарних держав людина є не ціллю, а лише засобом досягнення мети, а відтак цінність людського життя нівелюється і задля інтересів тоталітарної держави знищуються тисячі чи навіть мільйони людей. Але найбільша проблема полягає в тому, що викривлений образ дійсності в тоталітарних державах стає істинною реальністю для мільйонів людей. Виникає явище ресентименту – тотальної відмови від реальності, що прямо пов'язана з почуттям безпорадності людей, не здатних внести хоча б мізерну зміну в життя своєї країни. Ресентимент характерний для носіїв рабської свідомості, для людини, яка не здатна критично оцінювати навколишню дійсність і не має стійкої системи моральних чи релігійних цінностей, а отже, є ідеальним об’єктом для зомбування і соціального маніпулювання. Аналізуючи сучасну ситуацію в Російській Федерації, слід зазначити, що російська влада намагається на теренах Росії та всього пострадянського простору сформувати нову імперську спільноту, здійснюючи, на думку дослідника Т. Гундорова, процес «повторної колонізації» шляхом здійснення потужного гуманітарного й інформаційного впливу з метою поширення ідей «руського міра». Зокрема на сході та півдні України, на тимчасово окупованих територіях досить активно поширюються проросійська імперська історична пам'ять, етнокультурна символіка, мова, комунікації, що передбачає вилучення будь-яких альтернативних джерел інформації для населення цих регіонів. Поширення сепаратистських настроїв призводить до створення зон локальних конфліктів по усьому периметру колишнього імперського кордону. Ідея відродження «великої російської

імперії» настільки заволоділа свідомістю вищої політичної еліти Росії, що спричинила послаблення критичного та стратегічного мислення та відмову від «принципу реальності», побудову викривленої уявної реальності шляхом постійної інформаційної експансії та утвердження брехні як ключового принципу політики. В умовах, коли політика держави починає будуватися на тотальній брехні або запереченні очевидних фактів, ми стикаємося з абсолютно особливим типом політики, яким успішно займалися попередні тоталітарні режими. Відтак «спецоперація на Україні» стала благородною війною проти уявних фашистів, ізоляція Росії – її затвердженням в ранзі великої незалежної держави, занепад економіки і падіння доходів – тимчасовими труднощами, швидке подолання яких призведе до зростанням добробуту і щастя всіх росіян. Відчуження від впливу на реальність пов'язане з глибокою кризою інституцій. Для пересічного громадянина інституційна криза виражається в тотальній перверсії функцій правоохоронних органів та органів влади, трансформації гуманітарної сфери, освіти, науки, спрямованих на закріпленні в масовій свідомості викривленої картини світу. Але викривлена картина світу не може бути довговічною, бо вона заперечує істинну реальність, призводить до підриву економічного і політичного благополуччя Росії заради створення химерних ідеалів, віри у власну незламну силу і могутність, що не відповідає дійсності. Відмова від реальності, дефактуалізація в Росії входить в стадію саморуйнування держави і суспільства і може бути зупинена тільки масовим прозрінням російського суспільства внаслідок падіння путінського режиму, жорсткої економічної кризи чи програшу у війні.

Відтак всі перераховані вище чинники засвідчують, що крах російської неоімперії неминучий, постає тільки питання часу. Щоб трохи відтягнути час розпаду імперії, їхні лідери досить часто використовували сценарій захоплення територій і збільшення ресурсів, і цим шляхом намагався йти Путін, захопивши Придністров’я, Осетію, Абхазію, але з Україною такий варіант вже не пройде, вона обов’язково звільнить свої території. Тоді залишається сценарій закручування гайок, і Путін вже почав збільшувати силові структури, посилювати репресії проти власного населення. Але якщо економічні санкції Заходу продовжуватимуться, гроші, що вкладатимуться у війну, не даватимуть потрібного ефекту, оскільки Україна при активній допомозі Заходу перемелюватиме російські війська і зможе звільнити свої території, російська економіка

занепадатиме, рівень добробуту погіршуватиметься і при виникненні певних чорних лебедів, а вони обов'язково виникатимуть в умовах жорсткого централізованого і неефективного управління, Росія почне розвалюватися.

Звичайно, точно вказати час, коли це станеться, ми не можемо, але сам процес може бути досить раптовим, як це сталося з Радянським Союзом, коли навіть деякі західні лідери не вірили, що це може відбутися. Тому і Україні, і західним країнам потрібно до цього готуватися і передбачити всі можливі ризики, щоб їм запобігти. Серед них можна виділити:

1. *Ядерний ризик, пов'язаний з неконтрольованим поширенням ядерної зброї, яка може опинитися в руках лідерів новостворених державних утворень*. У цьому разі важливо не допустити її поширення за межі Росії і потрапляння ядерних технологій в руки терористів. Тож спецслужби західних країн вже сьогодні мають аналізувати ці ризики і формувати свою агентурну мережу всередині Росії, щоб задіяти її в разі потреби і попередити реалізацію негативних сценаріїв.

2. *Ризик значного посилення Китаю за рахунок російських територіальних та сировинних ресурсів.* Китай вже заявляв про те, що частина російських територій, зокрема певні регіони Сибіру чи Далекого Сходу, раніше належали Китаю і він має повне право на їх повернення. Вже навіть є китайські мапи, де ці регіони зображуються як китайська територія. Хоча слід зазначити, що вже й сьогодні там іде активна колонізація з боку китайської сторони, оскільки китайський бізнес досить вільно почувається у цих регіонах і контролює значну частину економічного життя. На противагу цьому західні країни чи їх союзники, зокрема Японія чи Південна Корея, мають посилювати свої зв'язки і активізувати економічні інвестиції в ці регіони, щоб зменшити вплив Китаю. Потрібно також активізувати зв'язки з опозиційними нинішній владі лідерами тюркських народів, які мають актикитайські настрої. Крім того, на Далекому Сході проживає потужна українська діаспора, яка за підтримки України може створити тут далекосхідну українську республіку.

3. *Посилення ісламських впливів у регіоні. Під час розпаду Росії всі кавказькі республіки відокремляться і прагнутимуть формувати свої держави.* Чечня також стане незалежною, і Р. Кадиров намагатиметься утриматися при владі, апелюючи до того, що він зумів зберегти

чеченський народ і Росія навіть платила йому значну данину. Відтак інші чеченські угруповання мають вже готувати і фінансові, і військові ресурси для боротьби з Р. Кадировим, який свою владу просто так не віддасть. Західним країнам також потрібно вже сьогодні працювати з діаспорою і представниками цих республік, щоб у разі розвалу Росії вони змогли швидко взяти владу у своїх регіонах і не допустити поширення радикальних ісламських груп, які, звичайно, намагатимуться також активізувати свою діяльність у цих республіках.

4. *Ризик неконтрольованих конфліктів між можливими новоутвореними державними утвореннями на теренах імперії, що може призвести до значних жертв та величезної хвилі мігрантів (декілька десятків мільйонів біженців).* Тож потрібна активна участь України та західних країн, ООН (можливого введення миротворчого контингенту ООН), інших міжнародних організацій з метою недопущення військових конфліктів чи особливо їх переростання в локальні ядерні війни.

5. *Ризик етнічних чисток, оскільки новостворені держави захищатимуть інтереси власної етнічної групи і будуть негативно ставитися до представників інших етнічних груп*. Без належної участі України, західних країн та міжнародних організацій, про що ми згадували в попередньому пункті, це може призвести до етнічних чисток чи навіть геноциду певних етнічних груп.

Тож Україна та західні союзники мають прораховувати ці ризики, розробляти механізми для їх протидії і всіма можливими засобами прагнути до знешкодження російської неоімперії, щоб вона не несла загрози цивілізованому світу. І для цього потрібно застосовувати гібридні та асиметричні методи. Зокрема, оптимальним шляхом повалення злочинного путінського режиму можуть бути дії опозиційних збройних формувань, таких як Російський добровольчий легіон, легіон «Свобода», інші подібні збройні формування, які силовими засобами зможуть розхитувати ситуацію всередині Росії, показуватимуть слабкість путінського режиму і можуть призвести до посилення відцентрових тенденцій та відокремлення певних регіонів. Крім того, дуже важливо всіма можливими засобами підтримувати опозиційний рух в суб'єктах федерації, оскільки тільки тоді, коли вони відчують реальну підтримку з боку України та Заходу, будуть готові до відкритої боротьби проти злочинного путінського режиму. Якщо Захід й надалі стверджуватиме, що він не прагне до повалення путінського режиму, то чи хотітимуть

опозиціонери відкрито виступати проти тоталітарної політичної системи, ризикуючи своїми життями і життями своїх родин. Згадаймо Першу і Другу чеченські війни, коли Д. Дудаєв зазнав поразки, оскільки цивілізований світ так і не захотів підтримати боротьбу чеченського народу за свою незалежність. Після повалення тоталітарного путінського режиму доцільно буде встановити правління російських демократичних опозиціонерів, які за участю міжнародних експертів провели б денацифікацію та деімперіалізацію російського населення, звільнили б його від брехливих путінських міфів, які насаджувалися десятиліттями. І тільки після цього на цих територіях буде можливим проведення прозорих демократичних виборів.

Аналізуючи ключові заходи, які потрібно реалізувати для остаточного знешкодження Росії як агресивного імперського утворення, слід виділити:

1) Притягнення до відповідальності у Міжнародному трибуналі російських воєнних злочинців Путіна, Шойгу, Наришкіна, Лаврова, Бортнікова, Патрушева, Герасімова, Гундяєва та інших владних осіб.

2) Укладення абсолютної та беззастережної капітуляції Росії з чітким визначенням її умов.

3) Відшкодування державі Україна післявоєнних контрибуцій та репарацій, умови яких буде обговорено.

4) Створення тимчасового перехідного урядового управління під наглядом міжнародної контрольної комісії з патронатом із боку України.

5) Демілітаризація та денуклеаризація колишньої Російської Федерації, включаючи міжнародний контроль над ядерними об'єктами.

6) Створення нового демократичного державного утворення на території колишньої РФ – Конфедерації Євро-Азійських Суверенних Республік (КЄАСР).

7) Конституційне визнання права націй на самовизначення та право територіальних одиниць на виходження з КЄАСР (колишньої РФ). Утворення суверенних національних республік на колишній території РФ.

8) Створення суверенних національних Українських республік, включаючи Кубань, Білий Клин, Зелений Клин на території колишньої РФ, з гарантованою українською мовою та особливим статусом в рамках

регіональних міжреспубліканських об'єднань у КЄАСР під урядуванням контрольного представництва України[1].

Однією із ключових умов перемоги над тоталітарною імперською Росією повинно бути чітке прагнення Заходу до знищення путінського режиму, оскільки певна частина західних країн до перспектив розпаду Росії ставиться поки що дуже обережно. Ряд західних політиків вважають, що наразі головною проблемою для США та Заходу є не стільки Росія, скільки Китай. Так, Китай сьогодні посилює своє геополітичне значення і прагне повернути Тайвань. Але саме перемога України покаже всім авторитарним країнам, і насамперед Китаю, що держава, яка бореться за свою свободу і незалежність, навіть при менш потужних озброєнні і людських ресурсах, може дати гідний опір більш потужному супротивнику і навіть його перемогти, особливо за допомогою західних країн. Тому Китай буде дуже обережним при плануванні силового захоплення Тайваню або після перемоги України відкладе його на невизначений період. Отже, допомагаючи Україні, США та західні країни також і послаблюють геополітичну роль Китаю. Крім того, в умовах російської загрози європейські країни все більше посилюють свій оборонний потенціал. Так, Польща планує збільшити свої збройні сили до 300 тисяч військовослужбовців. Вона також закуповує новітню військову техніку. Інші європейські країни теж працюють над посиленням власного оборонного потенціалу. В цих умовах США зможуть більше уваги звертати на Тихоокеанський регіон, посилюючи своїх азійських союзників.

Тож головною перепоною на шляху повалення злочинного путінського режиму є невизначеність Заходу щодо подальшої долі Росії. Відома журналістка New Yorker і дослідниця (написала книги «Повстання Кремля», «Людина, яка керувала Вашингтоном») Сьюзен Глассер зазначила в цьому контексті: «Ми не розбудуємо стабільний європейський порядок, поки чітко не з'ясуємо, що буде з Росією в майбутньому»[2]. Слід

[1] Гай-Нижник П. Війна з Московією: мета, характер і Світ або яка перемога буде справді перемогою України. *Хмельниччина в умовах війни росії проти України*. Матеріали всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 24 лютого 2023 р.). Хмельницький: ХКТЕІ, 2023. С. 31–44.

[2] Війна в Україні може справді призвести до розпаду Росії, – видання The Hill. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-viyna-maybutnye-rosiyi/32548701.html

констатувати, що сьогодні багато західних експертів не хочуть поразки та розпаду Російської імперії, бо, на їхню думку, це призведе до хаосу та анархії на цих територіях, а оскільки тут знаходиться атомна зброя, може статися її несанкціоноване захоплення чи навіть використання проти західних країн.

Так, професор політології з Ратґерського університету (Нью-Йорк, США) Олександр Мотиль зазначає, що «хоча світ був би кращим за значно ослабленої Росії, проте її падіння може не пройти гладко». Він вважає, що нестабільність та некерованість у Росії призведе до масових міграційних процесів, з якими зіткнуться російські сусіди, проте найбільшою загрозою є втрата контролю над ядерною зброєю, що може мати непередбачувані наслідки для всього світу[1]. Представниця Фонду Карнегі Тетяна Станова вказує на те, що події в Україні деконсолідують Росію, перетворять її на мінливе та позбавлене передбачуваності утворення, насичене внутрішніми протиріччями та конфліктами. Оглядач Washington Post Девіда Ігнатіус у цьому контексті також зазначає: «Роздроблена, деморалізована Росія – це диявольський майданчик… Внутрішній безлад у Росії ставить перед Путіним серйозну дилему, але це також дуже небезпечно для Заходу»[2] .

Деякі західні політики теж не прагнуть до знищення кривавого путінського режиму. Зокрема, коли канцлера Німеччини О. Шольца запитали, чи прагне він до повалення режиму В. Путіна, той відповів, що вони не вирішують, хто де сидить, це рішення має приймати російський народ. Звичайно, можна зрозуміти їхні побоювання, але, на нашу думку, вони занадто песимістичні, обережні і помірковані. Неприпустими є також міркування деяких західних високопосадовців, зокрема очільника канцелярії Генерального секретаря НАТО Стіана Єнсена про те, що Україна може стати членом НАТО в обмін на відмову від частини своєї території, хоча це рішення повинна приймати лише сама Україна. Це є прямим порушенням норм міжнародного права, оскільки якщо Україна добровільно залишить Росії свої території, це означатиме, що переважає право сили і будь-яка держава може збройним шляхом захоплювати чужі

[1] Alexander Motyl – Is the Idea that Russia is Too Big to Fail Holding Back Western Strategic Support? URL: https://www.youtube.com/watch?v=wuUZ5-mb0Mk

[2] Війна в Україні може справді призвести до розпаду Росії, – видання The Hill. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-viyna-maybutnye-rosiyi/32548701.html

території, а потім їх легітимізувати. Відтак світовий безпековий порядок буде остаточно зруйнований і запанує хаос і анархія. Хоча пізніше Стіан Єнсен спростував свої твердження, апелюючи до того, що його неправильно зрозуміли.

Проте певні негативні тенденції тільки посилюються. Ситуація у світі останнім часом стає напруженішою, у деяких європейських країнах до влади приходять праві популістські сили (М. Ле Пен, Альтернатива для Німеччини, Конфедерація Польщі та ін.), які мають проросійські і антиукраїнські симпатії, у США до влади може прийти Д. Трамп з його провокаційними заявами, що він може припинити війну в Україні за один день, найімовірніше, за рахунок територіальних поступок. Нещодавно Д. Трамп оголосив про свого майбутнього віце-президента Джей Ді Венса, який має відкрито антиукраїнські і проросійські позиції. Він жорстко виступав проти надання Україні фінансової допомоги від США у сумі 61 млрд. доларів, вважаючи, що це даремна витрата коштів американських платників податків, які можна було б спрямувати на вирішення внутрішніх проблем, і насамперед міграційної проблеми. Щодо В. Путіна останній зазначив, що той поганий хлопець, але і з поганим хлопцем можна домовлятися, якщо це в інтересах Америки. Зокрема, він пропонує домовлятися з Росією, щоб залишити їй тимчасово окуповані українські території, натомість Росія повинна буде припинити економічні та торговельні зв'язки з Китаєм, оскільки останній, на думку Д. Трампа та його прихильників, і є головним ворогом США. Але чи піде російський диктатор на такі умови, навіть в обмін на українські території, важко сказати, оскільки з Китаєм у Росії уже налагоджені зв'язки і лише завдяки Китаю і його союзникам вона може продовжувати кровопролитну війну з Україною. Проте не потрібно демонізувати ні Д. Трампа, ні його соратників, оскільки, як ми знаємо, саме за часів Трампа Україні була виділена військова допомога у сумі 300 млн. доларів, на яку були закуплені Джавеліни та інша військова техніка. А за часів його попередника Обами Україні виділялася тільки гуманітарна допомога, і вона самостійно змушена була воювати з російськими "зеленими чоловічками". Крім того, і з Д. Трампом, і з Джей Ді Венсом українським дипломатам і політикам потрібно активніше працювати. Зокрема, того ж Д. Венса можна було б запросити в Україну і показати всі ті жахіття, які здійснили росіяни, як використовується американська військова допомога, і, можливо, його позиція зміниться. Як ми знаємо, очільник Палати

представників республіканець М. Джонсон також довго не виносив на голосування фінансову допомогу Україні, але коли з ним поспілкувалися європейські політики, до нього приїжджали українські протестанти, які зазнали значних страждань в Україні, він, нарешті, змінив позицію і Україна отримала довгоочікуваний транш – 61 млрд. доларів. Тому і Д. Трамп, зіткнувшись з непоступливістю і впертістю російського диктатора, який не захоче йти ні на які позитивні кроки, змінить позицію і надасть значну допомогу Україні.

Отже, слід констатувати, що тиск на Україну про важливість переговорів з Росією і можливі територіальні поступки з її сторони тільки посилюватиметься і українська влада має проявити принциповість і наполегливість та не піддаватися на шкідливі для України пропозиції. Тільки якщо вони відповідатимуть українським національним інтересам, можна йти на певні домовленості.

Щодо західного тиску в цьому контексті слід згадати промову президента США Джорджа Буша-старшого, яку називають «котлетою по-київськи» (англ. Chicken Kiev speech) і яку він проголосив 1 серпня 1991 року в Києві за декілька тижнів до здобуття Україною незалежності. У цій промові він закликав українських політиків не піддаватися «суїцидальному націоналізмові», не відокремлюватися від СРСР і надалі підтримувати прогресивну політику М. Горбачова, оскільки боявся, що розпад СРСР створить дуже серйозні безпекові проблеми США і країнам Заходу. Але радянська імперія все-таки розпалася, тому що колесо історії не зупинити, а безпекові питання Захід потім успішно вирішив з пострадянськими республіками.

Тож, на нашу думку, більш раціональною є позиція Януша Бугайського із Джеймстаунського фонду, який вважає, що потрібно наближати розпад Росії, після якого вона опиниться під міжнародним контролем і перестане нести загрозу своїм сусідам та всьому світу, оскільки їй не вистачатиме економічних і військових ресурсів, потрібних для реалізації імперіалістичних цілей. На думку експерта, Росія буде обмежена територіями Москви, Санкт-Петербурга та Нижнього Новгорода, відтак вона перестане бути вагомим геополітичним гравцем і не загрожуватиме своїм сусідам[1].

[1] Janusz Bugajski Failed State: A Guide to Russia's Rupture. Jamestown Foundation, 2022. 450 s.

Досить об'єктивною і раціональною є також позиція професора європейських студій Оксфордського університету Тімоті Ґартон Еша, який чітко вказує на те, що західні країни якнайшвидше повинні дати можливість Україні виграти війну і повалити злочинний путінський режим. І це було б найкращим варіантом розвитку подій для самої Росії. Дослідник згадав промову у німецькому Бундестазі 1985 року, де зазначалося, що «поразка була найкращим, що трапилося з Німеччиною», оскільки вона створила можливості для побудови у цій країні демократії, верховенства права, свободи, процвітання. І сьогодні Німеччина – одна із провідних країн Європи. Тому тільки знищивши нацистський путінський режим, ми можемо створити передумови для побудови демократичної і вільної Росії.

Т. Еш згадав також його особисту зустріч із Путіним у 1994 році на науковій конференції у Санкт-Петербурзі, який вже тоді мав імперське і шовіністичне мислення і говорив про важливість повернення територій, які історично належать Росії, згадуючи насамперед Крим та інші регіони. Путін називав росіянами все російськомовне населення, яке проживає в інших країнах, тому вже тоді планував його звільняти, щоб відродити «велику Росію». Слід згадати також головну ідею В. Путіна, що там, де звучить російська мова, пролягають межі Російської імперії.

Тімоті Ґартон Еш також підкреслив, що В. Путін власноручно зруйнував «російський мир» та нівелював російську культуру своїми необдуманими, ганебними та злочинними діями. Він згадав, що у 2013 році Київський міжнародний інститут соціології повідомляв, що переважаюча більшість українців (80%) мали позитивне ставлення до Росії, проте після повномасштабного вторгнення Росії в Україну прихильників Росії залишилося лише близько 2%[1] .

Слід зазначити, що навіть деякі дослідники з Китаю – союзника Росії визнають, що остання неминуче програє. Так, професор Пекінського університету, експерт щодо Росії Фен Юйцзюнь вважає, що поразку Росії зумовлять такі чинники: 1) величезний рівень українського спротиву та національної єдності; 2) постійна міжнародна підтримка України, хоча й з певними затримками; 3) недостатній рівень використання сучасних технологій, які здебільшого розробляються та застосовуються Заходом і

[1] Timothy Garton Ash: The War in Ukraine and the Future of Democracy in Central Europe. URL: https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/war-ukraine-and-future-democracy-central-europe

обмежено доступні останнім часом Росії; 4) відсутність правдивої об'єктивної інформації у вищого керівництва країни, зокрема В. Путіна, який опинився у пастці інформаційного кокона через свою тривалу диктатуру (має тільки ту інформацію, яку він хоче почути). Щодо позиції Китаю професор Юйцзюнь зазначає, що хоча останній і не приєднався до санкцій Заходу проти Росії, але він не надає їй системної військової допомоги. Крім того, Китай виступає за мирне і дипломатичне вирішення суперечок, а Росія використовує тільки силові методи, порушуючи норми світового порядку, тож союз Китаю і Росії може бути ситуативним.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в умовах повномасштабної агресії Україна тільки підвищує свою геополітичну суб'єктність, формуючи коаліцію країн, які її підтримують. А от російська неоімперія вже приречена, оскільки розпад путінського тоталітарного режиму – це лише питання часу. Тому західні політики та аналітики мають роздумувати не над тим, як зберегти від розвалу російського кровожерливого монстра, побоюючись трагічних наслідків, а активно працювати над його послабленням і знищенням, оскільки перебування при владі Путіна несе постійні руйнування і страждання не тільки Україні, а й світу, провокуючи нестабільність та хаос. Своїми злодіяннями він підписав собі і своїм наближеним остаточний вирок як воєнним злочинцям, і залишати їх при владі – це ознака слабкості Заходу, оскільки Путін це сприйматиме як подальше потурання його злочинам.

РОЗДІЛ 3
АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УТВЕРДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

3.1. Основоположні цінності українського народу як драйвери геополітичної суб'єктності України

Утвердження геополітичної суб'єктності України в умовах повномасштабної війни Росії проти України вимагає поглиблення геополітичних досліджень на українознавчій основі. Одним із провідних напрямів таких досліджень є аксіологічний підхід.

Аксіологічний підхід враховує постмодерністську трансформацію геополітичної науки, зокрема її зміни під впливом процесів глобалізації та технологічного прогресу. Особливості цих змін зумовлені появою високошвидкісного транспорту і високоточної ударної зброї великої дальності, що зменшили вплив просторової відстані, змінивши традиційні геопросторові відносини та регіональні зв'язки, появою нових просторових форм інформаційного простору та Інтернету, а також виникненням нових аспектів геополітичної науки, пов'язаних із суспільством, культурою, цінностями. Так, зокрема, у сучасних дослідженнях геополітичної науки на Заході обґрунтовується думка про те, що включення в ареал сучасної геополітичної науки проблем суспільства, культури та емоцій знаменує її зсув у напрямку об'єднання геополітики з геоекономікою та геокультурою[1]. Фактично в сучасних дослідженнях обґрунтовується важливість інтегративного підходу в геополітиці, надається увага її політичним, правовим, філософським аспектам.

Аксіологічний підхід є актуальним і для геополітичних досліджень в сучасному українознавстві. Специфікою цих досліджень є інтегративний аналіз України як «геополітичної реальності» у локальному та глобальному вимірах її природно-просторового комплексу із врахуванням аспектів буття людини, суспільства, держави, чинників індивідуальної і колективної безпеки. Слід також наголосити, що в геополітичних дослідженнях в українознавстві простір (територія, довкілля) часто

[1] Topalidis G., Kartalis N., Velentzas J., Sidiropoulou C. New Developments in Geopolitics: A Reassessment of Theories after 2023. URL: https://doi.org/10.3390/socsci13020109

розглядається у площині його ціннісного виміру, з позиції сенсу для тієї спільноти, що мешкає у його межах, а також у контексті пошуку спільних цінностей із сусідами, через побудову діалогічної взаємодії між народами та культурами. Для українців простір, територія, довкілля – це неповторний життєвий світ, збереження якого є рівнозначним збереженню життя. Тому для українців, особливо під час війни, одним із головних геополітичних пріоритетів постає захист їх прав на життя, безпечне існування, суверенітет.

Ми вважаємо, що під час війни є актуальними ті дослідження у межах геополітичного напрямку в українознавстві, які тією чи іншою мірою торкаються ціннісно-смислових аспектів. Так, зокрема, можна погодитися з думкою про доцільність, особливо під час війни, дослідження геополітичної ідентифікації українців, яка складається «з комплексу взаємопов'язаних і взаємозалежних політичних, соціально-економічних, духовно-культурних, територіально-регіональних елементів громадської свідомості, структура яких склалася в процесі та внаслідок тривалого історичного розвитку українського суспільства» [1].

На нашу думку, подібна геополітична ідентифікація неможлива без розвиненої геополітичної свідомості, яка має чітко акцентувати на ціннісно-смисловому розмежуванні (розриві) з геополітичною думкою сучасної (путінської) Росії. Тому у нашому дослідженні ми через аналіз геополітичної свідомості українців ставимо за мету показати, що саме цінності визначають специфіку геополітичної свідомості українців, виступають драйверами її геополітичної суб’єктності.

Цінності – це загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом (В. Бакіров). Ю. Шайгородський підкреслює, що цінність – це поняття, яке вказує на суспільне або особистісне значення (значимість) явищ чи подій [2].

[1] Новакова О., Остапенко М. Еволюція геополітичних цінностей та орієнтацій українців під впливом війни. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2023. № 36. С. 96. URL: https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288711

[2] Шайгородський Ю. Цінності як детермінанти суспільного розвитку. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/32310638.pdf

В. Крисаченко наголошує на цілісному баченні проблеми цінностей в їх національному вимірі [1].

Геополітична свідомість українців також спирається на цінності, адже є гуманістично зорієнтованою на гармонійність в облаштуванні простору буття українського етносу та української нації, обґрунтовує цінність життя, відображає зближення ціннісно-смислових орієнтацій українців та європейців як вияв належності української держави й українського суспільства до західноєвропейського цивілізаційного простору.

Слід зауважити, що терміну «геополітична свідомість» притаманна деяка метафоричність, певною мірою він є неостаточно визначеним і незавершеним в концептуальному аспекті. Можна погодитися з визначенням геополітичної свідомості як специфічної духовної реальності, «особливої форми зв'язку географічних та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних взаємодій, укорінена в ментальності населення певної держави або регіону сукупність уявлень про політичний простір» [2]. Геополітична свідомість виявляє себе через геополітичні ідеї, концепції, доктрини. Слід відзначити, що традиційні геополітичні теорії створюються на основі суверенних держав. Геополітичні стратегії здебільшого виходять з інтересів країни, а також є зумовленими ціннісно-смисловими ментальними чинниками. Геополітична свідомість є пов'язаною з відповідним стилем мислення, який ґрунтується на ідеї геополітичного у її теоретичних та практичних вимірах.

Слід відзначити, що геополітичні ідеї зазнали тривалого історичного розвитку. Їх висловлювали ще філософи та історики Стародавнього світу, середньовіччя, Нового часу, епохи Просвітництва. Геополітичне мислення виявило себе в теоріях індустріальної епохи та у постіндустріальну добу. Висновки географічного детермінізму мали значний вплив на суспільствознавчі концепції XVIII–XIX століть. На висновки географічного детермінізму та геополітики спиралися також і рухи лібералізму, консерватизму, соціал-демократії, екологізму тощо.

---

[1] Крисаченко В. С. Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідаційний потенціал. *Українознавство.* 2022. № 1. С. 28–50.

[2] Вегеш М., Петрієнко В. Геополітична енциклопедія. Навчальний посібник. Ужгород, 2017. С. 229.

Ідея геополітичного у її класичному розумінні в духовній культурі завжди виявляла себе, а також досить часто продовжує виявляти й нині, через просторовий чинник, що дає підстави розглядати геополітичну свідомість у територіальному вимірі. Геополітична (територіальна) свідомість визначається тим, як той чи інший народ ставиться до простору власного існування та розбудовує стосунки з іншими народами. Адже кожний народ існує у певному просторі, на певній території. Причому простір – це не тільки земна поверхня, але й людина (населення), а також історичні, культурні, економічні та політичні події, які відбуваються на цій земній поверхні (території). Протягом тривалого процесу свого становлення будь-який народ відчуває на собі вплив природного (географічного) довкілля, змушений долати його виклики, а також намагається освоїти Ойкумену, самоствердитися у ній. Осмислення стосунків із простором в історичній еволюції мають різні ціннісно-смислові та ментальні засади у різних народів.

Відомо, що війна Росії проти України продемонструвала абсолютну відмову росіян від гуманістичних цінностей, виявила найгірші, антилюдські риси російської ментальності. Війна стала можливою й тому, що геополітична свідомість росіян ґрунтується на агресивних експансіоністських ціннісно-смислових засадах. Характерною ознакою російської геополітичної свідомості є те, що вона, на думку багатьох дослідників, і досі має своїм підґрунтям класичні геополітичні доктрини кінця XIX – початку XX століття. Окрім того, вона спирається на месіанську ідею Москви «як Третього Риму», на ідеї панславізму та «Всесвітньої революції». Важливе місце в ній посідають традиції російського консерватизму, від сло'вянофілів, Ф. Достоєвського, К. Леонтьєва до ідей євразійства (неоєвразійства), які були сформульовані ще у працях М. Трубецького, П. Савицького, Л. Гумильова і містили погляд на Євразію як особливий світ, а Євразія у свою чергу у них ототожнювалася з Росією як певною територією, на котрій протягом тисячолітньої історії сформувалася багатонаціональна держава та синтетична (тюрко-слов'янська, у формі союзу «лісу» і «степу») культура.

Активний теоретик нинішнього політичного курсу В. Путіна О. Дугін, автор книг «Проект «Євразія» (2004), «Філософія війни» (2004), «Четверта політична теорія» (2009) та інших, вважав, що євразійство – це насамперед філософія, яка спирається на принципи «еротичного патріотизму», «віри в дух землі, культ духу землі», так звані «обійми

порожнечі» тощо [1] . Сучасний дослідник російської геополітичної свідомості М. Шепелев відзначає, що Росія, на думку О. Дугіна, є вмістилищем євразійського одкровення, євразійського духу, євразійського життя і євразійської плоті. Дослідник також зауважує, що, на переконання О. Дугіна, Росія ніколи не була аналогом «держав-націй», характерних для Європи Нового Часу, адже, починаючи з об'єднання слов'янських й угро-фінських племен під Рюриком і до гігантських масштабів СРСР і територій під його впливом, російський народ неухильно йшов шляхом політичної і просторової інтеграції, розбудови імперії та цивілізаційної експансії[2].

На відміну від російського український народ свої стосунки з простором будував на гуманістичних ціннісних засадах. Для нього простір – це геополітична, геокультурна реальність, неповторний світ буття етносу, нації. Як відзначають сучасні дослідники, крім геополітичного розташування, серйозною перевагою України є її розміри, або так звана «стратегічна глибина». Україна має значно більшу територію та відповідну «стратегічну глибину», яка, в умовах повномасштабної війни, може сприяти її ефективній обороні [3] .

На відміну від російської геополітична свідомість українців ґрунтується на гуманістичних екзистенційних ціннісно-смислових засадах. У їх основі – основоположні цінності українського народу, які сформувалися культурно-історично, пов'язані з архетипами української ментальності та культури. Як відзначається у сучасних дослідженнях, саме в українській ментальності закладені як інноваційні, так і гуманістичні потенції суб'єктності України [4] .

У нашому дослідженні ми хочемо сконцентрувати увагу на тому, що вперше було наголошено на рисах української світоглядної ментальності та архетипах української ментальності та культури філософами Київської світоглядної школи. Ними було обґрунтовано також зв'язок з певним

[1] Геополітика: енциклопедія / за ред. Є. Суліми. Київ, 2013. С. 272.
[2] Там само. С. 273.
[3] Чупрій Л. Посилення геополітичної суб'єктності України та перспективи розпаду Росії в умовах сучасних глобальних викликів. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. № 2(31). С. 15.
[4] Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С. Пирожков, В. Смолій, Г. Боряк, Я. Верменич, С. Дембіцький, О. Майборода, С. Стоєцький, Н. Хамітов, Л. Якубова, О. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. 356 с.

способом життя та буттєвим досвідом народу. Тому у нашому дослідженні ми здійснимо спробу експлікувати власне бачення основоположних цінностей українського народу, продемонструвати їх архетипні та культурно-історичні витоки та евристичне значення для сучасності, використовуючи ідейний досвід філософів Київської світоглядної школи П. Копніна, В. Шинкарука, М. Поповича, С. Кримського, І. Бичка, А. Бичко та іших.

На нашу думку, основоположними цінностями українського народу є такі:

*Прагнення до Ладу***.** Прагнення до Ладу – це визначальна цінність українців, яка пов'язана з прагненням до порядку, гармонії, дотримання принципів жити за правилами. Архетипним витоком прагнення до Ладу є феномен софійності.

Так, зокрема, у працях видатного українського філософа С. Кримського, присвячених архетипам української культури та ментальності, було влучно розкрито духовну, любомудрісну та гармонізуючу функцію софійності для української культури та ментальності. За допомогою символу Храму філософ показав вияв духовного ладу в національній свідомості українського народу. Любомудрісний лад знайшов свій вияв у філософських курсах професорів Києво-Могилянської академії, у світогляді Г. Сковороди та інших українських мислителів. Впорядкованість людського мислення згідно із засадами мудрості знайшла свій вияв у формуванні в українській культурі особливої пошани до слова як духовної зброї, до полеміки, діалогу як практичної мудрості буття. Гармонізуючий лад софійності, на думку С. Кримського, виявив себе у тому, що «Україна завжди була кордоном безпеки народів від хаосу Великого Степу, альтернативою якому виступала розумна ойкумена Київської Русі»[1].

Національна культура містить яскраві приклади впорядковуючого та гармонійного облаштування людського життя у побуті, господарчій діяльності, суспільних стосунках, зафіксовані у Магдебурзькому праві, козацькому праві, Литовських правових статутах, «Конституції Гетьманської держави» П. Орлика, творчості діячів Кирило-Мефодіївського товариства, творчості М. Драгоманова тощо.

[1] Кримський С. Про софійність, правду, смисли людського буття: збірник науково-публіцистичних і філософських статей. Київ, 2010. С. 382.

На нашу думку, важливе значення для формування геополітичної свідомості українців мав і такий документ, який увійшов в історію геополітичної думки як «Конституція Гетьманської держави» Пилипа Орлика. У Конституції Пилипа Орлика була вперше сконцентрована увага на темах встановлення національного суверенітету, визначення території української держави, її кордонів, забезпечення демократичних прав людини. Відома українська дослідниця А. Бичко відзначала, що Конституцію Пилипа Орлика відокремлювало від інших європейських досить заглиблене включення в історію українського народу, у питання національної ідентичності, у події, які розгорталися у той період, і основною ідеєю цих подій була, на думку дослідниці, ідея «золотої вольності» як суспільно-народна, державна та особиста ідея [1] .

В умовах сучасності прагнення українського народу до Ладу та гармонійності зафіксовані в принципах конституційного ладу України. Конституція України проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Також, згідно з Конституцією, Україна є унітарною державою. Її суверенітет поширюється на всю її територію [2].

Показово, що видатний український мислитель Б. Гаврилишин застосував поняття ладу для визначення орієнтирів розвитку суспільства майбутнього. Він надавав вагомого значення системі цінностей у націях-державах як складових суспільного ладу. Разом з тим він обґрунтував засади ймовірного світового ладу, серед яких відчуття цілісності світу і невіддільності від нього. Ці засадничі чинники, на його думку, впливають на зростання почуття солідарності, що проявляється, зокрема, у добровільній допомозі біженцям та в інших (екомічних, технологічних, демографічних) факторах [3] . Війна Росії проти України показала, що роздуми Б. Гаврилишина стали пророчими в умовах пошуку ціннісних орієнтирів розвитку українського суспільства та його суб'єктності.

Сердечність та душевність. Сердечність та душевність – це визначальні цінності українців, які пов'язані зі значимістю морально-

[1] Бичко А. Становлення правознавчої думки в Україні. Феномен Пилипа Орлика. Київ, 2009. С. 189.
[2] Конституція України: подарункове видання / упоряд.: Л. І. Бірюк, Н. І. Адамчик, Є. Г. Кудлай [та ін.]. Київ: ВАІТЕ, 2021. 324 с.
[3] Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / пер. з англ. Л. Лещенко. Київ, 1990. С. 173.

етичних аспектів у духовності та способі буття та діяльності людини і народу. Архетипним витоком сердечності та душевності є кордоцентризм як «філософія серця». Завдяки появі в українській культурі феномену «філософії серця» сформувалася кордоцентрична лінія українського гуманістичного філософствування, яка виявила себе у творчості видатних українських філософів: Г. Сковороди, П. Юркевича, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Гоголя, а також значною мірою визначила особливості української ментальності.

Яскравий виразник української ментальності український філософ П. Юркевич привернув увагу до феномену сердечності, вважаючи серце осердям сутності людини, її душевного, духовного світу, поза аналізом якої зрозуміти її неможливо [1] . Опертя на думку, що корінням душі людини, центром її особистості є серце, дозволило у глибинному розумінні української духовності пов'язати у єдине ціле релігійність людини, її пізнавальні зусилля, моральні якості, прагнення до вдосконалення суспільства. Таким чином, сформувалося розуміння феномену української ментальності як своєрідної практичної моралі «українського духу», що знайшло свій яскравий вияв в українській культурі, сімейно-родинних зв'язках, цінностях господарського устрою, пов'язаного з пошануванням праці на рідній землі, любові до народного одягу, їжі, житла, мови, віросповідання, звичаїв, духовної культури загалом.

Фундатор концепції українського персоналізму О. Кульчицький привернув увагу до феномену душевності українців. Він вказав на дві ключові ідеї, що містять у собі феномен «української душі»: ідею кордоцентричності, цілісності душевного життя, з уявленнями про серце як його осердя, та ідею зв'язку з природою, рідною землею, довкіллям. Він наголошував на важливості емоційно-почуттєвого, інтуїтивного (сердечного) життя, доброти як основи людяності [2].

В умовах сучасності усвідомлення цінностей сердечності та душевності дає змогу людині реалізувати гуманістичні принципи буття та ставлення до дійсності. Ці гуманістичні принципи можна проілюструвати

---

[1] Юркевич П. Д. Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі» / переклад з російської В. П. Недашківського. Київ, 1993. 416 с.

[2] Кульчицький О. Світовідчування українця / Українська душа. Київ, 1992. С. 48 – 66.

на прикладі однієї з провідних європейських цінностей – цінності прав людини. Сучасне розуміння прав людини пов'язане з проголошенням Генеральною Асамблеєю ООН «Загальної декларації прав людини» (1948), яка містить 173 документи [1] . У 1997 році Україною було ратифіковано 32 документи цієї декларації. У Конституції України закріплені основні принципи, що стосуються людини та її прав і свобод, а сама людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, свобода, недоторканність, безпека, права проголошені найвищими соціальними цінностями. На жаль, за 30 років незалежності принципи прав людини, закріплені в законодавстві України, особливо ті, що стосуються права на соціальний захист та соціальне забезпечення з боку держави, великою мірою поки що так і залишилися проектами, хоча поступово утверджуються у процесі розвитку громадянського суспільства. Водночас можна погодитися з О. Грищук, яка вказує, що саме міжнародне право в галузі прав людини визнає гідність людини, її права і свободи як «гуманітарну універсалію, ціннісний орієнтир загальнолюдської ідентифікації» [2] .

Важливо, що сердечність та душевність виявляють себе також в освіті та вихованні як пріоритети гуманітарної політики, в суспільному житті – як орієнтири гармонійної, толерантної, діалогової взаємодії з іншими. Через цінності сердечності та душевності формується усвідомлення унікальності та неповторності локально-національного цивілізаційного буття у порівнянні з глобальним, загальнолюдським.

Волелюбність (прагнення до свободи). Волелюбність (прагнення до свободи) – це визначальна цінність, яка пов'язана зі значимістю морально-вольових принципів буття та поведінки людини та народу. Волелюбність (прагнення до свободи) має архетипні витоки. Відома українська філософиня А. Бичко прослідкувала еволюцію розуміння цінності прагнення до свободи в українській ментальності. Цей шлях розпочався із формування принципів особистісної свободи, героїчних моральних ідеалів ще в тенетах народної культури билинного епосу Київського циклу. За часів бароко прагнення до свободи набуло ототожнення із прагненням до абсолютного добра, миру та миролюбності, прагненням до незалежності

[1] Загальна декларація прав людини. URL: https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-

[2] Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Львів, Київ, 2020. С. 149.

тощо, що знайшло свій вияв у багатьох авторів барокових творів, у тому числі й у Г. Сковороди. Європейська освіта привнесла нові аспекти у розуміння волелюбності (прагнення до свободи), які на противагу принципу «фатуму», характерному для середньовіччя, сконцентрували увагу на принципі «фортуни» (везіння, отриманого внаслідок своїх власних зусиль)[1].

Слід відзначити, що в часи козацтва принципи волелюбності (прагнення до свободи) виявили себе у правовій свідомості, зокрема в демократизмі козацького буття, в культурі міст, зокрема в корпоративних засадах самоврядування в них, а також у селянській психології та способі життя. Відомий український філософ М. Попович вказував на ексцентричність духовності часів козацтва, перевагу у ній вольового начала, прагнення розв'язати свої проблеми власними силами: «Бути козацького роду означало бути внутрішньо вільним, здатним на самостійний вибір своєї долі і суворо дотримуватися кодексу своєрідної лицарської честі» [2] .

Завдяки козацтву в українському менталітеті сформувалося комплексне розуміння свободи як поєднання її внутрішньоетичної сутності з вольовими принципами. Тому цінність свободи неподільно пов'язана з цінністю волелюбності. М. Попович звернув увагу на те, що особливістю розвитку української культури стало те, що цінність волелюбності (прагнення до свободи) сформувалася поряд з думкою про те, що свобода та воля можуть бути здобутими лише власною кров'ю, захищаючи свої землі, а не посягаючи на загарблення чужих територій. Такий підхід, на думку філософа, «впродовж віків набуває в Україні насамперед соціальних, а не національних характеристик» [3] .

Волелюбність (прагнення до свободи) є важливим аспектом сучасної української духовності, що репрезентує повагу до людини, її прав на щастя та свободу. Ці цінності особливо яскраво виявляються під час війни Росії проти України у боротьбі за незалежність та територіальну цілісність нашої держави і реалізуються в незламності, стійкості, мужності захисників нашої Батьківщини. Цінність волелюбності (прагнення до свободи) є також важливим критерієм спорідненості системи українських

[1] Бичко А. Українська ментальність. Джерела становлення. Київ, 2014. С. 115.
[2] Проблеми теорії ментальності / Попович М. В, Кисляковська І. В., Вяткіна Н. Б. Київ, 2006. С. 251.
[3] Там само. С. 252.

національних цінностей з цінностями європейської спільноти, яка реалізується через становлення громадянського суспільства, принципів ліберальної демократії, свободи слова, поваги до прав людини.

*Відчуття особливого зв'язку з довкіллям***.** Відчуття особливого зв'язку з довкіллям – це визначальна цінність українців, яка пов'язана з особливою значимістю природного довкілля, рідної Землі та Дому, з особливим пошануванням місцевості, яка є історичною ареною виникнення народу та його подальшого розвитку.

Архетипним витоком відчуття особливого зв'язку з довкіллям є символ Землі в українській культурі та ментальності. Архетип Землі виявляє глибинні смисли укоріненості роду, джерела родинних цінностей, любові до Батьківщини. З архетипом Землі пов'язаний аграрний вимір української цивілізації, календарна обрядовість селянського життя, освячення кам'яних та курганних пам'яток. Так, зокрема, С. Кримський переконливо довів, що архетип Землі був одним із визначальних в українському менталітеті. Він сприяв утворенню в національній свідомості символу Дому людини у багатьох його значеннях: і як святого довкілля її буття, і як джерела сімейних цінностей та родинної захищеності. Архетип Землі сприяв також, на думку С. Кримського, утворенню в національній свідомості символу Поля, який містив смисли економічного простору виживання людини, етнічного просторового ареалу буття етносу тощо. Водночас філософ вказував, що «рідна земля – не тільки ґрунт, а й рідний соціум, асоційований з національною державністю» [1] .

Сучасні виміри відчуття особливого зв'язку з довкіллям виявляють себе в геополітичному баченні світу, етнокультурному світовідчутті, ноосферній свідомості та відкритості до глобальних тенденцій розвитку світу. Символ Землі сприяє формуванню принципів та переконань української людини, яка здатна на світоглядному рівні до національного єднання і протистояння експансіоністським «зазіханням» російського світу.

Здатність до подолання геополітичних травм. Здатність до подолання геополітичних травм – це визначальна цінність українців, яка

[1] Кримський С. Про софійність, правду, смисли людського буття: збірник науково-публіцистичних і філософських статей. Київ, 2010. С. 254.

сформувалася культурно-історично завдяки необхідності для України на ключових етапах її розвитку долати цивілізаційні виклики.

Так, зокрема, видатний український мислитель М. Грушевський у фундаментальній праці «Історія України-Руси» привернув увагу до того, що історичне буття українського народу відбувалося в умовах специфічних, гармонійних географічних особливостей довкілля. Втім він показав також і те, що сприятлива територія не змогла забезпечити своїм мешканцям щасливе життя, адже завжди викликала заздрощі у східного сусіда. Цей чинник, а також необхідність виснажливої «боротьби зі степом», на думку М. Грушевського, визначили певну фатальність у політичній долі українського народу, тяжко відбилися на його культурному, національному та державотворчому розвиткові у формі геополітичної травми [1] .

Водночас відомий сучасний український мислитель С. Кримський показав, що завдяки націленості на «софійність» як гармонізацію буття український народ зміг подолати травму, яку спричиняв вплив «степу». Філософ стверджував, що степ, у межах якого народилася Київська Русь, був джерелом постійних нападів кочових племен і тому розглядався русинами як «темрява зовнішня», «безодня», «хаос». Цьому хаосові, на думку філософа, потрібно було протиставити «розумну ойкумену». Спочатку з нею ототожнювалася поява міст, які уособлювали софійне начало, а з часом відбулося культурне освоєння степу, що стало своєрідною відповіддю Русі-України на виклики природного довкілля. С. Кримський відзначав, що поступово степ із простору кочовища перетворився на переоране поле, річки із зони перешкоди набігам – на транспортні артерії, околиці міст і сіл – у хутори. Таким чином, стверджував філософ, у геополітичній свідомості українців посилилося розуміння цінності поняття кордону, межі, ліміту. У подальшому слово «край» почало пов’язуватися зі словами «країна» та «Україна» [2] .

На жаль, російсько-українська війна принесла з собою нові рецидиви геополітичної травми, порушила права і свободи українців. Вона спровокувала також появу нових видів геополітичних викликів – глобальні загрози геноциду та екоциду.

---

[1] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11-ти т., 12-ти кн. Т. 1. Київ, 1991. С. 2–3.

[2] Кримський С. Б., Павленко Ю. В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ, 2007. С. 222.

Загроза геноциду пов’язана із прагненням путінської Росії витіснити український народ з ареалу його проживання. Вона виявляє себе у масових вбивствах цивільних громадян, використанні заборонених боєприпасів, умисних ракетних обстрілах міст, насильницьких та сексуальних злочинах, тортурах, депортації, як дорослих, так і дітей, знищенні об’єктів критичної інфраструктури, вивезенні зерна, яким Україна забезпечувала порятунок від голоду країн Великого Півдня, та знищенні умов для продовольчої безпеки. Асоціація правників України вважає, що конвенція про геноцид та міжнародне право дають світові всі інструменти щодо запобігання геноциду українського народу та покарання Росії за цей злочин на міжнародному рівні [1].

Злочини екологічного характеру з боку Росії також є виявом геополітичної травми. Вони мають як локальні (підрив Каховського водосховища), так і глобальні виміри. Фактами екоциду є забруднення ґрунту шкідливими речовинами та залишками знищених предметів і боєприпасів, забруднення повітря внаслідок горіння нафтопродуктів, підпал лісу, пошкодження об’єктів критичної інфраструктури, ураження природоохоронних територій і заповідників, окупація національних парків і біосферних заповідників, забруднення Чорного моря, захоплення збройними силами Росії атомних електростанцій та інші. Українцями запущена міжнародна кампанія з вимогою покарати Росію за екоцид. Зокрема, сформульовані звернення до Європейського парламенту, Організації Об'єднаних Націй, до парламентів держав-партнерів, міжнародних організацій та інституцій стосовно засудження дій Росії, сприяння припиненню злочинів екологічного характеру, запровадження додаткових санкцій проти Росії, сприяння відновленню екологічної безпеки України та її навколишнього середовища, а також допомоги у поновленні української екосистеми під час війни та у післявоєнний час, в тому числі задіявши інструмент репарацій [2] .

Усвідомлення українцями прав на життя, безпечне існування, суверенітет, а також існування глобальних загроз геноциду та екоциду можуть свідчити про появу нових екзистенційних вимірів їх геополітичної

[1] Наміри Кремля: чому війна Росії проти України є геноцидом українського народу. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-henotsyd-proty-ukrayintsiv-dokazy/31928332.html

[2] Українці запустили міжнародну кампанію з вимогою покарати Росію за екоцид. URL: https://rubryka.com/2022/11/05/punishment-to-russia-for-ecocide/

свідомості у зв'язку з реаліями сьогодення. Ці аспекти геополітичної свідомості мають, на нашу думку, доповнити арсенал універсалій геополітичної складової українознавства. Також слід наголосити, що увага до захисту прав людини в Україні, а також до аспектів протидії України глобальним викликам війни свідчать про утвердження її геополітичної суб'єктності та осучаснюють її геополітичні пріоритети у контексті виявлення спорідненості геополітичної свідомості українців і геополітичної свідомості західноєвропейської спільноти.

Відчуття співпричетності до справ інших людей. Відчуття співпричетності до справ інших людей є визначальною цінністю українців. Поширення товариства і взаємодопомоги на значне коло людей, що формує відчуття співпричетності до справ інших людей, має архетипне коріння. Так, зокрема, умови формування українського етносу на певній території, спільна мова, віра, традиції, а також необхідність долати виклики природного довкілля та протистояти спробам войовничих дій агресивних сусідів сформували потребу у колективній діяльності, взаємодопомозі та солідарній комунікації. М. Попович відзначав, що відчуття співпричетності до справ інших людей створює засади для формування різних видів солідарності, зокрема, й такого її різновиду, як національна солідарність [1].

За допомогою поняття солідарність (solidus (лат.) – «цілісний», «міцний», «твердий») розкриваються такі аспекти співпричетності до справ інших людей, як спільна (солідарна) відповідальність, свобода, соціальна справедливість, права людини. Солідарність пов'язана також з політичними та економічними пріоритетами західноєвропейського суспільства, зорієнтованого на демократичні принципи буття, ринкову економіку, національну державність. Феномени Помаранчевої революції, Майдану, а також останніх трагічних подій, пов'язаних з війною Росії проти України, наочно продемонстрували, що рушійною силою об'єднання людей можуть бути не класові детермінанти, а нові цінності, серед яких демократичні цінності свободи, захисту особистих і громадянських прав та інтересів, свободи слова, соціальної справедливості та інші.

Морально-правовий вимір відчуття співпричетності до справ інших людей пов'язаний з феноменами соціальної відповідальності, соціальної

[1] Попович М. Бути людиною. Київ, 2013. С. 216.

допомоги, які яскраво виявилися в волонтерському русі. Під час війни Росії проти України відбулася масштабна консолідація українського суспільства на основі цінностей збереження суверенітету, територіальної цілісності, незалежності та демократії. Були створені засади для консолідації з європейським ціннісним простором, який включає в себе цінності збереження миру, екологічної безпеки, права на соціально-економічний, інформаційний та гуманітарний розвиток. Набуває формування усвідомлення консолідованої єдності людства, взаємозалежності в світовому вимірі різних соціальних груп та відповідальності за спільне майбутнє.

Отже, експлікація основоположних цінностей українського народу, які сформувалися культурно-історично, у тому числі й на основі архетипів української культури та ментальності, демонструє ціннісний потенціал внутрішньої геополітичної суб'єктності України. Основоположні цінності українського народу мають стати важливими елементами геополітичної свідомості українців, яка в умовах повномасштабної війни Росії проти України має звільнитися від російських наративів, стати відкритою до змін у зв'язку з глобальними тенденціями розвитку світу і глобальними викликами сучасності. У зв'язку з цим слід наголосити й на нагальній потребі у формуванні геополітичних компетенцій українців з метою вироблення стійких критеріїв власної громадянської позиції.

3.2. Суспільна консолідація як ціннісна основа утвердження геополітичної суб'єктності України

Основоположні цінності українського народу, в основі яких гуманістичні риси його ментальності та культури, демонструють інноваційний потеніал внутрішньої гуманістичної суб'єктності України. Водночас слід відзначити, що сучасна Україна й досі відчуває на собі залишки тих прогалин в гуманітарній і культурних сферах, які сформувалися завдяки сучасній неоімперській політиці Росії, спрямованої проти української державності й національної ідентичності, якій вдавалося розповсюджувати свій вплив на теренах українського суспільства після 1991 року. Наразі повномасштабна війна Росії проти України зумовила появу нових екзистенційних викликів, у тому числі глобального значення, спричинила великі лиха для нашої країни, її природи та населення, зокрема для його здоров'я, безпеки, добробуту,

суспільно-політичних прагнень, демографічні зміни, активізувала міграційні процеси. Нині під час військової агресії Росії проти України постає як ніколи нагальною потреба єдності українства, як всередині країни, так і поза її межами. Важливою є й тема пошуку засад, на яких є можливою ця єдність. Важливо також і те, щоб і цивілізована, мисляча світова спільнота усвідомила необхідність підтримки українського народу на глобальному рівні, а також переконалася, що відповіді на глобальні виклики вимагають згуртованих дій і консолідації.

Тому постає важливою тема суспільної консолідації. Як відзначається у сучасних дослідженнях, незважаючи на всю трагічність, війна зміцнила українську націю, зробила її сильнішою, консолідованішою. В цих складних умовах зростає й геополітична суб'єктність української держави, усвідомлення важливості європейської та євроатлантичної інтеграції для забезпечення національної безпеки України. Євроатлантична інтеграція у свою чергу передбачає активний вибір геополітичної орієнтації, спрямованої на поглиблення співпраці між державами [1] . Отже, поступово зростає усвідомлення, що тільки консолідована, цілісна, монолітна нація може бути сильною, і тільки така нація може бути здатною реалізовувати свою геополітичну суб'єктність.

Консолідація (від лат. con – разом, solido – укріплюю) – це суспільне явище, що демонструє зміцнення, згуртування окремих груп для посилення боротьби за загальні цілі, досягнення спільної мети. Консолідованість – найвагоміший чинник зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації. На думку українських науковців, рівень консолідації визначає якість суспільства, конкурентоспроможність національної держави[2].

Явище суспільної консолідації наразі не можна досліджувати поза проблемою цінностей. Адже саме цінності – це та основа, яка визначає специфіку усіх суспільних відносин. Цінності сприяють соціальному порядку, стабільності суспільства, сприяють формуванню ідентичності,

[1] Чупрій Л. Посилення геополітичної суб'єктності України та перспективи розпаду Росії в умовах сучасних глобальних викликів. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2023. № 2(31). С. 11.

[2] Шайгородський Ю. Технології суспільної консолідації в умовах нової політичної реальності. Політичні технології регуляції міжетнічної і міжконфесійної взаємодії у новітніх реаліях: аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2014. С. 174.

створюють відчуття єдності спільноти. Цінності формують простір національної культури, впливають на процес формування політичної нації, визначають смислові домінанти мислення і дії громадян України. Ми погоджуємося з В. Крисаченком, який наголошує на цілісному баченні проблеми цінностей в їх національному вимірі [1]. Слід також відзначити і те, що цінності – це й «духовний стрижень» сучасної повноцінно реалізованої особистості з розвиненою національною свідомістю і навичками глобального мислення, здатної «зазирати» у майбутнє і виступати його творцем.

Завдяки ціннісному виміру явище суспільної консолідації може бути досліджене у контексті утвердження геополітичної суб'єктності України. Суспільна консолідація – це резонанс спільного в різноті індивідуального. Цінність єднання через наявність здатності творити спільні смисли, культивувати самосвідомість нації, виробляти спільні стратегії покращення життя певною мірою нівелює навіть наявність деяких розбіжностей. Значну роль у забезпеченні процесу єднання української нації відіграють освіта і культура. Цінності постають чинниками єднання суспільно-політичної, культурологічної, соціально-професійної, наукової, просвітницької діяльності усього масиву українських організацій у світовому, європейському просторі, постають драйверами громадської ініціативи українців у світі.

На нашу думку, суспільна консолідація є ціннісною основою утвердження геополітичної суб'єктності України. Суспільна консолідація виступає інтегруючим чинником для синтезу провідних суспільних цінностей українців. Якщо цінності – це загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом (В. Бакіров), то суспільні цінності – це різновид цінностей, а саме вироблені даним суспільством соціокультурні ідеали, погляди, норми, які панують у ньому. В нашому підході ми вирізняємо поняття «суспільні цінності» від поняття «соціальні цінності», які зараз часто ототожнюються в наукових дослідженнях. Поняття «соціальні цінності» включає у себе аспект значущості явищ і предметів з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп

[1] Крисаченко В. С. Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідаційний потенціал. *Українознавство*. 2022. № 1. С. 31.

і особистості. Разом із тим таке тлумачення не відображає аспект гармонійного поєднання цих елементів у їх єдності. У свою чергу поняття «суспільні цінності» акцентує увагу на гармонії, злагодженості, а не на розбалансованості системи особистість – соціальна група – суспільство. Таким чином, через тлумачення суспільних цінностей ми приходимо до розуміння суспільної консолідації як суспільного явища на гуманітарній гуманістичній ціннісній основі.

У нашому дослідженні ми експлікуємо суспільні цінності українського народу на гуманістичній основі за допомогою виокремлення їх типів з метою показати їх значення для утвердження геополітичної суб'єктності України.

Ми вважаємо, що суспільні цінності українського народу представлені універсальними (загальнолюдськими, трансісторичними, метаісторичними) цінностями, цінностями суспільного розвитку, які сформувалися шляхом розгортання універсальних цінностей у секторальні цінності і ціннісні орієнтації, що набувають змін і диференціації у процесі історичного генезису і цивілізаційного розвитку українського суспільства, та трансжиттєвими цінностями (цінностями майбутнього).

Так, зокрема, *універсальні (загальнолюдські, трансісторичні, метаісторичні) суспільні цінності* – це цінності, які відбивають духовні запити людства, охоплюють усі аспекти буття як своєрідна аксіосфера. Український дослідник І. Мойсеїв відносить до них такі цінності, як святість, ріднота, любов, добро, краса, істина, лад, справедливість, свобода, гідність, творчість, життя [1]. Ці цінності, на його думку, відкриваються у суб'єкт-суб'єктному «узаємненні» (спілкуванні) і є всезагальними засадами універсального феномену людяності.

Через культурні архетипи, які яскраво виявляли себе на теренах України впродовж її історії, український народ увібрав у себе значну частину цих загальнолюдських універсальних цінностей. Засади людяності виявилися в усіх аспектах буття українського народу: українській культурі, сімейно-родинних зв'язках, цінностях господарського устрою, мові, віросповіданні, звичаях, народних піснях, фольклорі, духовній культурі загалом.

Цінність людяності виявилася у формуванні в українців відчуття співпричетності до справ інших людей, у поширенні товариства і

[1] Мойсеїв І. Війна і цінності. Київ, 2023. С. 46.

взаємодопомоги на значне коло людей. Адже умови формування українського етносу на певній території, спільна мова, віра, традиції, а також необхідність долати виклики природного довкілля та протистояти спробам войовничих дій агресивних сусідів історично сформували потребу у колективній діяльності, взаємодопомозі та солідарній комунікації. Наразі багато українських дослідників вбачають акцентування на цінності людяності одним із пріоритетних завдань суспільної консолідації в Україні.

Цінності суспільного розвитку – це секторальні цінності і ціннісні орієнтації, які пов'язані із суспільним розвитком. Відомий український філософ М. Михальченко вважав, що суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної, стійкої системи цінностей. У цьому сенсі він відзначав, що суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з другого – формують своєрідну мотиваційно-смислову систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки [1] . Водночас цінності можуть видозмінюватися і набувати диференціації у процесі історичного генезису і цивілізаційного розвитку. Слід також відзначити, що на різних ключових етапах історичного розвитку суспільства одні цінності можуть бути актуалізовані, а інші – перебувати в пасивному стані. Відповідно до сучасного синергетичного підходу зміна цінностей може бути нелінійною, раптовою, досягати максимумів у певні періоди цивілізаційного розвитку суспільства.

Яскравим прикладом цінностей розвитку є цінності сучасного громадянського суспільства в Україні, яке перебуває у стані свого становлення. У сучасних поглядах на громадянське суспільство сформувалася система базових цінностей, а саме: права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність тощо.

Цікавою і слушною є думка Г. Філіпчука, котрий наголосив на пріоритетності для українців таких суспільних цінностей, як соборність, незалежність України, національна ідентичність, людська гідність, духовна і політична єдність, помісна єдина українська церква, державність, українська мова, повага до національної пам'яті й власної

[1] Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013.С. 62.

історії, соціальна справедливість, добробут, освіченість, інноваційність, моральність громадянського суспільства, європейського вибору та євроатлантичної безпеки [1] .

Слід відзначити, що в Україні, яка зазнала викликів війни, вибухово актуалізувалися цінності свободи, захисту Вітчизни, консолідації і солідарності та інші. Під час війни Росії проти України у боротьбі за незалежність та територіальну цілісність нашої держави цінності свободи і захисту Вітчизни виявили себе в незламності, стійкості, мужності, звитязі захисників нашої Батьківщини.

Цінності суспільного розвитку, такі як прагнення до Ладу, злагоди, соціальної справедливості, консолідації і солідарності, актуалізувалися завдяки феноменам Майдану і Революції Гідності. Ці суспільні цінності є зафіксованими в Конституції України, яка проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою.

Можна погодитися з А. Ручкою, який вказує, що надзвичайні суспільні обставини в Україні послугували чинником зміцнення значущості демократичних політико-громадянських цінностей в українському суспільстві, зокрема солідаризму. На його думку, це свідчить про створення єдиного демократичного ціннісно-смислового фундаменту суспільного життя країни, на якому в подальшому розвиватимуться консолідований демократизм, креативний індивідуалізм, інтелектуальний потенціал, культурна компетентність населення, а також ревіталізація важливих національних, традиційних, релігійних цінностей і практик [2] . На нашу думку, їх реалізація стане основою для утвердження геополітичної суб'єктності України.

Трансжиттєві цінності (цінності майбутнього) – це ті цінності і ціннісні орієнтації, які є ідеалами, до яких варто прагнути. Це ті цінності, яких прагнуть українці, на які сподіваються, що вони будуть наявними у їхньому житті, зокрема й у післявоєнний період. Це також і ті цінності, які залежать від особистих і колективних зусиль українців, від їх вміння брати на себе відповідальність за майбутнє. Трансжиттєві цінності (цінності майбутнього) ініціюють ціннісну свідомість і надсвідомість. Це

[1] Філіпчук Г. Г. Українськість: витоки, виклики, відповіді. Київ, 2018. С. 433.
[2] Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Випуск 8(22). Київ, 2021. С. 496–497.

ціннісна перспектива бажаного майбутнього, до якого прагне людський рід.

Можна виділити такі аспекти цінностей майбутнього:

1. *Аспект соціокультурної комунікації.* Сучасне українське демократичне суспільство характеризується тим, що у ньому кожна людина є автономним центром інтересів, прагнень і ціннісних відношень. Переведення виробництва на «високі технології» вимагає відповідної «людської відповіді» – зростання освітнього рівня людей, їхнього інтелекту, розвитку й збагачення моральних якостей, розвитку творчих здібностей, критичного мислення, ініціативи, самостійності. Ці риси у поєднанні з духовним світом особистостей (гуманістичними ідеалами, нормами, переконаннями) закладають фундамент для оновлення суспільних цінностей, підвищення ролі освітніх та креативних цінностей та їх модернізації.

Водночас сучасність змінює не лише людину, але й соціокультурне середовище її існування. В наш час перед індивідом постає множина культурно-ціннісних світів, які співіснують один з одним і слугують засадами для формування ціннісної свідомості нового типу. Ці реалії актуалізують феномен соціокультурної комунікації. Можна погодитися з В. Бакіровим, який надає важливого значення соціокультурній комунікації як суспільній цінності. На його думку, соціокультурна комунікація є механізмом формування ціннісної свідомості нового типу і відбувається в культурному діалозі епох, у взаємодії національних культур і субкультур, у відкритій дискусії ідеологій, у зіставленні, протиставленні та взаєморозумінні різних ціннісних ставлень до світу [1]. У взаємодії з європейським світом соціокультурна комунікація української спільноти виступає визначальним механізмом, що забезпечує подібну взаємодію, слугує підґрунтям для утвердження геополітичної суб'єктності України.

2. *Аспект безпеки*. Дослідження Інституту соціології НАН України, присвячені з'ясуванню особливостей динаміки ціннісних пріоритетів населення сучасної України за період 1991–2020 років, продемонстрували домінування в системі ціннісних пріоритетів населення сучасної України феномену вітальних цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми і добробутом наших громадян. А. Ручка відзначає, що за умов

[1] Бакіров В. Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства. *Український соціологічний журнал.* 2016. № 1–2. С. 15–25.

недостатнього забезпечення реалізації зазначених цінностей спрацьовує, як відомо, механізм компенсації, який зумовлює високий рейтинг ціннісного феномену «Безпека» [1] .

У національній доповіді «Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності» (2020) Інституту історії України НАН України наголошується на тому, що справжня безпека і суб'єктність країни – це гармонійне втілення національних інтересів і національних цінностей. Також підкреслюється, що національна безпека існує заради збереження та розвитку цивілізаційної суб'єктності країни, а остання – заради вільної самореалізації громадян. Зміна такого світоглядного порядку смислів та цінностей може призводити, на думку дослідників, до дегуманізації суб'єктності, відродження небезпечних проявів авторитаризму і втрати як суб'єктності, так і безпеки [2] .

Г. Філіпчук наголошує на тому, що питання національної безпеки слід розглядати не тільки в контексті військової, соціально-економічної складової, але й культурно-політичної. На його думку, Україна здатна, завдяки просуванню кращих національних взірців, посиленню різноманітних форм культурного співробітництва, стати більш суб'єктним гравцем європейської політики [3] .

Під час війни ще більше загострилося усвідомлення цінностей безпеки, які стали екзистенційними для людей. І на майбутнє цінності безпеки у всій повноті їх вимірів (політичних, соціальних, військових, екологічних, енергетичних, техногенних та інших) мають стати пріоритетними цінностями українського народу. Ці цінності стають екзистенційними цінностями виживання.

3. *Аспект ноосферності.* Важливою суспільною цінністю, орієнтованою на майбутнє, є інноваційна цінність ноосферності. Тут ми погоджуємося із думкою С. Кримського про ноосферність як мудрість майбутнього, яка спрямована на ставлення до природи та соціуму відповідно до засад його гармонійного облаштування. Цінність

[1] Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Випуск 8(22). Київ, 2021. С. 496–497.

[2] Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь / ред. кол. С. Пирожков, В. Смолій, Г. Боряк, Я. Верменич, С. Дембіцький, О. Майборода, С. Стоєцький, Н. Хамітов, Л. Якубова, О. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. 356 с.

[3] Філіпчук Г. Г. Українськість: витоки, виклики, відповіді. Київ, 2018. С. 307.

ноосферності включає в себе також «трансценденцію софійності», спосіб пізнання світу, світової гармонії, який дає можливість використовувати переваги інформаційної взаємодії з буттям, мінімізує механічно-силове втручання в нього [1] .

Цінність ноосферності є взірцевою суспільною цінністю, яка вже змогла виявити себе як аспект реалізації національних інтересів України в її євроінтеграційних прагннях. Це відбулося завдяки концептуальному внеску в інтеграційні процеси видатного українця, ученого і філософа В. Вернадського, якого можна по праву вважати засновником ноосферного підходу як в осмисленні екзистенційних викликів сучасної цивілізації, так і в розробці стратегії їх подолання. Наслідком такого підходу постала актуалізація проблеми ноосферного світогляду як необхідної для виживання в глобальній цивілізації системи норм, принципів та цінностей, які можуть слугувати концептуальними вимірами реалізації соціально-економічної та екологічної діяльності. Серед них – цілісність біосфери, необхідність її збереження, планетарна єдність, пріоритет екологічної безпеки, відчуття унікальності феномену життя, гармонійність співіснування природи і соціуму, пріоритет стійкого розвитку, політична та етична відповідальність людини та людства за наслідки своїх дій в біосфері.

Біосферно-ноосферні ідеї В. Вернадського мають важливе значення для утвердження геополітичної суб'єктності України, адже завдяки працям В. Вернадського був започаткований міжнародний політичний дискурс стосовно проблем екології. Він сприяв зростанню усвідомлення на міжнародному рівні глобального виміру екологічних викликів людства, що знайшло відображення у міжнародних угодах, законодавчих актах та програмних документах міжнародних організацій з глобальних екологічних проблем. Біосферно-ноосферні ідеї знайшли свій вияв і у закріпленні стратегічної мети переходу до стійкого розвитку, який, забезпечуючи подальший поступальний розвиток цивілізації, не порушував би природне довкілля, був зорієнтований на гармонію з ним. Нова цивілізаційна модель стійкого розвитку виступила як підсумок зусиль як європейської, так і світової спільноти щодо пошуків засад спільного виживання та виходу з глобального екологічного кризового

[1] Кримський С. Б. Бути громадянином ноосфери. Ранкові роздуми. Київ, 2009. С. 71.

стану сучасної цивілізації, недопущення її загибелі внаслідок антропогенних впливів на довкілля [1]. Така концепція, на нашу думку, є орієнтиром для утвердження геополітичної суб'єктності України.

Отже, біосферно-ноосферні ідеї В. Вернадського спричинили визначальний вплив на соціально-економічну та екологічну політику країн Європи, визначили стратегії консолідації європейської та світової спільноти навколо проблем екології та захисту довкілля у локальному та глобальному вимірах. Успіх цих стратегій залежить як від здатності України до вирішення власних екологічних проблем, так і від того, яким чином вона зможе брати участь у вирішенні екологічних проблем європейського та глобального рівнів.

Цінність ноосферності у майбутньому втілюватиметься у виробленні спільних підходів України та світової спільноти до вирішення глобальних гуманітарних проблем, протидії загрозам епідемій, війн, нерівності, кліматичних змін тощо.

4. *Аспект синтезу національного і глобального в умовах інтеграції України в європейський і світовий соціокультурний простір.* Необхідною умовою інтеграції України в європейський та світовий соціокультурний простір є синтез національного і глобального у вирішенні проблеми цінностей. Як відомо, Європейський Союз заснований на базових цінностях людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права, прав людини. Суспільні перетворення, які здійснюються в українському суспільстві нині і зорієнтовані на майбутнє, зорієнтовані так само на цінності верховенства права, справедливого судочинства, протидії корупції, захисту прав основних верств українських громадян, розширення і поглиблення перетворень у країні, заснованих на демократичних цінностях. Разом із тим необхідним є збереження українською політичною нацією власного обличчя, власних національних цінностей. Також нам потрібно працювати над тим, щоб стати цікавими для європейського світу, транслювати власні цінності у світ.

[1] Турпак Н. В. Вплив біосферно-ноосферних ідей В. Вернадського на екологічну політику країн Європи / І Міжнародна науково-практична конференція Таврійського національного університету до 160-ї річниці від дня народження В. І. Вернадського: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16–17 березня 2023 р., м. Київ. Частина 1. Львів – Торунь: Lina – Press, 2023. С. 118–121. URL: http:// catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/book/202

У зв'язку із цим актуалізується проблема утвердження геополітичної суб'єктності України на європейському і глобальному рівнях. Постає нагальним питання: які перспективні ціннісні домінанти можуть бути запропоновані українським суспільством, щоб вони були значимими та ефективними для глобальної спільноти?

Важливий крок для пошуку відповіді на це питання зробив відомий український учений світового значення Б. Гаврилишин. Порівнюючи Україну з іншими країнами (вчений відвідав 89 країн), він відзначав політичну, економічну, соціально-економічну самодостатність України, наявність у неї природних ресурсів, талановитість народу. Водночас він сформулював вимоги до політиків, які вболівають за державу, намагаються зробити її ефективною. Оскільки, на його думку, ефективна держава – це держава, яка своїми важливими ціннісними орієнтирами має повну політичну свободу, певний рівень економічного добробуту, соціальну справедливість в освіті, охороні здоров'я, співжитті з природою, екологією, то для того, щоб видозмінити державу, зробити її ефективною, політики мають володіти трьома базовими цінностями: патріотичністю, компетентністю, порядністю [1] .

Отже, Б. Гаврилишин пов'язував суспільні цінності з ціннісним розвитком особистості, а особливо з ціннісним розвитком тих особистостей, які наділені повноваженнями впливати на суспільні процеси та управляти ними. На нашу думку, ідеї Б. Гаврилишина відповідають запитам України та сучасного глобального світу, який зазнав викликів безробіття, нерівності, несправедливого розподілу доходів, змін клімату, погіршення стану навколишнього середовища, міграції, врегулювання конфліктів тощо. Так, зокрема, одна з останніх доповідей Римському клубу «У пошуках добробуту. Керування економічним розвитком для зменшення безробіття, нерівності та змін клімату» присвячена пошуку важелів впливу на проблему слабкого державного управління, коли йдеться про вирішення глобальних проблем сучасності, які знижують середній рівень добробуту населення. Діячі Римського клубу Грем Макстон і Йорген Рандерс зазначають, що для покращення середнього рівня добробуту, окрім посилення ролі державного управління,

[1] Для трансформації України потрібно 15 років, за цей час Росія розпадеться. Останні настанови Богдана Гаврилишина. URL: https://nv.ua/ukr/publications/dlja-povnoji-transformatsiji-ukrajini-neobhidno-15-rokiv-za-tsej-chas-rosija-rozpadetsja-bogdan-gavrilishin-83463.html

необхідні й зміни у суспільному мисленні, які мають бути спрямовані не на індивідуальне благо та індивідуальну вигоду, а на «ефективне управління обмеженими ресурсами для досягнення найкращого результату в інтересах більшості людей з належною повагою до природи» [1] . Вирішити глобальні проблеми безробіття, нерівності і кліматичних змін, на їхню думку, стане можливим, якщо у державному секторі будуть розумні, компетентні, соціально амбітні люди, «реалізовані особистості», які зможуть приймати ефективні, суспільно корисні рішення.

Слід наголосити, що феномен Майдану яскраво виявив гармонійне поєднання національних цінностей з європейськими цінностями, які актуалізувалися в Україні внаслідок ідеалу євроінтеграції і підтримки західноєвропейської спільноти. Разом із тим він актуалізував і оновлені суспільні цінності, зокрема волелюбства, людської гідності, стійкості і працелюбності українців, їх здатність працювати згідно з принципами відповідальності за державу і за співгромадян. Цінності Майдану особливо актуалізувалися під час російсько-української війни, яка виявила також, зокрема у воїнів ЗСУ, такі ціннісні домінантні риси особистості, як сила духу, мужність, витривалість, стійкість, волелюбство, патріотизм, які були притаманні й активістам Майдану. Ці ціннісні орієнтації були підтримані волонтерським рухом, а також сприяли масштабному згуртуванню українського суспільства. Зокрема, ми вважаємо, що завдяки їм актуалізувалися та викристалізувалися суспільні цінності звитяжної мужності, незламності й відваги захисників Вітчизни. Ці суспільні цінності якраз і характеризують повноцінно реалізованих особистостей, запит на яких проголосив Римський клуб. Носії цінностей звитяжної мужності, незламності й відваги захисників Вітчизни є компетентними у знаннях, володіють моральними якостями, патріотизмом, активністю, здатні діяти в інтересах суспільства з належною повагою до людського життя і природного довкілля.

На нашу думку, суспільні цінності звитяжної мужності, незламності й відваги захисників Вітчизни мають всі передумови для того, щоб вийти за межі національного виміру і досягнути глобального значення. Зокрема, вони можуть досягти піднесення від загальнонаціонального до

[1] Макстон Г., Рандерс Й. У пошуках добробуту. Керування економічним розвитком для зменшення безробіття, нерівності та змін клімату. Доповідь Римському клубу. Київ, 2017. С. 160.

універсального. Як наслідок, ці цінності, у поєднанні з іншими, можуть стати чинниками консолідації українського суспільства та європейської спільноти, а також стати взірцевими і лідерськими для утвердження геополітичної суб'єктності України на глобальному рівні.

Суспільна консолідація має локальний і глобальний виміри. Вона пов'язана з актуалізованими суспільними цінностями, які вже стали наявними в українському соціумі, адже мають загальнолюдський вимір, а також виробилися в процесі культурно-історичного розвитку українського суспільства. Їх розробка, подальший розвиток і поширення втілюються в діяльності великих українців: вчених, літераторів, письменників, поетів, діячів культури і політичних діячів. Разом з тим під час буремних подій Майданів і повномасштабної російсько-української війни актуалізувалися цінності сучасного вітчизняного громадянського суспільства. Ці цінності можуть стати основою для утвердження геополітичної суб'єктності України.

Отже, саме Україна на прикладі мужності, незламності, волелюбства власних громадян, консолідації українського суспільства на практиці доводить громадянам інших країн світової спільноти ціннісні пріоритети розвитку людства, демонструє значущість реалізації загальнолюдських цінностей, а також цінностей демократичної і правової держави, що прагне забезпечити для своїх громадян безпечне існування в демократичній країні, верховенство права, справедливе судочинство, захист основних верств українських громадян, комунікацію з іншими народами і культурами, чисте екологічне довкілля тощо.

Україна посилює сприйняття світовим співтовариством суспільних цінностей звитяжної мужності, незламності і відваги захисників Вітчизни, які мають всі передумови для того, щоб вийти за межі національного виміру і досягнути глобального значення. Україна також демонструє, що цінності волелюбства, людської гідності, стійкості і працелюбності українців, їх здатність і право працювати згідно з принципами відповідальності за державу і за співгромадян є вартими, щоб боротися за їх втілення.

Таким чином, суспільна консолідація виступає ціннісною основою утвердження геополітичної суб'єктності України. Суспільна консолідація як ціннісна основа утвердження геополітичної суб'єктності України містить у собі значний креативний потенціал для того, щоб стати новою реальністю, яка змінить на краще долю України у світі.

РОЗДІЛ 4
ІНФОРМАЦІЙНА СТІЙКІСТЬ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ ТА ЗАГРОЗ

4.1. Концепція національної стійкості суспільства та держави

Ідеї глобального та регіонального розвитку в інтелектуальному просторі світового співтовариства почали домінувати з середині XX століття, їх основу створювали принципи соціального пріоритету, стійкість, безпека та збалансованість соціально-економічного розвитку.

Концепція національної стійкості прийшла у теорію безпеки з кризового менеджменту як інструмент протидії надзвичайним ситуаціям та стихійним загрозам. Її сутність полягає у тому, що соціальна система має бути здатна прийняти виклик, вирішити проблему, ліквідувати загрозу та швидко відновити своє функціонування. Згідно з документами Європейської комісії, в контексті надання гуманітарної допомоги, попередження та запобігання кризовим ситуаціям в зв'язку зі стихійними лихами, стійкість визначається як «здатність людини, домашнього господарства, громади, країни або регіону протистояти, впоратися, адаптуватися і швидко відновлюватися від стресів і шоків, таких як насильство, конфлікти, посухи та інші стихійні лиха, без шкоди для довгострокового розвитку».

В умовах сьогоднішніх нелінійних загроз центральне місце в протидії гібридним атакам стає чітке розуміння перетворення природи сучасного конфлікту, що створюється та підживлюється нетрадиційними методами. Все це потребує швидкого реагування та відновлення після кризи.

Концепція стійкості є частиною комплексного підходу до побудови національної безпеки і вже увійшла в термінологію безпеки і зовнішньої політики. Політика підтримки громадянського суспільства як стрижня демократичних цінностей вимагає, щоб цей сектор став опорою для всіх інших відповідальних організацій у сфері безпеки.

Стійкість є універсальною властивістю різних типів систем (економічних, технічних, біологічних, у тому числі територіальних) і полягає в їхній здатності ефективно виконувати внутрішні й зовнішні функції, незважаючи на негативний вплив екзогенних і ендогенних факторів. Стійкість систем, згідно з А. Гапоненко, визначається як відносна незмінність основних параметрів соціально-економічної системи,

її здатність зберігати їх у заданих межах з урахуванням факторів внутрішнього та зовнішнього впливу.

Аналіз основних і найбільш досліджених контекстів стійкості дає можливість стверджувати, що категорія „стійкість" не є статичною, простою за своєю внутрішньою природою, і понад те, не варто зводити її розуміння лише до здатності поглинати негативні впливи і відновлюватися від їх наслідків.

Категорія „стійкість" відображає окремі властивості та аспекти різноманітних явищ і процесів у навколишньому середовищі, екосистемах, економіці, суспільстві, державі. У зв'язку з цим стійкість системи може бути інтерпретована як:

- кількість порушень певної системи, що можуть бути нею поглинуті зі збереженням системи у межах заданого стану;

- міра здатності системи до самоорганізації (порівняно з відсутністю організації або вимушеною організацією під впливом зовнішніх факторів);

- міра здатності системи створювати і збільшувати спроможність до вдосконалення та адаптації[1].

До нових сутнісних характеристик категорії «стійкість» належать живучість (здатність підтримувати постійність системоутворюючих параметрів), надійність (здатність підтримувати постійність життєво важливих функцій) та адаптивність (здатність змінювати параметри і функції при зовнішніх впливах для забезпечення самого існування системи).

При цьому стійкість системи не виключає її змінність, нелінійність функціонування та стани нестабільності, натомість визначає здатність зберігати свої життєво важливі якості у процесі змін у зовнішньому середовищі[2].

В рамках терміна «стійкість», що використовується в цьому контексті, ми маємо на увазі активізацію повноцінної співпраці між державою, її сектором безпеки та оборони і громадянським суспільством в кризовий час як цілісної та всебічної системи національної безпеки. Здатність «відскакувати» (з латинської resilio) означає, що всі сектори

[1] Folke C. „Resilience: The Emergence of a Perspective for Socialecological Systems Analyses", Global Environmental Change, 2006, vol. 16, pp. 253–267.

[2] Маргасова В. Г. Система забезпечення стійкості національної економіки та її безпеки: теорія, методологія, практика управління: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2014. 416 с.

повернуться до функціонування в звичайному режимі після мобілізації, щоб без втрати або розриву соціальних і цивільно-державних зв'язків і відносин зібрати воєдино всі наявні ресурси для стримування агресії. Перераховані зв'язки можуть розвиватися і після кризи, якщо неповністю розірвані (наприклад, військово-цивільне співробітництво).[1]

У світлі сучасних гібридних загроз, коли ми бачимо, що зовнішній агресор намагається розбалансувати внутрішньополітичну ситуацію в країні через спроби влаштувати акції непокори з боку громадян, дискредитувати в очах суспільства діяльність державних органів влади та поставити під сумнів правильність державно-управлінських рішень, громадянське суспільство має можливість виступити на підтримку держави. Для цього потрібна кооперація держави і неурядових організацій (НУО). Саме тому *концепція національної стійкості* пов'язана з розвитком громадського сектора. В рамках цієї концепції неурядовий сектор не має бути ізольований та існувати в паралельній реальності з інститутами держави. Тут важливо, щоб у світлі сучасних загроз, коли ми бачимо спроби зовнішнього агресора та його п’ятої колони у державі дискредитувати в очах суспільства державний сектор, актив громадянського суспільства і саме суспільство, яке слідує за активним населенням, діяли професійно і спільно.

Залученість суспільства і окремих його членів до забезпечення безпеки у різних сферах суспільних відносин (інформаційної, екологічної, соціальної, гуманітарної тощо) є формою набуття національної стійкості до загроз національної безпеки. Захист безпеки країни – це не тільки справа уряду або структур сектору безпеки та оборони країни, а й усіх її громадян та організацій громадянського суспільства.

Так, у статті 17 Конституції України стверджується, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.[2]

Американські дослідники Джо Ітo, директор лабораторії Массачусетського технологічного інституту (MIT) Media Lab, і професор Джефф Хау у своїй книзі «Передбачення: що нам готує найближче

[1] Булах А. Реформы в сфере безопасности, развитие стойкости и гражданского общества в Украине. URL: https://icds.ee/ru/reformy-v-sfere-bezopasnosti-razviti/

[2] Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30. Ст. 141.

майбутнє» визначили ключові принципи, які потрібні, щоб вижити у майбутньому, одним із них є принцип «стійкість проти сили». Цей принцип вони роз'яснюють через алегорію про сильний дуб, який може знести порив вітру, і стійку, гнучку тростинку, яка від вітру лише похитнеться. Вітер змін, що несе як технологічні прориви, так і нові небезпеки, весь час випробовує сучасний світ на міцність. Автори впевнені у тому, що сьогодні виживуть не ті, хто тягне на собі багаж ресурсів, планів і систем безпеки – сильні й громіздкі компанії та системи, а організації, готові адаптуватися, які рухаються без зайвого і зможуть швидко відновитися після чергового «урагану».[1]

У 2015 році в США вийшла книга американського генерала Стенлі Маккрістала «Команда команд: правила залученості у складному світі» («Team of Teams: New Rules of Engagement for a Complex World»), в якій автор визначив п'ять основних напрямів реформування Сил спеціальних операцій ЗС США, серед яких є термін *резілентність,* який генерал розуміє як здібність системи справлятися з викликами і загрозами її цілісності, зберігаючи свої базові функції і структуру. У резілентній парадигмі менеджери приймають як даність те, що вони зіткнуться з непередбачуваними загрозами. Але замість того, щоб вибудовувати сильний захист, вони створюють систему, яка відповідає на удари або навіть отримує вигоду від них. Це як принцип айкидо – обертати силу противника проти нього самого. Або як імунна система, яка від боротьби з вірусом стає сильнішою. [2]

Протилежністю резілентності є механістичні системи, які на перший погляд здаються дуже міцними, але варто одному маленькому елементу зламатися – вся система руйнується. У сучасній системі військового управління головним стає не прогнозування, а адаптивність до нових викликів та загроз.

Стан стійкого розвитку соціальної системи можна відслідковувати за допомогою цілісного інформаційного масиву (інформаційна підсистема). Моніторинг і оцінка стану національної стійкості дають можливість визначити її рівень (інтегральна оцінка, яка є виходом системи управління). На основі даних щодо рівня стійкості системи система

[1] Джой Іто, Джефф Хау. Передбачення: що нам готує найближче майбутнє. Харків: Віват, 2018. 352 с.
[2] Стенлі Маккрістал. Команда команд. Нові правила взаємодії у складному світі. Видавництво Моноліт-Bizz. 2018. 416 с.

державного управління може визначати зони, що потребують пріоритетної уваги, проводити ефективну державну політику, здатну змінювати умови функціонування керованої соціальної системи в напрямку підвищення рівня її стійкого розвитку, а отже, підвищення якості життя та безпеки населення.

Ключовою ланкою інформаційного масиву є індикатори стійкого розвитку. На думку окремих авторів (В. Смірнов, Н. Флуд, Н. Тарасова та ін.), індикатори стійкого розвитку повинні відповідати таким вимогам:

- комплексно відображати різні сфери розвитку соціальної системи;
- опиратися на наявну інформаційну базу офіційної статистики;
- мати кількісне вираження, досить просту й однозначну інтерпретацію;
- бути порівнянними в міжнародному плані, у статиці й у динаміці[1].

Розробка індикаторів стійкого розвитку України необхідна на трьох рівнях: загальнодержавному, регіональному та місцевому. На цих трьох рівнях можуть розроблятися свої власні системи індикаторів, однак для ефективної оцінки доцільно мати „наскрізні" індикатори, які можливо агрегувати із місцевого рівня у регіональний або загальнодержавний рівень.

Чітко організована система моніторингу й оцінки стійкого розвитку керованої підсистеми дозволить більш точно визначати зони, що вимагають пріоритетної уваги органів влади всіх рівнів. У свою чергу вони на основі отриманих даних (рівень національної стійкості) зможуть ухвалювати ефективні управлінські рішення, сформувати перелік заходів, які змінюватимуть умови (передумови) функціонування керованої підсистеми (зворотний зв'язок) у напрямку до стійкого розвитку.

Беззаперечно можна стверджувати, що стійкість – це не просто властивість або стан системи, а властивість, що виявляється в стані системи, яка залежить від її відносин із зовнішнім середовищем. Не можна говорити про стійкість об'єкта відірвано від того середовища, де він знаходиться. Відповідно немає сенсу говорити про стійкий стан об'єкта, стійкий (або нестійкий) може бути стан всієї макросистеми – об'єкта та його середовища, що розглядаються в сукупності. Інакше кажучи, найважливішою характеристикою стійкості є відносини між об'єктом і

[1] Тарасова Н. П. Индексы и индикаторы устойчивого развития. URL: http://www.cawaterinfo.net/ecoindicators/pdf/tarasova_kruchina.pdf

середовищем. Проте це не заважає зіставляти рівень стійкості різних об'єктів, розуміючи при цьому їхню поведінку не в однаковому, а в одному й тому ж середовищі. При цьому, на жаль, виникає суттєва складність: неможливо впровадити в одне й те ж середовище, яке безперервно змінюється в часі, різні об'єкти. Тому такі зіставлення досить умовні, що необхідно враховувати.

У класичній теорії стійкості систем виділяють три її основні форми:

1) інертність (опірність) – здатність системи при зовнішніх впливах зберігати свій стан незмінним протягом певного періоду часу;

2) еластичність (відновлюваність) – здатність системи після припинення зовнішнього впливу повертатися до вихідного стану;

3) пластичність (гнучкість) – наявність у системи кількох нормальних або допустимих станів і її здатність переходити з одного стану в інший при впливі несприятливих факторів, зберігаючи при цьому необхідний інваріант – спосіб функціонування, траєкторію розвитку, структурні зв'язки тощо [1] . При цьому принципи кібернетики встановлюють, що для успішної адаптації системи до змін середовища вона має володіти достатнім запасом мінливості, що дає можливість змінюватися з тією ж швидкістю, що й середовище. Те ж саме відноситься і до внутрішньої різноманітності системи, яка має відповідати різноманітності впливів на неї, в іншому разі система знаходиться в нестійкому стані та може зруйнуватися.

Термін «стійкість» у контексті забезпечення національної безпеки має розумітися як ефективна, активна, повноцінна співпраця між державними інститутами, сектором безпеки та оборони та громадянським суспільством в кризових умовах ведення гібридної війни. В англійській мові слово «resilience» має декілька значень: гнучкість, пружність, еластичність, стійкість (до зовнішніх дій), здатність швидко відновлювати колишній фізичний і душевний стан, з латині resilio – «відскакувати». Саме тому здатність до резілентності у нашому контексті означає здатність до стійкості, вміння протистояти зовнішнім викликам та загрозам та адаптуватися до них в умовах невизначеності.

Традиційна нейтральність і суспільна інерція України, відсутність мислення і дискурсу про безпеку в суспільстві, а також віра в «старшого

[1] Маргасова В. Г. Система забезпечення стійкості національної економіки та її безпеки: теорія, методологія, практика управління: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2014. 416 с.

брата» та «надійного» східного сусіда – все це тримало українську націю в стані мирного спокою і сліпоти не лише до зовнішніх загроз, але й щодо внутрішніх «захворювань» соціальної системи, таких як корупція і нежиттєздатність інститутів держави. Росія ефективно експлуатувала слабку соціальну згуртованість в Україні, відсутність національно-державного наративу, довіри і співпраці між державою, громадянським суспільством та всередині самого суспільства між громадянами. Після чотирьох років військової агресії настав час побудувати систему національної стійкості, відштовхуючись від виявлених її слабкостей. Перераховані зв'язки можуть розвиватися і після завершення кризи (наприклад, військово-цивільна співпраця).

У 2014 році українське суспільство мобілізувалося, щоб замінити і виконати функції державних інститутів. У ідеалі громадянське суспільство має підтримувати і доповнювати державний сектор, будуючи співпрацю на повній довірі. Але на цей момент можна спостерігати неповну систему, в якій інститутам не вистачає оперативних можливостей і активним громадським суб'єктам не вистачає інструментів і знань для злагодженої підтримки державної влади. Соціальні зв'язки і взаємовідносини між державою та громадянським суспільством можуть бути мобілізовані під час кризи за умов, якщо вони працювали і були повноцінно активними в мирний час. Для того, щоб створити згуртовану і всеосяжну систему національної безпеки, необхідно створити так зване «включене суспільство» (embedded society) між державними інститутами і громадянами як інструмент зміцнення довіри.

Але, говорячи про включеність громадських акторів у питання забезпечення національної безпеки, варто пам'ятати, що в цього феномену може бути й інший, зворотний бік, або темна сторона, де вакуум, що утворився внаслідок неефективної системи державного управління, заповнюється не лише відповідальними організаціями громадянського суспільства, але й агресивними гравцями з украй реакційним і екстремістським порядком денним, можливо, навіть створеними ворожими іноземними структурами для маніпулювання суспільною думкою та створення соціальної нестабільності. На жаль, у сучасній Україні існує ризик появи таких організацій і перетворення їх у політичних гравців. Вже є випадки створення парамілітарних структур, що порушують право держави на легітимне використання примусу, роблять спробу взяти охорону громадського порядку в свої руки. Все це

може призвести до дискредитації репутації громадського сектору та знизити довіру до нього серед населення. Понад те, це може призвести до складності у взаємодії сектору безпеки держави з громадським сектором у питаннях забезпечення національної безпеки.

Виходячи з усього викладеного вище, ми можемо дати визначення понять «національна стійкість» та «загроза національній стійкості».

Національна стійкість – стан соціальної системи, при якому забезпечується її сталий розвиток, захищеність національних цінностей та реалізація національних інтересів. Національна стійкість характеризує можливість соціальної системи реагувати на зовнішні впливи та внутрішні зміни та адаптуватися до них, проявляти стійкість до нових викликів та загроз із метою забезпечення цілей та завдань національної безпеки.

Загрози національній стійкості – явища та процеси, що призводять до розриву соціальних зв'язків та порушують взаємодію всередині соціальної системи між суспільством та державними інститутами, що мають деструктивні наслідки для забезпечення національної безпеки та реалізації національних інтересів.

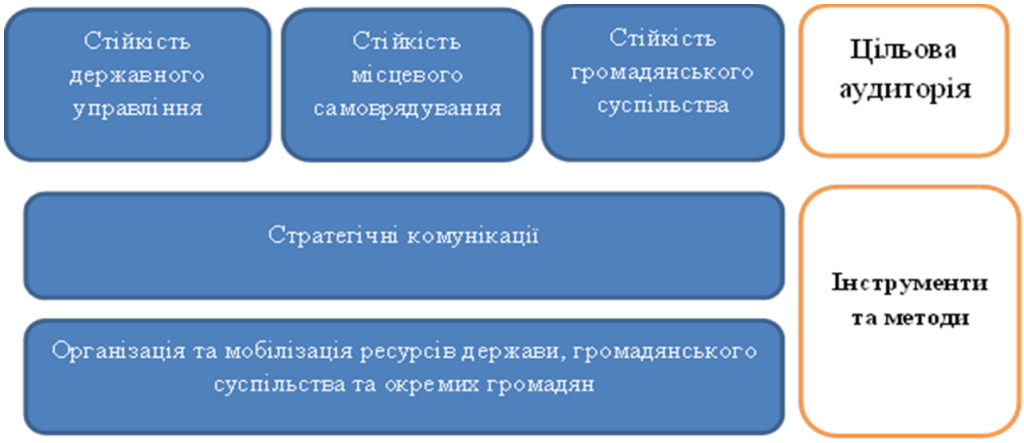

Структура стійкості соціальної системи

Національна стійкість забезпечується існуючими механізмами державного регулювання та саморегуляції в різних сферах суспільного життя (економічної, політичної, соціальної гуманітарної). Відповідно до кожної зі складових національна стійкість характеризується оптимальними параметрами, дотримання яких забезпечує найбільш сприятливі умови для соціально-політичного розвитку. Отже, національна

стійкість відображає не лише рівень захищеності національних цінностей від різного роду загроз та реалізацію національних інтересів, але й здатність державних інститутів створити і забезпечити ефективне функціонування механізмів забезпечення національної безпеки, підтримання соціально-економічної, політичної стабільності та ефективного суспільного поступу.[1]

Мета реалізації Концепції полягає у створенні сприятливих організаційно-управлінських, нормативно-правових, фінансово-економічних та інформаційно-аналітичних умов для забезпечення національної стійкості та національної безпеки, запобігання можливому порушенню нормального функціонування соціальної системи через вплив різного роду загроз.

Таким чином, актуалізація наукового вирішення проблеми забезпечення національної стійкості та безпечного розвитку соціальної системи обумовлює необхідність дослідження еволюції теоретичних концепцій сутності та забезпечення національної стійкості.

Підтримка ефективних партнерських відносин між органами державної влади і громадськими організаціями на місцевому, регіональному і національному рівнях, а також міцний зв'язок цих органів влади з рештою суспільства – це необхідні складові національної стійкості України.

Інформаційна стійкість – стан соціальної системи, при якому забезпечується її інформаційна безпека, захищеність інформаційних та комунікаційних систем та національного інформаційного простору. Інформаційна стійкість характеризує можливість соціальної системи реагувати на зовнішні та внутрішні агресивні інформаційні впливи та адаптуватися до них, проявляти інформаційно-психологічну стійкість до нових викликів та загроз.

Інформаційна стійкість – це також здатність організації, суспільства або індивіда ефективно справлятися з інформаційними загрозами, такими як дезінформація, фейкові новини та маніпуляції. Це включає можливість зберігати та захищати важливу інформацію в умовах криз або атак, зберігаючи при цьому достовірність і надійність інформаційних систем.

---

[1] Марутян Р. Р. Національна стійкість як основний інструмент протистояння у гібридній війні. *Національна стійкість України до загроз гібридної війни*: матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 25 квіт. 2018 р.) / за ред. Ю. В. Мельника, Л. М. Шипілової. Київ: НАДУ, 2018. С. 3–5.

Основні складові інформаційної стійкості:

- *Критичне мислення*: здатність аналізувати інформацію, оцінювати її достовірність і виявляти можливі упередження або маніпуляції.
- *Медіаграмотність*: розуміння того, як працюють медіа, і вміння ефективно користуватися різними джерелами інформації.
- *Захист даних:* здатність захищати конфіденційну інформацію від несанкціонованого доступу та кібератак.
- *Комунікація в умовах кризи:* ефективна передача інформації в умовах кризи для зниження паніки та забезпечення громадської безпеки.
- *Адаптивність:* здатність швидко адаптуватися до змін інформаційного середовища та відповідати на нові загрози.

Результатом забезпечення інформаційної стійкості є:

- *Захист демократії*: протистояння дезінформації та пропаганді, які можуть впливати на політичні процеси.
- *Соціальна стабільність*: забезпечення доступу до достовірної інформації допомагає знижувати соціальну напруженість.
- *Бізнес-стійкість*: організації, які здатні захистити свої дані і реагувати на інформаційні загрози, мають конкурентну перевагу.

Інструментами забезпечення інформаційної стійкості є:

- *Освіта*: підвищення рівня медіаграмотності через навчальні програми та тренінги.
- *Технології*: впровадження передових технологій для захисту даних та виявлення загроз.
- *Політика та законодавство*: розробка законів, які сприяють безпеці інформаційного простору та боротьбі з дезінформацією.

Інформаційна стійкість стає дедалі важливішою у сучасному світі, де обсяги інформації постійно зростають, а загрози стають все більш складними. Це ключовий фактор для забезпечення безпеки та стабільності у різних сферах життя.

Соціологічні опитування громадян України дають нам можливість скласти загальну картину стану соціальної та інформаційної стійкості українського суспільства.

Фонд «Партнерство за сильну Україну» (PFRU) у співпраці з Центром сталого миру та розвитку (SeeD), проектами USAID «Демократичне врядування у Східній Україні» (DG East), USAID «Трансформація комунікацій» (TCA) та Програмою розвитку ООН (UNDP) провів три хвилі вимірювання соціальної стійкості на

національному рівні з листопада 2022 до квітня 2024 року. Збором даних займався Київський міжнародний інститут соціології (КМІС).

Серед критеріїв дослідження соціальної стійкості українського суспільства було визначено такі: відчуття належності до своєї країни; плюралістична українська ідентичність; відчуття громадянського обов'язку; соціальна толерантність; довіра до місцевих органів влади; відчуття, що влада піклується; довіра до центральних органів влади; співпраця в громаді; громадянська активність.

Деякі результати дослідження

Ідентифікація залишається найбільш вираженим виміром соціальної згуртованості, середнє значення за цим індикатором склало 8.7 балів з 10.

Орієнтація на спільне благо також є відносно сильно проявленим показником із середнім значенням 7.1 із 10, в той час як індикатори Дії заради спільного блага та Довіра до інститутів знаходяться на середньому рівні зі значеннями 4.5 та 4.4 відповідно.

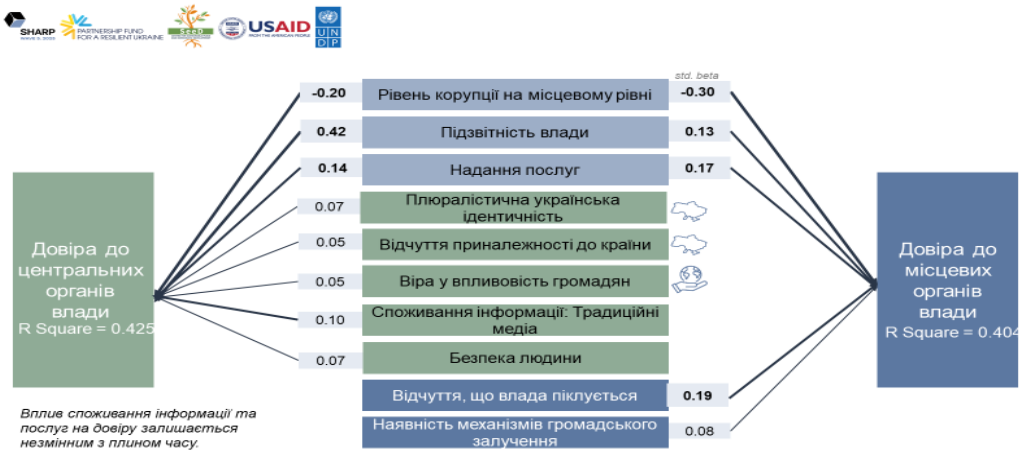

Чинники довіри до влади

Дуже важливо застосовувати комплексний підхід до стійкості, вважає співзасновник Національної платформи стійкості та згуртованості

Володимир Лупацій.[1] Беручі участь у публічній дискусії "Вимірювання стійкості: інструментарії кризового управління та безпеки", яку організувала ГО "Стійка Україна" (Стійка Україна / Resilient Ukraine), експерт розповів про українську формулу стійкості. Вона базується на українській політичній культурі останніх тридцяти років. Українська формула стійкості має п'ять вимірів.

По-перше, це цінності – їх унаочнили всі українські революції. Йдеться про антиавторитаризм, антиколоніалізм, антифундаментализм. Гасло "Свобода – наша релігія" втілює цей вимір.

Другий вимір – самооборона у широкому сенсі цього слова. Українська політична культура останніх тридцяти років дала можливість суспільству набути досвід не тільки виступати за свої цінності, але й захищати їх.

По-третє, це самоорганізація у різних формах. "Особливо важливою була реформа децентралізації, яка створила окремий, автономно функціонуючий компонент влади або соціального порядку. В умовах війни, коли відбувалася втрата безперервності управління на центральному або регіональному рівнях, місцевий рівень продовжував функціонувати", – підкреслив Володимир Лупацій.

Четвертий компонент – це соціальна згуртованість. Ключовий момент в українській моделі соціальної згуртованості – залучення, яке дає найбільший ефект.

І останній компонент – соціальні інновації. "В екстремальних умовах і суспільство, і ЗСУ, і сили оборони були вимушені щось робити із нічого. І це цілий пакет інновацій у використанні зброї, використанні дефіцитних ресурсів, взаємодії один з одним і зі світом", – пояснив експерт.

4.2. Реагування на загрози інформаційній стійкості: досвід європейських країн

До початку російсько-української війни у концептуальних документах Європейського Союзу, що мали відношення до загальних безпекових питань (Стратегія європейської безпеки «Безпечна Європа у кращому світі» від 2003 р. та Звіт про її імплементацію від 2008 р.),

[1] Соціологи оцінили вплив війни на різні прояви стійкості. URL: http://surl.li/atsajv

питання стійкості ЄС не порушувалось. Тоді у ЄС визначали стійкість як «здатність особи, окремого господарства, суспільства, країни або регіону протистояти, адаптуватися та швидко відновлюватися після стресів та шоків».[1]

Анексія Криму та збройний конфлікт з РФ на сході України призвели до суттєвої активізації ЄС у пошуках вирішення проблеми забезпечення стійкості держави і суспільства в умовах сучасних викликів і загроз.

Аналіз, проведений фахівцями Національного інституту стратегічних досліджень А. Місюрою та В. Паливодою[2] , дає розуміння, як змінювалося у ЄС відношення до питань стійкості.

У травні 2015 року Рада міністрів закордонних справ Євросоюзу, висловлюючи стурбованість ситуацією на континенті й у світі, закликала до «дієвих пропозицій, спрямованих на подолання гібридних загроз та зміцнення стійкості ЄС та її держав-членів, а також партнерів»[3]. Це стало сигналом до початку розробки нової Стратегії європейської безпеки. Водночас Інститут ЄС з досліджень проблем безпеки опублікував доповідь «На шляху до Глобальної стратегії ЄС: передумови, процес, рекомендації», у якій на підставі аналізу документів Євросоюзу, Стратегічної концепції НАТО від 2010 р. та Стратегії національної безпеки США від 2015 р. наголошувалось значення стійкості для забезпечення безпеки як на рівні окремих держав, так і міжнародних об'єднань. [4]

У щорічному звіті ЄС «Про політику розвитку та політику зовнішньої допомоги Європейського Союзу та їхню реалізацію у 2014 р.» було запропоновано перетворити гуманітарну допомогу в інструмент для

[1] Annual report on the European Union's development and external assistance policies and their implementation in 2014. URL: http://www.consilium.europa.eu/media/21481/nato-eu-declaration-8-july-en-final.pdf

[2] Місюра А. О., Паливода В. О. Концептуальні підходи НАТО та ЄС до забезпечення стійкості держави і суспільства у сфері національної безпеки. *Аналітична записка.* Національний інститут стратегічних досліджень, березень 2018 р. 15 с.

[3] Communication from the Commission to the European Parliament and the Council the EU approach to resilience: Learning from food security crises. URL: http://ec.europa.eu/echo/files/policies/resilience/com_2012_586_resilience_en.pdf

[4] EU Global Strategy Implementation Plan on Security and Defence. URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/ eugs_implementation_plan_st14392.en16_0.pdf

посилення стійкості, зменшення ризику стихійних лих та більш ефективної співпраці в галузі розвитку. Особливо Євросоюз зацікавлений у тому, щоб сусідні з ним держави були більш стійкими, демократичними, процвітаючими, безпечними та мали ефективне управління.

У квітні 2016 р. Високий представник Європейського Союзу із закордонних справ та безпекової політики, заступник голови Європейської комісії Федеріка Могеріні надала на розгляд керівних органів організації документ «Спільна програма з протидії гібридним загрозам: відповідь Європейського Союзу», в якому прямо говорилось про необхідність створення *потенціалу стійкості* як однієї з головних цілей ЄС. У документі зазначалось, що стійкість Євросоюзу загалом залежить від стійкості його держав-членів. Більшість із 22 заявлених заходів закликає до підвищення стійкості у забезпеченні енергетичної та кібербезпеки, у протидії радикалізації та екстремізму, зокрема й через співпрацю із зовнішніми партнерами.[1]

У червні 2016 р. була представлена Глобальна стратегія зовнішньої та безпекової політики ЄС «Спільне бачення, спільна дія: сильніша Європа», в якій зазначено, що зміцнення стійкості демократичних держав Євросоюзу є одним із найважливіших принципів організації. До переліку стратегічних пріоритетів діяльності ЄС включені забезпечення безпеки кіберінфраструктури, енергетичної безпеки, стратегічних комунікацій та складових «Європейського електронно-цифрового простору». Іншим важливим стратегічним пріоритетом Євросоюзу є підтримка стійкості сусідніх державі суспільств, чому повністю присвячений розділ 3.2. «Стійкість держави і суспільства в країнах, розташованих на схід і південь від нас». Основні положення цього розділу: нестабільність, навіть за межами ЄС, загрожує його життєво важливим інтересам; здатність держав і суспільств через проведення реформ протидіяти внутрішнім і зовнішнім кризам і відновлюватися після них (тобто їх стійкість до загроз) вигідна для Євросоюзу і сусіднім із ним країнам; ЄС спільно зі своїми партнерами сприятиме підвищенню стійкості в сусідніх регіонах; стійкість держави безпосередньо пов’язана з її безпекою, що є ключовим фактором для процвітання і демократії.

[1] Council of the European Union. Council Conclusions on CSDP. URL: http://www.consilium.europa.eu/media /24520/st08971en15.pdf

Євросоюз для забезпечення стійкої безпеки має намір підтримувати не лише державні інституції, але й все суспільство, яке за умови наявності демократії, довіри до державних інституцій та стійкого розвитку стає основою стійкої держави.[1]

Проголошуючи стійкість стратегічним пріоритетом у діяльності не тільки тих країн, які беруть участь у Європейській політиці сусідства, але й тих, що не мають таких намірів, Євросоюз планує використовувати багатосторонній підхід і надавати підтримку різним шляхам досягнення стійкості. Стратегія визначає «дорожню карту» втілення своїх планів, яка, зокрема, передбачає: продовження застосування спеціальної політики для підтримки відповідального та відкритого управління, що грає вирішальну роль в боротьбі з тероризмом, корупцією та організованою злочинністю; просування захисту прав людини через діалог і підтримку, навіть в найскладніших випадках; надання підтримки нестабільним державам у реформуванні системи юстиції, безпеки і оборони, сприяння підвищенню їх потенціалу, в тому числі у сфері кібербезпеки; допомога у посиленні стійкості суспільства за рахунок поглиблення відносин із громадянським суспільством (насамперед підтримки зусиль, спрямованих на забезпечення підзвітності урядів); поширення ідей плюралізму, співіснування і поваги шляхом поглиблення роботи в галузі освіти, культури та з молоддю; сприяння у підвищенні енергетичної та екологічної стійкості сусідніх з ЄС регіонах належним чином, щоб уникнути ескалації соціальної напруженості.

У розвиток положень Стратегії у грудні 2016 р. Європейська рада затвердила План імплементації заходів у сфері безпеки і оборони, підготовлений Високим представником Європейського Союзу із закордонних справ та безпекової політики, заступником голови Європейської комісії Федерікою Могеріні. Документ визначив три стратегічні пріоритети діяльності ЄС:

- захист Євросоюзу і його громадян;
- реагування на конфлікти і зовнішні кризи;
- розбудова потенціалу партнерів шляхом систематичних внесків у їх стійкість та стабільність.

[1] High Representative for Foreign Affairs and Security Policy. Joint Communication to the European Parliament and the Council. Joint Framework on countering hybrid threats a European Union response. Brussels. URL: https://ccdcoe.org/sites/default/files/documents/EU-160406-JointFrameworkOnCounteringHybridThreats.pdf

З цією метою було заплановано здійснити такі заходи:[1]

- започаткування скоординованого щорічного оборонного огляду (CARD) для зміцнення оборонного співробітництва країн-членів ЄС;

- створення органу планування і проведення військових операцій (MPCC) для вдосконалення структур кризового управління;

- зміцнення інструментів швидкого реагування ЄС, включаючи бойові групи та цивільні можливості;

- встановлення постійної структурної співпраці (PESCO) для зміцнення оборонного співробітництва між зацікавленими країнами-членами ЄС.

Таким чином, з 2015 року у стратегічних документах Європейського Союзу визначається необхідність зміцнення національної стійкості як один із ключових пріоритетів цього об'єднання.

Усі рівною мірою приділяють найбільшу увагу забезпеченню захисту критичної інфраструктури і цивільних осіб, але витрачають менше зусиль на активне включення активного громадського сектора в моніторинг і підтримку державних інститутів у секторі безпеки і оборони. Така стратегія, на жаль, не підвищує рівень підтримки і довіри між державним і громадським секторами.

Зміцнення стійкості вимагає розвитку компетенції (capacity-building) і комплексності. Лише суспільний підхід до питань безпеки і формування відчуття відповідальності за безпеку знизу догори, на рівні громадських об'єднань, може забезпечити швидке реагування на військову агресію. Якщо суспільство здатне самостійно організовуватися, мобілізуватися і забезпечувати міцну основу для державного сектора в умовах кризи, то механізм кризисного реагування і стійкості є ефективним. Відчуття відповідальності за забезпечення безпеки поширюється на різних рівнях. Державні інститути стають одним із багатьох акторів, що діють, відповідальних за реагування в період кризи. Довіра між державним і громадським секторами має первинне значення, але це саме те, чого Україна не змогла досягти за роки незалежності.

У 2017 році Міжнародна організація зі стандартизації внесла до розділу «Безпека і стійкість» каталогу стандартів поняття «організаційна

[1] Communication from the Commission to the European Parliament and the Council the EU approach to resilience: Learning from food security crises. URL: http://ec.europa.eu/echo/files/policies/resilience/com_2012_586_resilience_en.pdf

стійкість», що містить також рекомендації щодо підвищення відповідного виду стійкості для організацій різних типів і розмірів.

У 2017 році Міністерством оборони Литви було надруковано та роздано населенню навчальний посібник для громадян, що містить матеріали щодо здійснення ненасильницького опору. Громадяни в кризових ситуаціях можуть використовувати ряд невоєнних засобів для реагування на агресію в умовах нетрадиційних, гібридних загроз. Такий підхід визнає, що у держави є обмеження у використанні воєнних методів і державних інститутів щодо протидії гібридним загрозам, це показав український досвід. Історія військових конфліктів свідчить, що сучасний цивільний опір став більш складною системою, в якій громадяни можуть створити функціональну мережу, здатну включати і охоплювати всі сфери соціально-економічної діяльності суспільства. Громадські організації, що співпрацюють із правоохоронними органами і місцевими адміністраціями, з добровільними рятувальними бригадами і об'єднаннями сусідського дозору, а також іншими активними громадянами, можуть підвищити відчуття безпеки і контролю як на місцевому, так і регіональному рівнях.

Для України вивчення і використання позитивного зарубіжного досвіду щодо забезпечення стійкості держави і суспільства у сфері національної безпеки обумовлено перш за все необхідністю формування нової якості вітчизняного сектору безпеки і оборони, який повинен мати риси, притаманні стійким системам: [1] безперебійне функціонування у нормальному (штатному) режимі, адаптація до умов, що змінюються; здатність витримувати неочікувані удари; відновлення після руйнівних наслідків явищ/дій будь-якої природи до бажаної рівноваги (на попередньому або на новому рівні) за умови збереження безперервності процесу управління.

Реформи у сфері безпеки в Україні почали набирати нових обертів і енергійності після драматичних подій Революції на Майдані в 2013 році і після початку російсько-української неоголошеної війни. Одне із ключових питань цих реформ: як забезпечити активному громадянському суспільству як активному учаснику самооборони країни проти гібридної війни Росії в Криму і на Донбасі належне визнання й авторитетну роль в національній безпеці України. Підтримка ефективних партнерських

[1] Резнікова О. О. Забезпечення стійкості держави і суспільства до терористичної загрози в Україні та світі. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3 (44). С. 22–28.

відносин між органами державної влади та громадськими організаціями на місцевому, регіональному та національному рівнях, а також міцний зв'язок цих органів влади з рештою суспільства – це необхідні складові національної стійкості України в широкому сенсі.

Для України існує постійний ризик: поки держава намагається відновити свою монополію на легітимне застосування сили і авторитет, згадані вище зловмисні діячі спробують взяти правосуддя і охорону громадського порядку в свої руки, а це значить, що всьому громадянському сектору може бути завданий серйозний супутній удар по репутації і довірі до нього. Це робить завдання створення синергії між громадським сектором і державною владою у сфері національної безпеки України ще більш складним.

«Resilient Ukraine / Стійка Україна» – це естонсько-український проект, провідником якого в Україні є Міжнародний центр оборони та безпеки (ICDS-International Centre for Defence and Security) – провідний аналітичний центр у Балтійському регіоні, заснований Міністерством оборони Естонії (https://www.icds.ee/). Мета проекту – надати майданчик естонським та українським експертам для обміну досвідом щодо протидії новим зовнішнім викликам та загрозам, що несе із собою гібридна війна РФ, та налагодження корисних контактів для подальшої співпраці. У рамках дискусій та зустрічей головна тема для обговорення – «Яку роль може та має грати громадянське суспільство у сфері безпеки?». Громадський сектор вже давно є важливою частиною у створенні суспільної стійкості та національної безпеки Естонії, уряд якої спільно з виконавчими та місцевими органами управління підтримує діяльність громадського сектору та створює сприятливе правове середовище, визнає вагу добровольців у системі національної безпеки.[1]

Дослідницький проект Міжнародного центру оборони та безпеки (ICDS) «Resilient Ukraine / Стійка Україна» вивчає роль громадянського суспільства у сфері забезпечення безпеки України і вплив цього феномена на національну стійкість. Проект націлений на створення нових знань, проведення аналізу та розробки пропозицій, що стосуються роботи з критичними прогалинами і розвитку кращої спільної діяльності між

[1] Марутян Р. Р. Національна стійкість як основний інструмент протистояння у гібридній війні. *Національна стійкість України до загроз гібридної війни: матеріали наук.-практ. семінару* (Київ, 25 квіт. 2018 р.) / за ред. Ю. В. Мельника, Л. М. Шипілової. Київ: НАДУ, 2018. С. 3–5.

державою і громадянським суспільством у постановці цілей, мотивації, ресурсах і комунікації.

Цей проект заснований на уявленні, що залучення громадянського суспільства в національну безпеку сприяє зміцненню загальної стійкості країни. Однак варто пам'ятати, що у цього феномена може бути і темна сторона, де вакуум, що утворився внаслідок слабкості державного управління інформаційною сферою заповнюється не тільки благонадійними організаціями громадянського суспільства, а й агресивними гравцями з вкрай реакційними й екстремістськими повістками, можливо, навіть створеними ворожими іноземними силами.

У серпні 2024 року Дмитро Теперик, генеральний директор ГО «Стійка Україна», презентував у Києві результати дослідження «Вимірювання стійкості в країнах Балтії». [1]

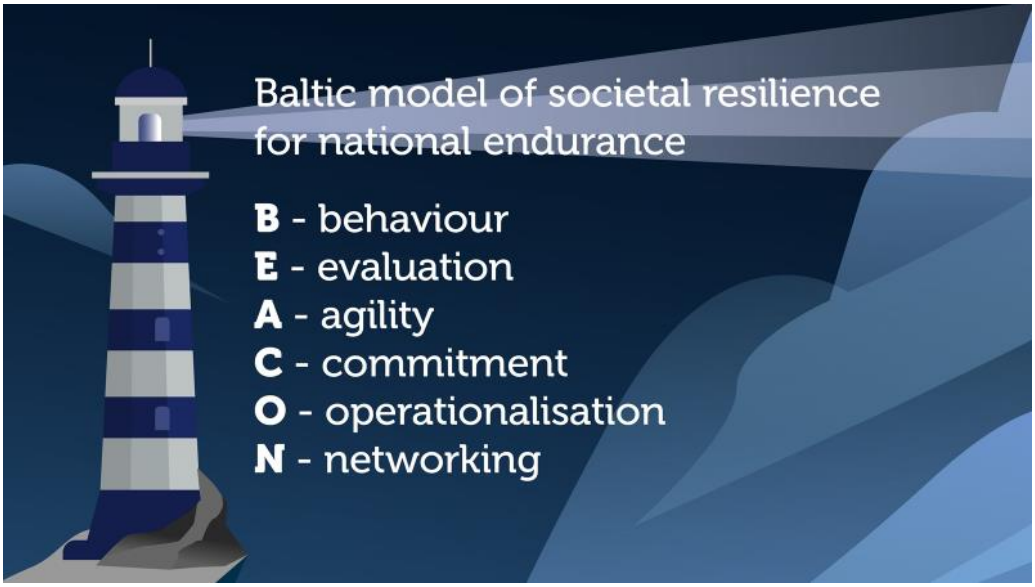

[1]Соціологи оцінили вплив війни на різні прояви стійкості. URL: http://surl.li/atsajv

Surveys

REPUBLIC OF ESTONIA
GOVERNMENT OFFICE

- Довіра до державних інституцій
- Довіра до державних електронних послуг та е-виборів
- Ставлення до поточних питань
- Підтримка членства в НАТО
- Підтримка членства в Європейському Союзі
- Довіра до медіа та дезінформації
- Інформаційні канали
- Занепокоєння та стрес з різних питань
- Сприйняття несправедливого ставлення
- Національна ідентичність
- Відчуття приналежності до естонського суспільства
- Задоволеність життям
- Економічна впевненість
- Безпека
- Виживання в кризових ситуаціях
- Ставлення до воєнних дій в Україні
- Ставлення до підтримки України

Surveys

ResWell
MULTI-NATIONAL RESILIENCE & WELL-BEING RESEARCH COLLABORATION

Складні індекси

- Надія
- Відчуття небезпеки
- Симптоми дистресу
- Стійкість громади
- Стійкість суспільства

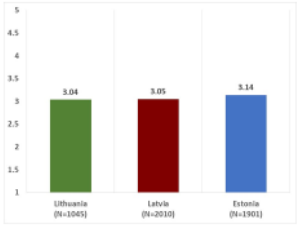

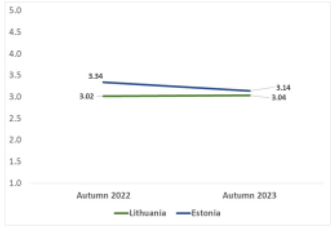

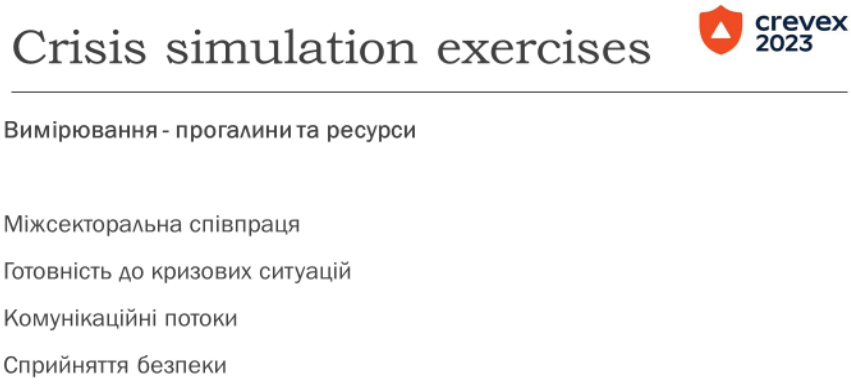

Висновок дослідження полягає в тому, що обізнаність про ситуацію на основі розвідувальних даних надає вхідні дані для оцінки загроз щодо зобов'язань і сильних сторін супротивника. Стійкі громадяни Балтії мають відповідні компетенції та достатньо підготовлені для застосування навичок самоаналізу та самонавчання з метою оцінки ефективності, готовності та реагування на цивільні непередбачувані ситуації. Крім того, здатність до трансформації, заснована на оцінці, веде до постійного вдосконалення планування політики та навчання на випадок надзвичайних ситуацій.

4.3. Інфодемія українського суспільства: глобальний та національний виміри

Сучасна людина XXI століття складається з інформації, яку споживає. Саме ця інформація визначає тип мислення та модель поведінки людини. Пандемія (від грец. παν «пан» – увесь + грец. δήμος «демос» – народ) – епідемія, що характеризується найбільшим поширенням інфекційного захворювання на території усієї країни та сусідніх держав, багатьох країн світу, континентах. Характеризується відсутністю колективного імунітету в людства і зазвичай ефективних засобів профілактики (вакцина) та лікування. Серед інфекційних захворювань, які

сягали масштабу пандемії: чума, холера, грип, коронавірусна хвороба 2019–2020 рр.[1]

Інфодемія – інформаційна епідемія, що характеризується швидким поширенням неточної і/або брехливої (маніпулятивної) інформації через ЗМІ, соціальні мережі про пандемію COVID-19 у вигляді чуток, пліток, думок псевдоекспертів тощо. Інфодемія характеризується відсутністю колективного інформаційного імунітету (критичного мислення) у більшості населення. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) попереджає, що «інформаційна епідемія» поширюється швидше, ніж вірусна.[2]

Вперше термін «інфодемія» вжив гендиректор ВООЗ Тедрос Адганом Гебреєсус у лютому 2020 року[3].

Характерні риси настання інфодемії:

1. Перевантаження інформацією: велика кількість інформації, яка постійно з'являється і поширюється через медіа, соціальні мережі та інші канали.

2. Поширення дезінформації: фейкові новини, чутки та неправдиві заяви, які можуть завдати шкоди суспільству, підриваючи довіру до офіційних джерел.

3. Швидкість розповсюдження: завдяки соціальним мережам і цифровим платформам інформація (правдива і неправдива) поширюється з неймовірною швидкістю.

4. Вплив на поведінку: інформація може впливати на поведінку людей, наприклад, викликати паніку або, навпаки, недооцінку небезпеки.

Інфодемія є наслідком неефективних стратегічних комунікацій. Система стратегічних комунікацій за стандартами НАТО має поєднувати такі складові: зв'язки з громадськістю та ЗМІ, публічну дипломатію та активні інформаційні операції у кіберпросторі, включаючи соціальні мережі, інформування про ситуацію. Налагодження системи стратегічних комунікацій під час пандемії COVID-19 мало відбуватися з метою

[1] Пандемія. URL: http://surl.li/vpkldu

[2] Марутян Р. Фейкова інформація та українці. URL: https://matrix-info.com/infodemiya/

[3] Tedros Adhanom Ghebreyesus Coronavirus: how the WHO is leading the social media fight against misinformation. URL: https://www.scmp.com/comment/opinion/article/3050080/coronavirus-how-who-leading-social-media-fight-against

підвищення рівня обізнаності та формування конвергентних повідомлень про методи і способи профілактики і лікування населення від коронавіруса.

Діяльність державних структур мала бути спрямована на посилення зв'язків з існуючими соціально орієнтованими комунікаційними мережами для інформування, захисту та мобілізації населення. Це може стати життєво важливим для зміни поведінки населення з метою зниження розповсюдження вірусу під час пандемії і надання людям належного лікування на дому.

Результатом ефективних стратегічних комунікацій під час пандемії має стати:

- переконання населення у підконтрольності ситуації діям влади з метою схвалення суспільством державних рішень та вплив на масову поведінку задля її корекції;

- міжвідомча комунікація для координації дій у процесі здійснення державної влади під час пандемії;

- деконфліктизація суспільства та зняття психологічної напруги у населення.

Причини виникнення інфодемії:

1. Кризові ситуації (стихійні лиха, аварії, терористичні атаки, епідемії, пандемії). Це ситуації високої невизначеності, які в свою чергу породжують тривогу та страх. В умовах кризи, коли людина про щось не знає або не може знайти необхідну інформацію, виникає інформаційна порожнеча, яка породжує невпевненість у майбутньому та живить тривогу. Це змушує людину шукати способи подолання невизначеності та зменшення тривоги через пошук інформації про загрозу. Люди намагаються зрозуміти загрозливу ситуацію та відповісти на запитання: що ми маємо робити?

Відбувається колективне осмислення вхідної інформації, її збір, додумування, обмін з рідними, друзями, колегами. Саме у цей період з'являються чутки, плітки. Дезінформація небезпечна, оскільки змушує людей приймати неправильні рішення, в тому числі такі, що загрожують життю людини та її оточенню. Ця проблема посилюється, коли громадяни втрачають довіру до офіційних джерел (уряду, ЗМІ).

2. Відсутність інформаційної стійкості (резилентності) до інформаційних вірусів. Низький інформаційний імунітет населення. Дослідники з Університету Східної Англії (UEA) виявили, що

дезінформація під час епідемій інфекційних захворювань може зробити їх спалахи більш серйозними.

3. Неефективна система стратегічних комунікацій в країні, наслідком якої стала недовіра населення до офіційних джерел інформації.

Найбільш поширені «симптоми» інфодемії:

- продукування вигаданих «теорій змов» про походження вірусу;
- поширення відомостей про фейкові методи лікування;
- поширення дезінформації про реальний стан справ з рівнем захворювання;
- недостовірна інформація про методи профілактики;
- надання екстремального емоційного забарвлення існуючої достовірної інформації.[1]

Фактчекінговий український ресурс «По той бік новин» у березні 2020 року сформував список «експертів», яким довіряють українці під час пандемії COVID-19 (за кількістю лайків, репостів та переглядів у Інтернеті):

- Шкільні чати у вайбері.
- Молодий лікар Юра Клімов.
- Медсестра з Італії.
- Секретна служба НАЗУ.
- Українка, яка вижила в Ухані.
- Таємна розсилка МОЗ.
- Лікар-вірусолог із США.
- Екскурсовод із дипломом вірусолога з Італії.
- Дзвонили з аеродрому, військової частини, шпиталя, МНС…
- Астролог передбачив.
- Брат, який працює в СБУ.
- Засідання вченої ради Далекосхідного університету.
- Лікарка з Тенеріфе.

Академія охорони здоров'я Товариства зв'язків із громадськістю США (PRSA Health Academy) розробила інструкцію для боротьби з інфодемією:

1. Фокусуйся на фактах: факт – це не думка друзів, не чутки з Інтернету, не онлайнові теорії, не суперечливі новини, не соцмедіа і не

[1] «Інфодемія» та як з нею боротися. URL: https://day.kyiv.ua/article/media/infodemiya-ta-yak-z-neyu-borotysya

політичні спічі. Від фактів і думок експертів, яким можна довіряти, залежить ваше життя і здоров'я.

2. Використовуйте два джерела, що заслуговують на довіру, коли оновлюєте інформацію (МОЗ і ЦГЗ, МОЗ і ВООЗ).

3. Оновлюйте інформацію тричі на день: ситуація змінюється швидко, будьте пильні щодо неточної інформації або брехні.

Як боротися з інфодемією:

1. Підвищення медіаграмотності: освіта і тренінги для розвитку критичного мислення та вміння розпізнавати дезінформацію.

2. Перевірка фактів: використання достовірних джерел та спеціалізованих платформ для перевірки фактів.

3. Прозорість і відкритість: відкриті комунікації з боку урядів та офіційних організацій для забезпечення доступу до правдивої інформації.

4. Відповідальність платформ: соціальні медіаплатформи мають бути активними у виявленні та видаленні неправдивої інформації.

Правила інформаційної гігієни під час інфодемії:

1. Коли шукаєш та аналізуєш інформацію думай повільно! Не панікуй, не реагуй швидко, особливо якщо не впевнений у правдивості інформації. Річ у тому, що у людини є два типи мислення: інстинктивне та критичне. Інстинктивне мислення залишилося у людини з первісних часів, це тип мислення швидкий на реакцію. Це автоматична реакція організму на подразник. Критичне мислення – це повільне мислення, ретельне осмислення того, що ми бачимо. До висновків у вигляді власного судження нас приводить сумнів, роздум, аналіз, фактчекінг. На це потрібен час.

2. Не підживлюй паніку. Не будь сам джерелом її розповсюдження. Не перепощувай інформацію із сумнівних джерел.

3. Не пиши емоційні пости в соціальних мережах.

4. Не слухай псевдоекспертів.

5. Слідкуй за офіційною інформацією (МОЗ, ВОЗ).

6. Обмеж кількість вхідної інформації. Визнач два-три перевірених джерела (ЗМІ, журналісти, експерти) та слідкуй за інформацією від них.

7. Веди роз'яснювальну роботу серед груп ризику, пояснюй ризики інфодемії.

Загрозливі наслідки інфодемії:

1. Пошук ворогів та винних. Страх, який виникає у людини в умовах кризи, легко пояснити не раціональними фактами, а теоріями змови, конспірологією. На складні запитання люди знаходять легкі відповіді. Все це призводить до того, що люди починають шукати «винних» і дуже часто ними стають «чужаки». У багатьох країнах світу дезінформація про коронавірус підживила старі забобони щодо азіатів і породила ксенофобію і расизм.

2. Громадянська сепарація. Інфодемія створює паніку і плутанину, а також роз'єднує людей у той час, коли солідарність і колаборація критично важливі для порятунку життя людини і подолання кризи.

3. Ріст злочинності. З початку карантину через коронавірус Департамент кіберполіції Національної поліції України виявив:

- 170 випадків поширення дезінформації про коронавірус на інформаційних ресурсах;

- 79 осіб, які поширювали фейки про коронавірус, із них – 4 інтернет-агітатори, які діяли за завданням російської сторони;

- 28 осіб вже притягнуті до адміністративної відповідальності за ст.173-1 (поширення неправдивих чуток, що можуть викликати паніку серед населення або порушення громадського порядку) КУпАП;

- 139 випадків шахрайства під час купівлі засобів індивідуального захисту.

Кіберфахівці СБУ заблокували поширення фейкового контенту у понад 1 тисячі інтернет-спільнот, що загалом мають понад 500 тисяч дописувачів.

Тривожним показником стану стратегічних комунікацій в українському суспільстві стало дослідження Центру контент-аналізу дописів громадян України про коронавірус у соціальних мережах, яке проводилось у березні 2020 року.[1]

Загальні висновки за результатами дослідження:

• Кількість українських користувачів соцмереж, охоплених панічними настроями, постійно зростає.

• Половина джерел інформації про коронавірус, цитованих у соцмережах, ненадійні.

[1] Тривожний діагноз: комунікаційна криза в українських соцмережах під час карантину. URL: https://ukrcontent.com/reports/trivozhnij-diagnoz-komunikacijna-kriza-v-ukrainskih-socmerezhah-pid-chas-karantinu.html

• Як панічні, так і надміру оптимістичні дописи переважно посилаються на фейкові та маніпулятивні дані, серед конструктивних постів частка фейків набагато менша.

• Найчастіше жертвами маніпуляцій щодо коронавірусу стають жінки, які раніше не цікавилися політикою.

• Підтримка дій влади дуже низька, що, ймовірно, пояснюється традиційною недовірою до неї.

• РФ активно продукує фейки про відсутність небезпеки від вірусу та теорії змови про його штучне походження у лабораторіях НАТО або Китаю.

Якими джерелами користуватися для перевірки інформації, щоб не стати жертвою інфодемії:

1. Інститут масової інформації – рейтинг медіа, які дотримуються журналістських стандартів: https://bit.ly/2ULD6Pp

2. Ресурси, які декодують фейки:

- По той бік новин: https://www.facebook.com/behindtheukrainenews/

- По той бік пандемії: https://coronafakes.com

- Stopfake: https://www.stopfake.org

- БезБрехні (BezBrehni): https://www.bez-brehni.info/tag/bezbrekhni/

- Texty.org.ua

- Фейкогриз від Texty.org.ua: https://bit.ly/2JmK0W8. Програма, яка встановлює і маркує сайти-смітники.

- Як не стати овочем: http://surl.li/hrxvcl

- VoxUkraine: https://voxukraine.org/uk/

- Оперативна робоча група зі стратегічних комунікацій при ЄС (East StratCom Task Force): www.euvsdisinfo.eu – ресурс, який розглядає проблемні питання прокремлівської дезінформації.

Ефективне управління інформаційними потоками та боротьба з дезінформацією є критично важливими для забезпечення суспільної безпеки та здоров'я. Це допомагає людям приймати обґрунтовані рішення, засновані на фактах, а не на чутках чи страхах.

Про сучасний стан інформаційно-психологічної стійкості українського населення можна дізнатися з актуальних соціологічних досліджень. Так, на платформі YouTube в програмі Academic Sociology UA оприлюднено чергове відео на тему «Джерела суспільного невдоволення» заступника директора Інституту соціології НАН України, члена-кореспондента НАН України, доктора соціологічних наук Сергія

Дембіцького. Це дослідження підготовлено дослідницькою агенцією «Соціологічна група Рейтинг» на запит проекту «Трансформаційна комунікація» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID).[1]

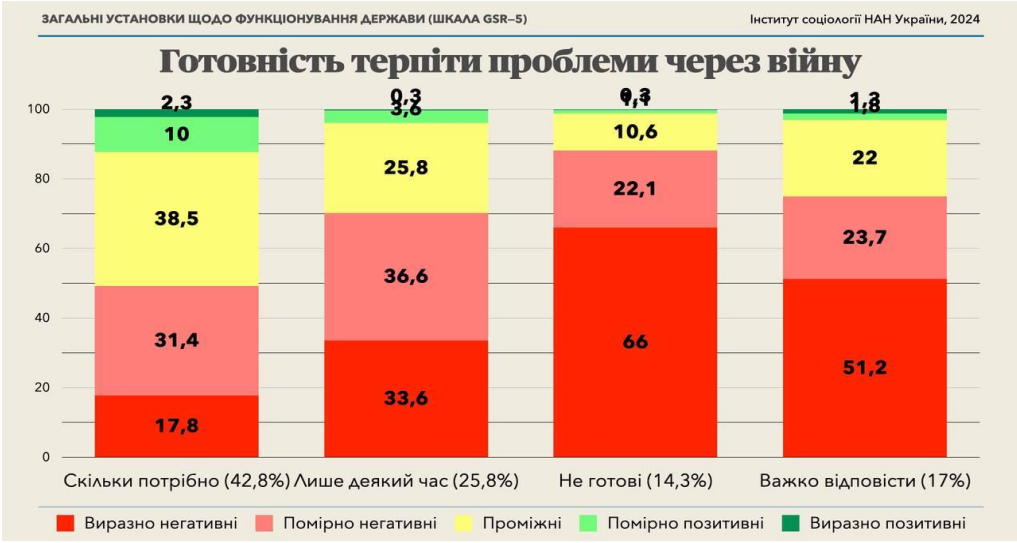

С. Дембіцький оприлюднив дослідження про низку актуальних показників, які визначають суспільні настрої в українському суспільстві. Деякі факти із дослідження Інституту соціології НАНУ:

●Так, готовність терпіти проблеми через війну, або так звана морально-психологічна стійкість, залишається достатньо високою. Частка тих, хто вже не готовий терпіти відповідні труднощі, складає лише 14,3%.

●Один із чинників, що досліджувались, – це погляди на розповсюдженість цинізму у суспільстві. Для оцінки цього показника у моніторингу використана спеціальна шкала з психологічної методики MMPI. Отже, майже 62% опитаних бачать більшість людей цинічними і лише трохи менше 20% – нецинічними. Це певним чином відображає песимістичні настрої у суспільстві та навіть втому на тлі об'єктивної ситуації в країні, пов'язаної з війною.

Ці два показники характеризують інформаційно-психологічну стійкість суспільства, його морально-психологічний стан (шкала цинізму, MMPI).

[1] Джерела суспільного невдоволення: соціологічний погляд. URL: http://surl.li/opmchl

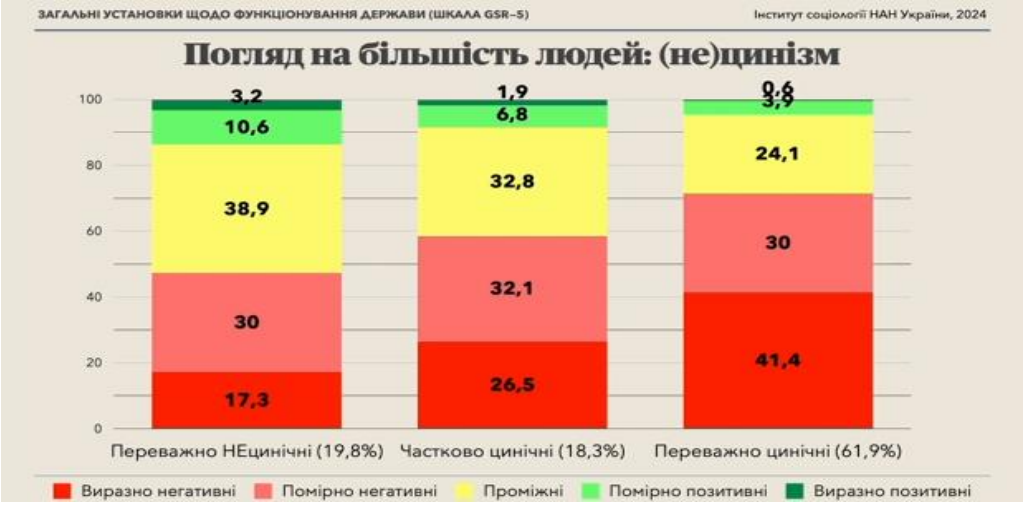

●Нарешті, дуже важлива характеристика – це результати військових дій та все, що з ними пов'язано. Нещодавно в Інституті соціології був розроблений спеціальний інструментарій, призначений для оцінки поглядів населення на позиції країни у війні. Його узагальнені результати представлені на слайді нижче.

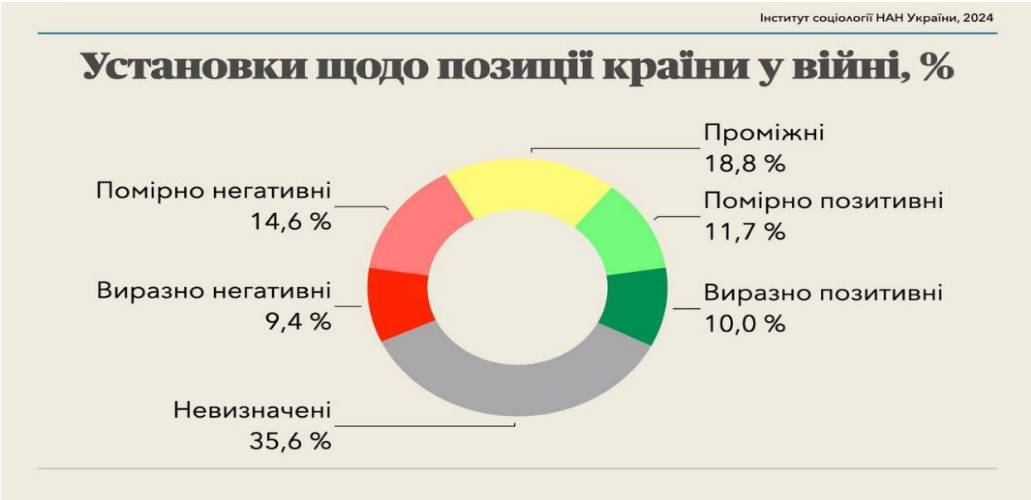

Саме ці показники щодо позиції країни у війні можна розглядати і як наслідок установок щодо функціонування держави. Ці результати є одним із етапів вивчення того, як настрої у суспільстві позначаються на впевненості населення у перемозі над ворогом. Висновок дослідження: національна стійкість – це спрямованість нації на перемогу.

В умовах гібридної війни, що ведеться РФ проти України, центральним місцем у протидії загрозам є чітке розуміння перетворення природи сучасного конфлікту, його нелінійність та нетрадиційність. В цих умовах необхідним стає швидке реагування на такі загрози і відновлення після кризи. Концепція стійкості є частиною комплексного підходу до побудови національної безпеки, яка вже увійшла до термінології безпеки і зовнішньої політики. Криза в регіонах, що входять в політику сусідства Європейського Союзу, показала, що в пріоритеті сьогодні не лише забезпечення демократизації і економічного зростання, а й швидка здатність партнерів ефективно протистояти виникаючим загрозам.

Політика підтримки громадянського суспільства як стрижня демократичних цінностей вимагає, щоб цей сектор став опорою для всіх інших відповідальних організацій у сфері безпеки. Це є ознакою зміни мислення на всіх рівнях (і у всіх секторах соціально-економічної діяльності) в умовах нелінійних загроз. Зміна стала можливою завдяки комплексному розгляду соціально-економічних, політичних питань крізь призму безпеки. Це привело ЄС до реалізації і прийняття прагматичного підходу в своїй зовнішній політиці. Можливо, цей тренд можна розглядати як крок назад від політики, побудованої на цінностях, до прагматизму, але такий підхід здатний породити адекватну реакцію на зростаючу невизначеність і комплексні загрози. Неможливо сприяти розвитку демократії там, де сама національна безпека знаходиться під загрозою.

Методи, які застосувала Росія, були спрямовані на слабку ланку – відсутність довіри між суспільством і державними інститутами.

Дискредитуючи державну владу, агресор отримує підтримку суспільства своїм військовим діям. Це свідчить про необхідність посилення національної і суспільної стійкості партнерів-сусідів ЄС в умовах зовнішнього тиску.[1]

Таким чином, досліджуючи інформаційну стійкість суспільства, ми можемо зробити висновок загалом про суб'єктність країни та її суспільства. Суб'єктність (agency) – найважливіша категорія, яка зв'язує особистість і суспільство; фактично цим поняттям визначається здатність людей приймати рішення, які змінюють навколишню ситуацію, те ж стосується і країни, її суб'єктність – це здатність до самостійної внутрішньої та зовнішньої політики.

Україні потрібно збільшувати власну суб'єктність за рахунок широкого представлення української культури на світовій арені засобами публічної дипломатії. Треба активно пропонувати світові нашу картину завершення війни і післявоєнного устрою, пояснюючи та просуваючи переваги перемоги України для всього світу. Сильна суб'єктна Україна набагато важливіша для Європи та світу, ніж слабка та залежна.

Новітні глобальні інформаційні виклики та загрози – розвиток сучасних інформаційних технологій та штучного інтелекту, а також національні інформаційні загрози, що постали перед українським суспільством в умовах російсько-української війни, спонукають до переосмислення таких явищ і категорій інформаційної безпеки, як інформаційна правосуб'єктність, інформаційний суверенітет та інформаційна стійкість людини, суспільства, держави, та збагачення їх новим якісним змістом.

[1] The Challenge of Projecting Resilience – The EU and the Advancement of the Rule of Law in Ukraine. URL: https://icds.ee/wp-content/uploads/2018/05/ICDS_Analysis-Challenge_of_Projecting_Resilience-Maxime_Lebrun-February_2018.pdf

Розділ 5
РЕЛІГІЙНА СКЛАДОВА ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

5.1. Шлях до Томоса та його роль в утвердженні геополітичної суб'єктності України

Творення Української Помісної Православної Церкви є однією з найважливіших засад для геополітичної суб'єктності України. Як показує досвід становлення інших помісних Церков, вирішення питання автокефалії виходить далеко поза конфесійні межі і пов'язане з політичними, ідеологічними, економічними та іншими проблемами життя суспільства. Відсутність довгий час в Україні єдиної Помісної Православної Церкви підривало міжнародний престиж країни. Позаяк представником Всесвітньої Ради Церков донедавна міг бути лише предстоятель УПЦ МП[1], православний світ ідентифікував всю Українську Православну Церкву як частину Московської патріархії. Тобто вирішення зазначеної проблеми набувало цивілізаційного значення.

Ідея створення єдиної Української Помісної Православної Церкви пройшла довгий і складний шлях свого розвитку. Її витоки ведуть до часів Перших національно-визвольних змагань українців за власну державність 1917–1922 років. Першу спробу інституювати незалежну Українську Православну Церкву було здійснено ще понад 100 років тому, за часів Гетьманату і Директорії.

З утворенням УНР одного із її організаторів Олександра Лотоцького в жовтні 1918 р. було обрано міністром ісповідань. З приходом до влади Директорії він виступив із заявою від уряду, в якій рішуче провадив ідею автокефалії. «Основна засада української держави, – стверджував він, – полягає в тому, що в самостійній державі повинна бути і самостійна церква. Цього все одно вимагають інтереси і держави, і церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може погодитися на те, щоб центр церковної влади перебував у іншій державі… Тому у своїх відносинах до інших церков Українська Церква має бути автокефальною»[2]. Тим самим О. Лотоцький наголошував, що автокефалія

[1] Здіорук С., Саган О. Українська Помісна православна Церква: проблеми і прогнози конституювання. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 48. С. 136.

[2] Цит. за: Українська Церква між Сходом і Заходом. Київ: Український центр духовної культури, 1996. С. 170; Кагамлик С. Р. Діяльність українських Церков в

Української Церкви – не тільки церковна, а й національно-державна необхідність.

З ініціативи діяча 1 січня 1919 р. вийшов «Закон про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Церкві», який заклав правові підвалини для автокефалії Православної Церкви в Україні і базувався на програмі Лотоцького. Важливо також зауважити на заходи О. Лотоцького щодо визнання проголошеної Директорією автокефалії Царгородською Патріархією, зокрема організоване ним з цією метою посольство до Константинополя[1]. Проте посольство не мало успіху і закон про автокефалію через внутрішні та зовнішні обставини так і не вдалося реалізувати.

Ще одну спробу інституювати Українську Православну Автокефальну Церкву в часи Перших національно-визвольних змагань здійснив Перший Всеукраїнський Церковний собор 1921 р., що підтвердив автокефалію УАПЦ, висвятивши єпископів через рукоположення самих священиків[2]. Проте в 30-х роках ХХ ст. практично весь склад УАПЦ був знищений НКВДистами.

Процес творення автокефалії відновився з утвердженням української незалежності, проте багато років Москві вдавалося блокувати цей процес. Цьому сприяв розкол в українському православ'ї у 1990 р. на дві гілки (УАПЦ і УПЦ), а 1994 р. – на три гілки (УАПЦ, УПЦ МП і УПЦ КП). У відповідь на спроби домовленостей між ними РПЦ назвала такі тенденції «сепаратистськими», а 22 жовтня 1991 р. виступила із заявою, де було зазначено, що геополітичні зміни, які сталися на території колишнього Радянського Союзу, «мають свою закономірність та історичне пояснення і в принципі не повинні впливати на внутрішнє життя церкви». Тим самим РПЦ намагалася закріпити за собою особливі права в Україні, яку продовжувала вважати своєю «канонічною територією».

На початку листопада 1991 р. у Києві відбувся Помісний собор УПЦ, який прийняв рішення про необхідність повної канонічної незалежності і

контексті консолідації українства. *Консолідація українства в постколоніальну добу*. Монографія / за заг. ред. М. І. Обушного. Київ: Міленіум, 2018. С. 208–209.

[1] Швидкий В. Посольство Олександра Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності Української Церкви (Константинополь, 1918–1920 роки). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 14. С. 33–44.

[2] Кагамлик С. Р. Перший Всеукраїнський православний автокефальний собор. *Українознавство: календар-щорічник, 2001*. Київ, 2000. С. 107–110.

звернувся до очільників РПЦ з проханням про надання УПЦ статусу автокефалії. Проте РПЦ, яка категорично не була налаштована втрачати свої ідеологічні та економічні інтереси в Україні, пропонувала лише такий механізм «автокефалії», згідно з яким УПЦ назавжди залишалася в складі Московського патріархату. Природно, що надання автокефального статусу Православній Церкві в Україні серйозно вплинуло б на розстановку сил у вселенському православ'ї: РПЦ втратила б значну кількість парафій на території України, а духовна традиція Київської митрополії забезпечувала Московському патріархату авторитет однієї з найдавніших православних церков у слов'янському світі. Саме тому надання УПЦ автокефалії не відповідало геоконфесійним та геополітичним інтересам російських владних структур.

З середини 90-х років XX ст. почався переговорний процес між трьома гілками Православної Церкви в Україні – УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ. Проте на цьому шляху виникла низка перепон з боку керівництва кожної з існуючих в Україні Православних Церков і переговорний процес часто заходив у глухий кут. Окрім спротиву РПЦ об'єднанню усіх гілок українського православ'я, відсутність результативних домовленостей між очільниками Православних Церков у питанні створення єдиної Помісної Української Православної Церкви була пов'язана насамперед з різним баченням ними засад об'єднавчого процесу.

Так, глава УПЦ КП патріарх Філарет у березні 2014 р. окреслив умови об'єднання українських Церков – підтримка цілісності української держави та курс на євроінтеграцію України[1]. Водночас керівництво УПЦ МП, посилаючись на соціологічні дослідження цієї релігійної структури, заявляло, що таке об'єднання можливе саме на їхній базі, як найбільш представницької в Україні. Модель цього «об'єднання» полягала у зверненні до УПЦ КП: «покайтеся і приєднайтеся». Причому в основі церковної єдності, згідно з концепцією предстоятеля РПЦ патріарха Кирила, мала бути ідея «русского мира», яка на сьогодні є, по суті, агресивною і антиукраїнською.

Іншим «каменем спотикання» на шляху об'єднання Церков стало їхнє розуміння канонічності. Верхівка кожної із них заявляла про свою канонічність, заперечуючи істинність іншої Церкви. Так, у Заяві

[1] Патріарх Філарет роз'яснив позицію УПЦ КП щодо агресії Росії та перспективи й умови об'єднання українських Церков (14.03.2014). URL: http://surl.li/piyrux

Архієрейського Собору УПЦ КП від 13 травня 2016 р. «Про деякі питання канонічного положення Київського Патріархату та шляхи подолання церковного розділення» значилося: «В нашій державі зараз діє одна справді Українська Православна Церква – нею є Київський Патріархат, – яка є канонічною та історичною наступницею давньої православної Київської Митрополії Константинопольського Патріархату, що існувала до 1686 р. Релігійна організація, яка іменує себе «Українська Православна Церква», є неканонічним витвором Московського Патріархату в Україні, плодом самозваного Харківського псевдо-собору 1992 р. та спецслужб, які його організували і провели»[1]. Проте цю тезу заперечило керівництво УАПЦ, вважаючи себе не лише канонічною структурою, а й єдиною спадкоємицею давньої Київської митрополії. Зі свого боку УПЦ МП, присвоївши монополію канонічності православ'я в Україні, позиціонувала себе як єдину в Україні легітимну і канонічну Православну Церкву[2].

У кінці 2017 р. з'явилася можливість відновити переговорний процес між УПЦ КП та УПЦ МП. Вона була пов'язана з тим, що Архієрейський собор РПЦ, який проходив з 30 листопада по 2 грудня 2017 р., прийняв досить сенсаційні рішення: підтвердив незалежність управління УПЦ МП та звернувся до Предстоятеля УПЦ КП Патріарха Філарета із закликом про припинення ворожнечі та примирення. Роз'яснюючи мотиви цього заклику, речник УПЦ КП архієпископ Євстратій (Зоря) заявив, що йшлося в жодному разі не про адміністративне єднання з Московським патріархатом, а насамперед про євхаристійне і молитовне єднання і Архієрейський собор мав усунути головну перешкоду щодо цього – свої попередні рішення щодо Київського патріархату. Речник УПЦ КП також зазначив, що позиція патріарха Кирила у цих питаннях «диктується тією метою, яку він поставив собі від початку, ще будучи головою ВЗЦЗ, а ще навіть і до того. Ця мета – перетворення якщо не де-юре, то де-факто Російської Православної Церкви на центр Вселенського православ'я»[3].

---

[1] Заява Архієрейського Собору УПЦ КП від 13 травня 2016 р. URL: http://surl.li/sjkvfa

[2] Детальніше див.: Кагамлик С. Р. Діяльність українських Церков в контексті консолідації українства. *Консолідація українства в постколоніальну добу.* Київ, 2019. С. 212–213.

[3] Архієпископ Євстратій (Зоря): «Ми залишаємося відкриті до діалогу, предмет якого – єдина Помісна Церква» (08.12.2017). URL: http://surl.li/rgfhby

Водночас вже 30 грудня 2017 р. архієпископ Євстратій (Зоря) щодо перспектив переговорного процесу з УПЦ МП зазначив: «На жаль, не дивлячись на певні можливості, діалог з цього питання так і не просунувся. Адже обидві сторони мають різні бачення майбутнього Церкви в Україні. Для Київського Патріархату принциповим є повна адміністративна незалежність Церкви в Україні від зарубіжних релігійних центрів. Для Московського Патріархату єдиним способом існування Церкви є підпорядкованість православних мирян в Україні Російському Патріархату. Поки Московський Патріархат буде наполягати на такій моделі, діалог не просунеться, адже ми, як Київський Патріархат, не згодні і ніколи не погодимося на те, щоб піти під владу Москви. Ми цього не робили раніше, тим більше, цього не буде тепер, не буде і в майбутньому – особливо з огляду на ту агресію, яку Росія здійснила і продовжує здійснювати проти України»[1].

Більш результативними стали домовленості між УПЦ КП та Українською Автокефальною Православною Церквою. Вже у квітні 2015 р. УПЦ КП закликала УАПЦ до діалогу і об'єднання в єдину Помісну Православну Церкву. Про це йшлося у заяві прес-центру Київської патріархії напередодні Архієрейського собору УАПЦ, де стверджувалося, що Київський патріархат підтримує позицію місцеблюстителя престолу УАПЦ митрополита Львівського Макарія щодо нагальності церковного об'єднання. Окрім того, наголошувалося, що, «незважаючи на різні сторінки взаємовідносин двох наших Церков у минулому, Київський Патріархат щиро шанує всі добрі досягнення УАПЦ та прагне до збереження її позитивного історичного спадку»[2].

У зв’язку з цим глава УПЦ КП патріарх Філарет запропонував роз’яснити принципову позицію Київського патріархату в справі церковного єднання, а саме модель «збереження всіх реально існуючих структур УАПЦ – єпархій, вікаріатів, деканатів. Архієреї зберігають управління тими самими парафіями, якими вони керують і зараз. Всі

[1] Архієпископ Євстратій (Зоря): «Не погодимося піти під владу Москви», – речник УПЦ КП про створення Єдиної Помісної Православної Церкви (30.12.2017). URL: https://risu.ua/ne-pogodimosya-piti-pid-vladu-moskvi-rechnik-upc-kp-pro-stvorennya-yedinoji-pomisnoji-pravoslavnoji-cerkvi_n88475

[2] УПЦ КП офіційно закликала УАПЦ до об'єднання (23.04.2015). URL: https://www.youtube.com/watch?v=21c8asbwFs8

декани та настоятелі залишаються на своїх посадах і підпорядковуються тим самим архієреям, які керують ними і тепер». Це, по суті, означає збереження тієї структури, яка реально існує в УАПЦ, водночас «її краще впорядкування на основі канонічної традиції Церкви». Разом з тим патріарх застеріг, що «затягування об'єднавчого процесу, висунення нових, додаткових, завідомо неприйнятних умов – все те, що не раз відбувалося у минулому, – не лише українському народу, але і Вселенському Патріарху покаже, хто відповідально ставиться до майбутнього Української Церкви, а хто – ні»[1]. Проте на той час УАПЦ виявилася ще не готовою до такого об'єднання.

Водночас вже в кінці червня 2018 р. внаслідок роботи відповідних комісій обох Церков було ухвалено спільне рішення щодо проведення спільного Об'єднавчого Помісного Собору 14 вересня 2018 р., згодом скликання Собору було перенесено на пізніший термін – 15 грудня 2018 р.

Усвідомлюючи важливість створення Української Помісної Православної Церкви для церковної і суспільної єдності, лідери незалежної України також докладали зусиль для реалізації цієї ідеї. Так, з 2000 р., коли в Україні урочисто святкувалася річниця Різдва Христового, ця ідея тією чи іншою мірою порушувалася тодішнім президентом Леонідом Кучмою практично у кожному його виступі з питань державно-церковних відносин чи проблем врегулювання ситуації в православ'ї. Тим важливіше, що цієї мети досягнув п'ятий президент України Петро Порошенко, який добився згоди Синоду Вселенського Патріархату надати Українській Православній Церкві Томос про автокефалію.

17 квітня 2018 року на зустрічі з лідерами парламентських фракцій П. Порошенко оголосив, що він, а також ієрархи УПЦ КП та УАПЦ вирішили офіційно звернутися до Вселенського Патріарха з проханням надати автокефалію Українській Церкві. Глава держави закликав парламентарів підтримати це звернення. Депутати підтримали ініціативу П. Порошенка і українського єпископату, відповідне звернення було направлено Вселенському Патріарху. Документ підписали всі єпископи УПЦ КП, УАПЦ, а також 10 єпископів УПЦ МП. Це переконало Варфоломія у серйозності намірів Української держави й Церкви[2].

[1]Звернення до УАПЦ щодо об'єднання (29.06.2015). URL: http://www.rivne-cerkva.rv.ua/news/2387-zvernennya-do-uapts-shchodo-ob-iednannia.html

[2] ПЦУ відзначає третю річницю отримання Томоса (06.01.2022). URL: https://risu.ua/pcu-vidznachaye-tretyu-richnicyu-otrimannya-tomosu_n124857

У своїй Заяві від 11 жовтня 2018 року президент підкреслив, що це рішення остаточно розвіяло імперські ілюзії і шовіністичні фантазії Москви про Україну як нібито канонічну територію російської церкви. Те, що так званий «перехід» Київської митрополії у володіння Москви стався «не за приписами канонічних правил», Вселенський Патріархат визнав ще у 1924 році, а сьогодні Синод ще раз підтвердив цю позицію. «Томос – фактично ще один Акт проголошення незалежності України, – наголосив президент. – Імперія втрачає один із останніх важелів впливу на свою колишню колонію»[1].

У виступі під час участі у молитовному заході за Україну 14 жовтня 2018 року П. Порошенко урочисто оголосив рішення Вселенського патріарха Варфоломія надати Томос про автокефалію Української Православної Церкви і охарактеризував його значення в цивілізаційному масштабі: «Питання Томоса та автокефалії виходить далеко за межі церковного життя, – наголосив на значенні такої події президент, мотивуючи участь держави у виборюванні цього акта. – Це є питання нашої незалежності. Це – питання нашої української національної безпеки. Це – питання нашої української державності. Це – питання всієї світової геополітики… Автокефалія – частина нашої державницької проєвропейської та проукраїнської стратегії, яку ми послідовно втілюємо в життя останні чотири з половиною роки… Автокефалія – це найвагоміша подія з того ж ряду, що й наше прагнення до вступу до Євросоюзу та НАТО, Угода про асоціацію, безвізовий режим з Європейським Союзом, вихід із СНД, відмова від оманливого Договору про «дружбу» з Росією тощо. Все це – основа нашого власного шляху розвитку, розвитку держави Україна і розвитку нашої української нації»[2].

Процедура надання ПЦУ автокефалії завершилась 6 січня 2019 р. актом вручення Вселенським патріархом Варфоломієм Томоса митрополиту Київському і всієї України Епіфанію у Стамбулі в Патріаршому храмі святого Георгія та божественною літургією, яку спільно відправили предстоятель Православної Церкви України і очільник світового православ'я.

[1] Заява Президента України у зв'язку із рішенням Синоду Вселенського Патріархату від 11 жовтня 2018 року УПЦ КП. URL: http://surl.li/fokuwn

[2] Виступ Президента України під час участі у молитовному заході за Україну 14 жовтня 2018 року. URL: http://surl.li/iweogo

Події, пов’язані з врученням Томоса, викликали шалений опір з боку РПЦ та російських урядовців. Спікер Ради Федерації Валентина Матвієнко назвала «злочином» створення в Україні Помісної Православної Церкви. Щоб зупинити процес надання Україні Томоса, предстоятель РПЦ патріарх Кирило навіть прибув до Стамбула і намагався вплинути з цією метою на Вселенського Патріарха[1].

Оцінюючи події річної давності у грудні 2020 р. з нагоди другої річниці утвердження єдиної Помісної Православної Церкви предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній заявив, що визнання Української Церкви змінило не тільки хід історії українського православ'я, і висловив упевненість, що у майбутньому воно визначить хід історії всього православ'я. «Від нашої Церкви залежить майбутнє всього православ'я: чи буде мир, чи не буде миру у Православній Церкві», – наголосив першоієрарх[2].

Отже, надання Православній Церкві України Томоса про автокефалію стало подією цивілізаційного значення, яка вплинула на хід православ’я не лише в Україні, а й у світовому масштабі. Насамперед це значило офіційне визнання ПЦУ як однієї з 15 помісних православних Церков світу. Окрім цього, було знято звинувачення в неканонічності її владик, а також анафему, накладену персонально на патріарха Філарета. Створення помісної Православної Церкви України стало історичною подією, яка зміцнила фундамент нашої державності й відновила давній зв’язок зі світовим православ’ям. Томос поклав кінець колоніального стану Української Православної Церкви, започаткованого неканонічним актом 1686 р., і став однією із найважливіших засад для утвердження геополітичної суб’єктності України.

Отже, військова та ідеологічна агресія Росії однозначно виявила позицію УПЦ МП як структурної частини РПЦ і потужного інструменту реалізації політики й ідеології «русского мира» на теренах України. Реалії українського церковного життя спонукають до активного пошуку шляхів протидії впливу Московського патріархату. У практичному сенсі ефективними засобами його реалізації можуть стати: державне законодавство в релігійній сфері; діяльність Служби безпеки України;

[1] У Росії назвали злочином створення Помісної Української Церкви (25.12.2018). URL: http://surl.li/eqkcuk

[2] Митрополит Епіфаній: Від нашої Церкви залежить майбутнє світового православ'я (15.12.2020). URL: http://surl.li/rivvlq

міжконфесійний діалог між ПЦУ і УПЦ МП; протидія ідеології «русского мира» з боку церковної і світської громадськості, передусім спільні дії ПЦУ і УГКЦ у протистоянні Московському патріархату; посилення ролі ЗМІ у подоланні релігійних загроз.

5.2. Протидія впливу Московського патріархату як запорука перемоги України у війні проти російського агресора: шляхи і форми

Військова та ідеологічна агресія Росії стала маркером соціальної ідентичності й цивілізаційного вибору християнських конфесій і повністю розсекретила позицію УПЦ МП – Церкви, яка формально позиціонує себе як Українська Православна Церква (по суті, лише за фактом розміщення її на території України), а насправді представляє інтереси РПЦ, позаяк дотримується її установок на те, щоб Україна перебувала у сфері російських геоконфесійних інтересів.

Це засвідчує панування російської мови в богослужіннях, проповідях, навчальних закладах, видавничій сфері УПЦ МП. Діяльність Церкви не відповідає інтересам Української держави, навпаки, в український релігійний та інформаційний простір активно насаджується теорія «русского мира», ідея необхідності відродження «святої Русі» під прикриттям єдності православної віри. УПЦ МП противиться реальній автокефалії українського православ'я і не визнає новостворену структуру ПЦУ канонічною, перешкоджаючи її розвитку різними способами.

Сучасні релігієзнавці неодноразово звертали увагу на те, що УПЦ МП від початку російського вторгнення 2014 р. навіть формально не засудила російську інтервенцію, не визнала Росію агресором. Натомість, повторюючи слова Московського патріарха, її духовенство продовжувало твердити про якусь «междоусобную брань на Украине», чим насправді підтримувало дії російських загарбників, діючи на їхню користь[1]. Тому УПЦ МП доцільніше називати, за висловом релігієзнавця Анатолія Колодного, «Російською Православною Церквою в Україні»[2].

---

[1] Павленко П. Гібридна війна на церковному фронті (або «Єдина Помісна Православна Церква» як ферк УПЦ МП). *Релігійна свобода: на перехресті епох, свобод і культур. Науковий щорічник*. 2016. № 19. С. 137.

[2] Колодний А. Міжконфесійні та міжцерковні протистояння в незалежній Україні. *Релігійна свобода: на перехресті епох, свобод і культур. Науковий щорічник.* 2005. № 9. С. 82.

Варто зазначити, що позиція УПЦ МП щодо російської військової агресії певним чином еволюціонувала. Якщо на початку військового протистояння на сході України її зверхники здебільшого зберігали мовчання, намагаючись уникнути публічних заяв, то з часом УПЦ МП виробила офіційну позицію. У загальних рисах вона зводилася до закликів про припинення вогню і підтримки своїх віруючих, що перебувають по обидва боки конфлікту. Водночас існують свідчення, що окремі священики УПЦ МП відкрито пропагували російську агресію і закликали до порушення територіальної цілісності України. Храми УПЦ МП на Донбасі служили складами зброї для російських військ[1], а російські терористи відкрито служили Московському патріархату[2]. Окремі релігійні громади із юрисдикції УПЦ МП не лише підтримали сепаратизм, але й надавали притулок російським військовим, «благословляли» їх на війну з Україною, зберігали зброю, розповсюджували сепаратистську літературу тощо[3].

«Чимало промовистих свідчень щодо позиції УПЦ МП стосовно російської військової агресії містило звернення (петиція) ПЦУ щодо передачі у її відання Києво-Печерської лаври»[4]. Аргументами на користь цього була ціла низка вчинених УПЦ (МП) дискредитаційних дій, зокрема:

«5 серпня 2014 тимчасовий глава УПЦ (МП) митрополит Онуфрій в інтерв'ю власній прес-службі виступив із засудженням антитерористичної операції (АТО) на Донбасі, а також відмовився визнавати причетність керівництва Російської Федерації до дестабілізації ситуації на сході України. Російських терористів-найманців священнослужитель називає не

[1] Храми УПЦ МП на Донбасі служили складами зброї для російських військ (4 липня 2016). URL: http://surl.li/bdfvyq

[2] Російські терористи на службі в Московського патріархату (11 липня 2016). URL: https://informnapalm.org/ua/rosijski-terorysty-na-sluzhbi-v-moskovskogo-patriarhatu/; Див. також: Кагамлик С. Церква в Україні в умовах сучасних загроз: реакція на російську військову агресію. *Українознавчий альманах*. 2021. Випуск 29. С. 79–84.

[3] Вовк Д. Релігійна свобода на тлі українсько-російської війни: деякі юридичні аспекти. *Релігійна свобода: на перехресті епох, свобод і культур. Науковий щорічник.* 2016. № 19. С. 111–112.

[4] Припинити використання Києво-Печерської лаври Українською православною церквою Московського патріархату шляхом розірвання договору оренди та передати Києво-Печерську лавру у використання Православній Церкві України (15.04.2020). Електронна петиція № 22/092966-еп. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/92966

інакше як «наші одновірці та брати», а проведення АТО – «братське кровопролиття». Українські військовослужбовці, за словами Онуфрія, не захищають свою Батьківщину, а діють в «інтересах Заходу»[1].

«18 березня 2016 року в Криму відзначили «День возз'єднання Криму з Росією». Від імені УПЦ МП в урочистостях взяв участь благочинний Севастопольського округу Кримської єпархії протоієрей Сергій Халюта» 2.

«11 липня 2019 газета «Сегодня» опублікувала інтерв'ю, де митрополит Павло [Намісник Успенської Києво-Печерської лаври Митрополит Павло (в миру Петро Дмитрович Лебідь)], відповідаючи на питання про своє ставлення до Володимира Зеленського, назвав Україну агресором у війні на Донбасі» 3.

Апофеозом одіозності позиції УПЦ МП як Церкви проросійської орієнтації стала заява її предстоятеля митрополита Онуфрія (Березовського) про недопустимість богослужінь українською мовою[4], а також показове сидіння керівників конфесії на момент вшанування імені Героїв України[5].

Вищенаведене обґрунтовано засвідчує позицію УПЦ МП в умовах російської агресії як структурної частини РПЦ і потужного інструменту реалізації політики й ідеології «русского мира» на теренах України. Як зазначав у цьому зв'язку М. Паращевін, «Росія, застосовуючи всі можливі засоби впливу й тиску, використовувала, використовує й використовуватиме РПЦ як інструмент гібридної війни проти України, що не дає можливості УПЦ (як залежній від РПЦ структурі) бути цілковито нейтральною. Отже, зберігаються підстави для звинувачень УПЦ в антидержавній, зрадницькій діяльності, в прямому пособництві агресору, що сприяє негативному ставленню до неї значної частки населення»[6]. Фактично середовище УПЦ МП спрямоване на ідеологічне знищення української політичної нації.

---

[1] Там само.
[2] Там само.
[3] Там само.
[4] Митрополит Онуфрій категорично виступив проти української мови в богослужінні (30.12.2015). URL: http://surl.li/xivjge
[5] Мороз В. Убити дракона: постколоніальні виклики для Православної Церкви в Україні. *Релігійна свобода: на перехресті епох, свобод і культур. Науковий щорічник.* 2016. № 19. С. 139–140.
[6] Паращевін М. Релігійні складові основних ризиків функціонування та збереження українського суспільства. *Український соціум*. 2020. № 3 (74). С. 50.

З початком повномасштабної російсько-української війни середовище УПЦ МП суттєво поляризувалося. З одного боку, частина УПЦ МП зберегла свої проросійські позиції. Так, митрополит Лазар у Криму, який від самого початку окупації був послідовним прихильником Аксьонова, підтримав і повномасштабне вторгнення російських військ на українські землі. Сумнознаменитий священик з Бородянки на початку березня 2020 р. висловився на камеру російських пропагандистів: «Шкода, що ви прийшли тільки тепер, якби ви прийшли, коли Янукович тікав, вас би з квітами зустрічали»[1]. Митрополит Роменський і Буринський Іосиф відвідав Росію під час повномасштабної війни в Україні і став однією з довірених осіб патріарха Кирила. Промовисто, що цей візит митрополита збігся з початком мобілізації росіян на війну в Україні та відбувся попри заяву патріарха РПЦ Кирила про підтримку вбивств українців російською армією. В соціальних мережах оприлюднені фото, де митрополит з України молиться разом зі служителями РПЦ за швидшу мобілізацію російських солдатів[2].

У проголошенні незаконної анексії чотирьох областей України були присутні ще один ієрарх, представник УПЦ МП – митрополит Луганський та Алчевський Пантелеймон (Поворознюк), та два архімандрити – настоятель Свято-Саввинського монастиря міста Мелітополя Іоанн (Прокопенко) і настоятель Свято-Успенського кафедрального собору у Херсоні Алексій (Федоров). За інформацією ЗМІ, всі вони відзначилися співпрацею з окупантами та місцевими колаборантами і «благословляли» проведення фейкових «референдумів»[3].

Сьогоденні реалії українського церковного життя спонукають активний пошук шляхів протидії впливу Московського патріархату загалом і діяльності релігійної організації УПЦ МП зокрема як важливого чинника і запоруки перемоги України у війні проти російського агресора.

---

[1] Колаборанти з УПЦ МП отримують нагороди від Митрополита Онуфрія, – речник ПЦУ (07.10.2022). URL: https://risu.ua/kolaboranti-z-upc-mp-otrimuyut-nagorodi-vidmitropolita-onufriya--rechnikpcu_n132888

[2] Груздєв С. Гучний скандал в УПЦ МП: митрополит отримав російський паспорт і поїхав молитися за мобілізацію до РФ (08.10.2022). URL: http://surl.li/lzjohz

[3] Під час оголошення незаконної анексії українських територій в Кремлі був присутній ще один український священик (01.10.2022). URL: https://lb.ua/society/2022/10/01/531207_pid_chas_ogoloshennya_nezakonoi.htm

Назвемо можливі шляхи і форми цієї протидії, які реалізуються на державному, конфесійному і громадському рівнях.

1. Державне законодавство у релігійній сфері. Йдеться головним чином про закон «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» (№ 8371), який було ухвалено 20 серпня 2024 року, а набув чинності через місяць із дня його опублікування – 23 вересня 2024 р. [1]. Відразу після публікації Закону Кабінет Міністрів України розпочав підготовку підзаконних актів, згідно з якими через дев'ять місяців має набути чинності норма законопроєкту, яка дозволяє Державній службі з питань етнополітики та свободи совісті звертатися до суду з позовом про припинення діяльності релігійної організації, якщо служба встановила зв'язок її з РПЦ. Також Кабмін протягом шести місяців має здійснити заходи з повернення держмайна з користування юридичних осіб, власником яких є іноземна релігійна організація, діяльність якої заборонено в країні[2].

Прийнятий Закон був довгоочікуваним – його проєкт з'явився ще 22 березня 2022 р.[3] Прикметно, що провід УПЦ МП відразу задекларував своє відмежування від РПЦ, але дуже обережно. Щоб зупинити розкол Церкви і дедалі частіші переходи церковних громад до ПЦУ, Собор УПЦ МП 27 травня 2022 р. ухвалив рішення про так звану «самостійність і незалежність» від російської церкви. Проте у постанові Собору не було засудження позиції патріарха Московського і всієї Русі Кирила щодо війни в Україні, лише заявлено про незгоду, а стосовно ПЦУ у постанові Собору зазначалося, що це «лише поглибило непорозуміння та призвело до фізичного протистояння» [4], і для того, щоб відбувся діалог з представниками ПЦУ, їм необхідно «припинити силові захоплення храмів та примусові переводи парафій Української Православної Церкви; усвідомити, що їхній канонічний статус, як він зафіксований у «Статуті Православної Церкви України», є фактично неавтокефальним»[5].

---

[1] Закон про заборону діяльності пов'язаних із РПЦ Церков набув чинності (23.09.2024). URL: http://surl.li/vnqyqq

[2] Там само.

[3] Проєкт Закону України від 22.03.2022 №7204 про заборону Московського патріархату на території України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI07172A

[4] Постанова Собору УПЦ від 27 травня 2022 року. URL: http://surl.li/qqbfsl

[5] Там само.

Відомо, що таке ставлення до ПЦУ провідники УПЦ МП демонстрували від початку її створення, не визнаючи новостворену структуру канонічною, противилися реальній автокефалії українського православ'я і перешкоджали її розвитку різними способами. З цих самих мотивів організовано в УПЦ МП бойкот візиту патріарха Варфоломія (о. Сидор)[1]. У колах ПЦУ Собор УПЦ МП коротко прокоментували: «Із великої хмари – малий дощ»[2]. Як висловився архієпископ ПЦУ Євстратій Зоря, «насправді це димова завіса, спрямована на те, щоби задовольнити дуже різні групи»[3]. Фактично в канонічному сенсі статус УПЦ не змінився, що підтвердила і Державна служба з етнополітики від 27 січня 2023 р., яка надала Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління УПЦ на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом. Київська митрополія через суд намагалася скасувати це рішення, але безуспішно. Київський окружний адміністративний суд 15 травня 2023 р. визнав, що ухвалення нової редакції Статуту про управління УПЦ у 2022 р. не призвело до розриву церковно-канонічного зв`язку цієї організації з РПЦ, тобто Українська Православна Церква продовжує входити до складу Російської Православної Церкви[4].

2. Діяльність Служби безпеки України, яка виявляє численні факти колаборації з РФ з боку духовних осіб УПЦ МП.

Зокрема, ще 11 січня 2018 р. СБУ провела обшуки у «бойового крила» Запорізької єпархії УПЦ МП – ГО «Союз православний «Радомир», під час яких було вилучено незареєстровану автоматичну вогнепальну і холодну зброю, медалі «патріот Росії», проросійську символіку вказаної організації, роздруківки з текстами антиукраїнського змісту 5.

---

[1] Сидор Іван, о. «Іде війна між українським православ'ям і російським мракобіссям», – ПЦУ про бойкот візиту Варфоломія (18.08.2021). URL: http://surl.li/zqxusl

[2] «Із великої хмари – малий дощ»: у ПЦУ прокоментувала рішення «Собору УПЦ МП» (27.05.2022). URL: http://surl.li/hnnbqv

[3] Євстратій Зоря, архієпископ ПЦУ: Участь ПЦУ в асамблеї Всесвітньої Ради церков – прорив неймовірний (04.10.22). URL: http://surl.li/dtztlj

[4] Київська митрополія УПЦ МП програла суд Державній службі з етнополітики та свободи совісті (24.09.2024). URL: http://surl.li/jyozlq

[5] Припинити використання Києво-Печерської лаври Українською Православною Церквою Московського патріархату шляхом розірвання договору оренди та передати Києво-Печерську лавру у використання Православній Церкві України (15.04.2020). Електронна петиція № 22/092966-еп. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/92966

У квітні 2022 р. настоятель храму на Дніпропетровщині навіть після повномасштабного нападу Росії на Україну підтримував позицію патріарха Кирила та дії окупаційної влади, надавав вказівки прихожанам щодо сприяння військам РФ. Під час обшуку у нього було вилучено комп'ютерну техніку та документацію, спрямовану на підтримку агресора. Священику оголосили підозру за фактом ведення дій, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі, і помістили під варту[1].

Як встановило СБУ в жовтні того самого року, керуючий єпархією на Вінниччині митрополит УПЦ МП Іонафан (в миру Анатолій Єлецьких) виправдовував агресію РФ і розпалював міжконфесійну ворожнечу серед вірян. Під час обшуку місця проживання архієрея правоохоронці вилучили друковані матеріали проросійського змісту та пропагандистську літературу, у тому числі звернення В. Путіна та Московського патріарха Кирила до громадян України. Ініційована СБУ експертиза «підтвердила протиправний характер дій зловмисника»[2]. Тоді ж на Кіровоградщині провели обшуки у місцевого керівництва УПЦ МП. Окремі представники цієї громади, за даними спецслужби, були «причетні до поширення ідей, що посягають на територіальну цілісність України та розпалювання релігійної ворожнечі»[3].

У листопаді того самого року, внаслідок обшуків у приміщеннях УПЦ МП у Києві та на Рівненщині, було виявлено проросійську літературу, мільйони готівки та «сумнівних» громадян РФ[4]. Того ж місяця СБУ вручила повідомлення митрополиту Московського патріархату за звинуваченням у тому, що він «здійснював умисні дії, спрямовані на розпалювання релігійної ворожнечі та образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями». Відповідні матеріали були розміщені на його особистому сайті[5].

---

[1] Шиян О. Священика УПЦ МП затримали за співпрацю з Росією (08.04.2022). URL: http://surl.li/iharhg.

[2] Поліщук М. Митрополиту УПЦ Іонафану після обшуків збираються повідомити про підозру (12.10.2022). URL: http://surl.li/hrxvcl

[3] Служба безпеки України провела обшуки у керівництва УПЦ (МП) на Кіровоградщині (31.10.22). URL: http://surl.li/wuxrfj

[4] Обшуки в приміщеннях УПЦ в Києві та на Рівненщині: знайшли проросійську літературу, мільйони готівки та "сумнівних" громадян РФ (23.11.2022). URL: http://surl.li/cxlzfe

[5] «Розпалював релігійну ворожнечу», – СБУ вручила повідомлення митрополиту Московського патріархату (07.11.2022). URL: http://surl.li/nbxqty

На початку грудня 2022 р. СБУ опублікувала перелік 10 головних фігурантів «церковного списку» санкцій РНБО – представників УПЦ МЦ або осіб, тісно пов'язаних з цією організацією. Серед них клірик УПЦ Вадим Новинський; митрополит Вишгородський і Чорнобильський, намісник Свято-Успенської Києво-Печерської лаври Павло (в миру Петро Лебідь); митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар (в миру Ростислав Швець) та ін.[1]

Загалом, як вказують результати діяльності СБУ, лише упродовж 2022 р. було відкрито 52 кримінальні справи, в яких фігурувало 55 священнослужителів УПЦ МП, у тому числі 14 архієрейського сану. Станом на 23 лютого 2023 р. СБУ розслідувала майже 60 кримінальних проваджень щодо проросійськи налаштованих священнослужителів УПЦ МП, поглиблену перевірку пройшли понад 350 церковних споруд і 850 осіб. Було також встановлено, що на території Києво-Печерської лаври велося незаконне будівництво та чинилися інші порушення [2].

3. Міжконфесійний діалог між ПЦУ і УПЦ МП – як керівництвом, так і окремими його представниками. У відповідь на те, що УПЦ МП не дистанціювалася від РПЦ, ПЦУ та наближені до неї структури закликають до обмеження діяльності УПЦ МП та єднання її з ПЦУ. «Чи не краще бути господарем на своїй землі, мати свого незалежного і реально українського предстоятеля і молитися в автокефальній Українській церкві? Чи вам принципово поминати за кожним богослужінням не свого, українського предстоятеля, а московського Кирила? Який він нам, українцям, "господін"? Хіба мало вам того імперського російського зла, яке падало на долі мільйонів українців впродовж всіх цих століть?» – запитує священик ПЦУ о. Сидор[3].

Як наслідок спільних дій ПЦУ і громадськості, в окремих регіонах України (і, що важливо – у східних!) спостерігаються тенденції до єдності

[1] СБУ опублікувала перелік осіб, які потрапили в «церковний список» санкцій РНБО (03.12.2022). URL: https://armyinform.com.ua/2022/12/03/sbu-opublikuvala-perelik-osib-yaki-potrapyly-u-czerkovnyj-spysok-sankczij-rnbo/

[2] Погорілов С. ЗМІ: УПЦ МП не збирається йти з київської Лаври, подали позов (29.03.2023). URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/29/7395532/

[3] "Іде війна між українським православ'ям і російським мракобіссям", – ПЦУ про бойкот візиту Варфоломія. URL: https://risu.ua/ide-vijna-mizh-ukrayinskim-pravoslavyam-i-rosijskim-mrakobissyam---v-pcuprkomentuvalibojkot-vizitu-varfolomiya_n121044

між ПЦУ та УПЦ МП. Про це, зокрема, повідомив 20 липня 2021 р. в інтерв'ю «Релігійній правді» єпископ ПЦУ Херсонський і Каховський Борис Харко. На його думку, це відбувається через те, що прихожани дуже часто обирають не «канонічну Церкву», а саме пастиря, якому довіряють. За словами владики Бориса, «практично всі парафії гуртуються навколо авторитету конкретного священика. Навіть більше – на служби до священиків ПЦУ ходять матері деяких священнослужителів УПЦ МП» [1].

Частина УПЦ МП намагається чітко та однозначно відмежуватися від РПЦ. Так, у складі УПЦ МП виокремилася група Андрія Пінчука, протоієрея Дніпропетровської єпархії, який 18 квітня 2022 р. став одним із ініціаторів збору підписів за міжнародний церковний трибунал над патріархом Кирилом. Предстоятелю РПЦ було висунуто звинувачення в тому, що він проповідує доктрину «русского мира», яка не відповідає православному вченню та має бути засуджена як єресь, а також схвалення війни проти України та підтримка російських військ на території України. Станом на квітень 2022 р. прихильники Пінчука зібрали 430 підписів від УПЦ МП[2]. Щонайменше 15 єпархій УПЦ МП вже офіційно заявили, що припиняють поминання імені патріарха Кирила під час богослужінь. У багатьох інших єпархіях правлячі єпископи дали усні дозволи духовенству не поминати імені патріарха Кирила.

Відомо також, що окремі священики УПЦ МП служать капеланами в ЗСУ чи надають їм іншу підтримку. Так, у Рівненському обласному центрі служби крові священики та миряни УПЦ МП 7 жовтня 2022 р. здавали кров на потреби ЗСУ. Своєю кров'ю, зокрема, поділився й архієпископ Рівненський та Острозький Пимен. Як повідомив інформаційно-просвітницький відділ УПЦ МП, кров для українських воїнів священики та миряни здавали у рамках акції «УПЦ дякує ЗСУ», яка присвячена Дню захисника України[3].

---

[1] Херсонський єпископ УПЦ МП повідомив, що в регіоні є тенденція до єдності між ПЦУ та УПЦ МП. URL: https://risu.ua/hersonskij-yepiskop-povidomiv-shcho-v-regioni-ye-tendenciyi-do-yednosti-mizh-pcu-ta-upc-mp_n120139

[2] Священики УПЦ МП зібрали майже півтисячі підписів за церковний трибунал над Кирилом (18.04.2022). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-kyrylo-tserkovnyi-trybunal/31808350.html

[3] У Рівному священики та миряни УПЦ МП здали кров на потреби ЗСУ (09.10.2022). URL: https://risu.ua/u-rivnomu-svyashcheniki-ta-miryani-upc-mp-zdadi-krov-na-potrebi-zsu_n132934

Ще більш промовистою і резонансною можна розглядати заяву 29 архієреїв УПЦ МП, які засудили звільнення Синодом РПЦ єрархів УПЦ на тимчасово окупованих територіях[1]. Ієрархи УПЦ заявили про свою незгоду з цими рішеннями як такими, що «були ухвалені в односторонньому порядку, без будь-якого погодження з Українською Православною Церквою, яка є канонічно самостійною згідно з Томосом (Грамотою) Патріарха Олексія II від 27 жовтня 1990 року та підтвердженою рішенням Собору Української Православної Церкви 27 травня 2022 року». Як зазначалося в документі, ієрархи вимагали негайного скасування цих рішень і закликали до відмови від агресивної церковної політики щодо Української Православної Церкви та її багатостраждальної пастви, до поваги кордонів канонічної Української Православної Церкви, суверенітету та територіальної цілісності України[2]. Характеризуючи цей документ, релігієзнавець Віктор Єленський зауважив, що «його підписала менша кількість ієрархів УПЦ МП і серед них відсутній предстоятель, митрополит Онуфрій, який, очевидно, не поділяє погляди підписантів. Відповідно цю заяву можна розцінювати як «корпоративний конфлікт, де частина членів корпорації стала на захист одного зі своїх представників. Але деякі речі, про які йдеться в заяві – зокрема, про порушення автономії УПЦ МП у межах Російської Церкви – на багатьох священиків і мирян цієї Церкви, які давно хотіли б порвати з Москвою, справить, підбадьорливе враження»[3].

Вищенаведене дає можливість констатувати, що локальні осередки УПЦ МП, у тому числі її найвищого, єпископського сану, все більше усвідомлюють недоцільність чи навіть неможливість свого перебування у промосковському середовищі. Водночас діалог ПЦУ з УПЦ МП на рівні керівництва не має достатнього успіху. Об’єктивно на це вказує досвід невдалих перемовин між обома гілками православ’я напередодні вручення

[1] 29 архієреїв УПЦ МП засудили звільнення Синодом РПЦ ієрархів на ТОТ, – заява (01.11.2024). URL: https://risu.ua/29-arhiyereyiv-upc-mp-zasudili-zvilnennya-sinodom-rpc-yihnih-yerarhiv-na-tot---zayava_n151897

[2] Там само.

[3] Віктор Єленський. Заява архієреїв УПЦ МП до Синоду РПЦ може бути «корпоративним конфліктом» (02.11.2024). URL: https://risu.ua/zayava-arhiyereyiv-upc-mp-do-sinodu-rpc-mozhe-buti-korporativnim-konfliktom---viktor-yelenskij_n151911

ПЦУ Томоса Вселенською патріархією[1]. Зі свого боку ПЦУ робить все можливе для того, щоб цей діалог відбувся. Так, черговий заклик до переговорів з УПЦ МП на чолі з її предстоятелем митрополитом Онуфрієм, який ПЦУ оприлюднила 15 серпня 2024 р., залишився без відповіді. Не приховуючи свого розчарування, у ПЦУ прокоментували цю обставину словами Священного Писання: «Священний Синод глибоко розчарований повною відсутністю реакції з боку адресата Звернення, що нагадує слова Писання: «Ми грали вам на сопілці, а ви не танцювали; ми співали вам жалібних пісень, а ви не плакали» (Лк. 7: 32). «Проте Синод не полишає надії на отримання конструктивної відповіді на Звернення та вчинення позитивних кроків як з боку митрополита Онуфрія, так і від представників очолюваної ним юрисдикції»[2].

Пошуку шляхів консолідації українського православ'я сприяє позиція Вселенського Патріархату. Так, патріарх Константинопольський Варфоломій 24 серпня 2021 р. у промові з нагоди 30-ліття незалежності України закликав духовенство УПЦ МП переглянути свою позицію: «Запрошуємо у цей священний час та закликаємо від щирого серця братів у Христі, єрархів у цій країні, їхній клір та вірян, які не спілкуються церковно з нами, переглянути свою позицію та сприяти мирному співіснуванню та взаєморозумінню тут людей та православних християн, ділячись з любов'ю самобутністю задля примирення та встановлення терпимості, толерантності, яких усі ми потребуємо»[3].

4. Протидія ідеології «русского мира» з боку церковної і світської громадськості. Передусім йдеться про спільні дії ПЦУ і Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) у цьому контексті. Національно налаштовані українські Церкви давно і активно розвінчують теорію «русского мира» як агресивну та антиукраїнську. Так, за висловом колишнього очільника УПЦ КП патріарха Філарета, «це імперська ідеологія… Українці відчули свободу в умовах своєї держави і вже не хочуть повертатися в імперію. І чим більше патріарх Кирило буде їздити в Україну зі своєю ідеєю

[1] Див. 5.1. Шлях до Томоса та його роль в утвердженні геополітичної суб'єктності України.

[2] У ПЦУ розчаровані відсутністю реакції єрархів УПЦ МП на заклик розпочати діалог (07.11.2024). URL: https://risu.ua/u-pcu-rozcharovani-vidsutnistyu-reakciyi-yerarhiv-upc-mp-na-zaklik-rozpochati-dialog_n152027

[3]Патріарх Варфоломій закликав УПЦ МП переглянути свою позицію (24.08.2021). URL: https://risu.ua/patriarh-varfolomij-zaklikav-upc-mp-pereglyanuti-svoyu-poziciyu_n121227

«русского мира», тим більше він буде дратувати український народ проти цієї ідеї»[1].

Альтернативний шлях поширенню «русского мира», на думку предстоятеля УГКЦ Святослава (Шевчука), – «будувати свій український світ, тобто розбудовувати суспільство, де панують українські цінності, українські візії, конструктивно змінювати пострадянські стереотипи і форми взаємодії між людьми і суспільними структурами» [2].

У контексті протистояння впливу Московського патріархату важливі спільні дії українських – Православної і Греко-Католицької – Церков, спрямовані на консолідацію вірних навколо національних духовних ідей. Таким промовистим прикладом може служити єдина позиція зверхників обох конфесій, виявлена ними у 2010 р., коли у зв'язку із святкуванням 1000-літнього ювілею Києво-Софійського собору з ініціативи УПЦ МП постало питання про передачу їм храму для проведення богослужінь. У відповідь на ці дії обидва предстоятелі – УПЦ КП Філарет (Денисенко) спільно з главою УГКЦ Любомиром (Гузаром) – виступили з протестом проти таких намірів передачі Софійського собору у розпорядження УПЦ МП. Патріарх Філарет запропонував альтернативне рішення – надати право на проведення богослужінь на території Національного музею-заповідника «Софія Київська» по черзі представникам різних православних конфесій. Таке рішення могло б консолідувати український соціум, проте в умовах президентського правління Віктора Януковича позитивної відповіді на цю пропозицію не могло бути, водночас і посягання УПЦ МП на знакову пам'ятку української культури і духовності не досягли мети.

У контексті утвердження геополітичної суб'єктності України в релігійній сфері та протидії ідеології «русского мира» важливі дії з боку міжнародної громадськості, особливо на найвищому рівні. Так, у США з'явилася перша публікація, яка позитивно трактує заборону УПЦ МП. В американському журналі «The Wall Street Journal» з'явилася стаття авторства Джилліан Кей Мельхіор, яка виправдовує дії українських

[1] «Патріарх Кирил з його ідеєю «русского мира» дратує український народ», – патріарх Філарет (25.03.2012). URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc_kp/47458/

[2] Філіпович Л. Релігійна безпека в Україні: загрози та шляхи їх подолання (11.04.2019). URL: https://risu.ua/religiyna-bezpeka-v-ukrajini-zagrozi-i-shlyahi-jih-podolannya_n97436

законотворців[1].

Характерно, що під впливом міжнародної громадськості у квітні 2024 р. Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію «Смерть Алєксєя Навального й необхідність протидії тоталітарному режиму Владіміра Путіна та його війні з демократією». Важливо, що у цьому документі засуджено доктрину «русского мира» і названо керівництво Російської Православної Церкви та особисто патріарха Московського Кіріла співучасниками злочинів путінського режиму[2].

5. Важливу роль у подоланні впливу Московського патріархату мають виконати засоби масової інформації. Характеризуючи їх як своєрідних камертонів суспільних настроїв, відома дослідниця-релігієзнавець Л. Філіпович зазначила, що «ЗМІ покликані вчасно, об'єктивно, відповідально інформувати українське суспільство, не створюючи інформаційних фейків, не маніпулюючи інформацією, не займатися підміною понять, не програмувати людей, а поважати їх свободу і право на правдиву інформацію. ЗМІ мають працювати не на відцентрові, а доцентрові процеси в українському суспільстві, на солідарність і консолідацію, оскільки є безліч викликів, кількість яких з кожним роком тільки зростатиме» [3].

Самостійним і чи не найважливішим чинником протидії РПЦ і УПЦ МП є розбудова Православної Церкви України, якій варто присвятити окремий підрозділ.

Отже, військова та ідеологічна агресія Росії однозначно виявила позицію УПЦ МП як структурної частини РПЦ і потужного інструменту реалізації політики й ідеології «русского мира» на теренах України. Реалії українського церковного життя спонукають до активного пошуку шляхів протидії впливу Московського патріархату. У практичному сенсі ефективними засобами його реалізації можуть стати: державне

[1] The Wall Street Journal: Чи є релігійна свобода в Україні «під загрозою»? (24.03.2024). URL: https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/50954-the-wall-street-journal-chi-ye-religijna-svoboda-v-ukrayini-pid-zagrozoyu.html

[2] Від співпричастя до співучасті (21.04.2024). URL: https://df.news/2024/04/21/vid-spivprychastia-do-spivuchasti/#google_vignette

[3] Філіпович Л. Релігійна безпека в Україні: загрози і шляхи їх подолання (11.04.2019). URL: https://risu.ua/religiyna-bezpeka-v-ukrajini-zagrozi-i-shlyahi-jih podolannya_n97436; Див. також: Кагамлик С. Р. Міжконфесійне протистояння в сучасній Україні: форми вияву та шляхи протидії. *Українознавчий альманах.* 2020. Випуск 27. С. 95–100.

законодавство в релігійній сфері; діяльність Служби безпеки України; міжконфесійний діалог між ПЦУ і УПЦ МП; протидія ідеології «русского мира» з боку церковної і світської громадськості, передусім спільні дії ПЦУ і УГКЦ у протистоянні Московському патріархату; посилення ролі ЗМІ у подоланні релігійних загроз.

5.3. Розбудова Православної Церкви України в умовах глобальних викликів

Розбудова Православної Церкви України є вагомим чинником подолання російського неоімперського впливу на українське суспільство і сучасних конфліктизаційних процесів у середовищі українського православ'я. Очевидно, що новоутворена незалежна Православна Церква України опинилася перед непростими викликами – як зовнішніми, так і внутрішніми, які потребують забезпечення внутрішньої єдності, усунення поділу між православними київської і московської орієнтації, утвердження цінностей відкритого європейського християнства.

Розбудову Православної Церкви України можна розглядати як у внутрішньому – українському, так і зовнішньому – міжнародному, контекстах.

Внутрішній, український, контекст розбудови ПЦУ яскраво засвідчують переходи в її середовище релігійних громад УПЦ МП. За даними агентства Держетнополітики, від 2018 р. до середини 2024 р. з УПЦ МП до ПЦУ перейшло понад 1,5 тис. релігійних громад. Зокрема, від 2018 року, коли було створено ПЦУ, підпорядкування змінили: у 2018 році – дві релігійні громади УПЦ МП; 2019 – 319; 2020 – 30; 2021 – 25; 2022 – 496; 2023 – 471; із початку 2024 року – 159 громад[1]. Упродовж 2022–2024 рр. до ПЦУ приєдналося 1127 парафій (станом на серпень 2024 р.) [2] . Тобто особливо активно почався перехід громад з початком повномасштабного російського вторгнення, яке уповні виявило сутність УПЦ МП як адепта РПЦ і держави-агресора.

Найактивніше громади переходять до ПЦУ в центральних та західних областях України – на Київщині, Хмельниччині, Вінниччині та у

[1] Держетнополітики: з 2018 року з УПЦ до ПЦУ перейшло 1,5 тис. релігійних громад (29.08.2024). URL: https://risu.ua/derzhetnopolitiki-z-2018-roku-z-upc-do-pcu-perejshlo-15-tis-religijnih-gromad_n150573

[2] Під час війни до ПЦУ приєдналося понад тисяча парафій (16.08.2024). URL: https://risu.ua/pid-chas-vijni-do-pcu-priyednalosya-ponad-tisyacha-parafij_n150275

Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях. Хід цього процесу засвідчує певна статистика: станом на грудень 2024 р. на Хмельниччині змінили проросійську конфесію на ПЦУ понад 350 парафій[1]. Цьому, безперечно, сприяло рішення Хмельницької обласної ради про заборону діяльності УПЦ МП на території області, ухвалене в квітні 2023 р.[2] На Чернігівщині під час війни до ПЦУ приєдналося 28 громад УПЦ МП[3]. На Житомирщині від початку 2024 р. перейшли до ПЦУ 13 релігійних громад[4]. Правом змінити своє підпорядкування з Московського патріархату на ПЦУ донині скористались 94 релігійні громади на Черкащині[5]. У Чернівецькій області від початку нинішнього, 2024, року відбулося 6 голосувань про перехід із підпорядкування УПЦ МП до ПЦУ, п'ять громад уже оформили офіційний перехід[6].

Аналіз переходів релігійних громад з УПЦ МП в ПЦУ дав можливість виокремити певні особливості цього процесу. Особливо важливо, коли це стосувалося головних кафедральних храмів. Так, 5 квітня 2023 р. громада Свято-Георгіївського кафедрального собору Львівської єпархії УПЦ МП проголосувала за перехід до Православної Церкви України. Цей процес супроводжувався невеликими сутичками та суперечками. Після голосування декан Львівської єпархії ПЦУ отець Олег

[1]На Хмельниччині до ПЦУ перейшли ще дві парафії Моспатріархату (11.12.2023). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3798516-na-hmelniccini-do-pcu-perejsli-se-dvi-parafii-mospatriarhatu.html

[2] Хмельницька облрада заборонила діяльність УПЦ МП на території області (04.04.2023). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3691444-hmelnicka-oblrada-zaboronila-dialnist-upc-mp-na-teritorii-oblasti.html

[3] На Чернігівщині під час війни до ПЦУ приєдналося 28 громад УПЦ МП (04.11.2024). URL: https://risu.ua/na-chernigivshchini-pid-chas-vijni-do-pcu-priyednalosya-28-gromad-upc-mp_n151958

[4] Ще одна релігійна громада на Житомирщині разом із настоятелем перейшла до ПЦУ (09.10.24). URL: https://risu.ua/shche-odna-religijna-gromada-na-zhitomirshchini-razom-iz-nastoyatelem-perejshla-do-pcu_n151428

[5] У Черкасах між вірянами УПЦ МП та ПЦУ сталася бійка за храм. Є постраждалі (17.10.2024). URL: https://risu.ua/u-cherkasah-mizh-viryanami-upc-mp-ta-pcu-stalasya-bijka-za-hram-ye-postrazhdali_n151607

[6] На Буковині цьогоріч до ПЦУ приєдналося п'ять релігійних громад (21.10.2024). URL: https://risu.ua/na-bukovini-cogorich-do-pcu-priyednalosya-pyat-religijnih-gromad_n151676

Древняк у співслужінні духовенства єпархії здійснив богослужіння українською мовою[1].

Інформація, яку наводять ЗМІ, свідчить, що передумовою переходів могли бути рішення місцевих рад про заборону УПЦ МП володіти церквами і земельними ділянками. Так, позачергова сесія Хмельницької міської ради, що відбулася у квітні 2023 р., прийняла одноголосне рішення про те, щоб припинити право користування земельними ділянками, якими користується УПЦ МП. Безпосереднім приводом для цього послужило скандальне побиття військового Збройних сил України священнослужителями УПЦ МП біля Свято-Покровського кафедрального собору. Містяни Хмельницька провели акцію протесту біля собору, а згодом і збори, на яких проголосували за перехід храму в Православну Церкву України[2].

В окремих випадках ініціатива переходу могла належати конкретному священику, який заслужив довіру й авторитет вірних, але частіше відбувалося навпаки – сама громада підштовхувала свого пастиря на цей вирішальний крок або перехід відбувався без його згоди. Так, не підтримав рішення парафіян перейти в ПЦУ настоятель парафій сіл Новичі та Жолудки на Хмельниччині, які раніше підпорядковувалися УПЦ Московського патріархату[3].

На Житомирщині від початку 2024 р. із 13 релігійних громад лише 4 перейшли до ПЦУ разом із своїми настоятелями[4]. Зокрема, 10 листопада 2024 р. парафіяни Свято-Миколаївської парафії села Сингаївка Бердичівського району провели збори, на яких ухвалили рішення залишити Московський патріархат і увійти до складу Житомирсько-Поліської єпархії ПЦУ. В офіційному проханні на ім'я правлячого

[1] У Львові головний храм УПЦ МП перейшов до Православної Церкви України: містян попереджають про можливі провокації (05.04.2023). URL: https://prm.ua/u-lvovi-holovnyy-khram-upts-mp-pereyshov-do-pravoslavnoi-tserkvy-ukrainy-mistian-poperedzhaiut-pro-mozhlyvi-provokatsii/

[2] У Хмельницькому УПЦ МП позбавили права на користування 13 земельними ділянками (04.04.2023). URL: https://weukraine.tv/novyny/u-hmelnytskomu-upts-mp-pozbavyly-prava-na-korystuvannya-13-zemelnymy-dilyankamy/

[3] Хмельницька облрада заборонила діяльність УПЦ МП на території області (04.04.2023). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3691444-hmelnicka-oblrada-zaboronila-dialnist-upc-mp-na-teritorii-oblasti.html

[4] Ще одна релігійна громада на Житомирщині разом із настоятелем перейшла до ПЦУ (09.10.24). URL: https://risu.ua/shche-odna-religijna-gromada-na-zhitomirshchini-razom-iz-nastoyatelem-perejshla-do-pcu_n151428

архієпископа Володимира вони, за його словами, «жалілися мені на священнослужителя. Бо вони просили три роки, відколи йде війна, щоби він перейшов до лона Православного Церкви України. Священик нібито обіцяв, але ніяких кроків не робив. Тому люди вже на третьому році війни настільки збентежені були, що вже не могли це витримати»[1].

Значно повільніше, зі зрозумілих причин, відбуваються переходи в ПЦУ в східних і південних областях України. Зокрема, станом на початок травня 2024 р. в Одеській області до ПЦУ перейшли лише дві громади, ще 414 залишилися під Московським патріархатом. Водночас прикметно, що таке рішення приймала громада спільно разом з настоятелем. Зокрема, настоятель релігійної громади села Концеба отець В'ячеслав повідомив архієпископу Одеському і Балтському Афанасію про своє бажання перейти до ПЦУ разом із громадою[2].

Так само підтримала рішення свого настоятеля Миколи Чемериса перейти в ПЦУ парафія села Олексіївки Нікопольського району Дніпропетровської області. Як повідомляють ЗМІ, отець Микола брав активну участь у захисті країни від російської агресії. Саме ця боротьба проти «російської орди» стала каталізатором ухвалення ним такого важливого рішення. «Перехід протоєрея Чемериса – це не просто зміна церковної юрисдикції. Це символічне визнання глибокого розриву між ідеологією Московського патріархату, який, на думку багатьох, не лише не засудив, а й опосередковано підтримував агресію Росії проти України, та національними інтересами українського народу. Отець Миколай, пройшовши через випробування війни, ухвалив рішення про перехід до ПЦУ, що, за словами архимандрита Меркурія, свідчить про його сильну духовну позицію та патріотизм», – йдеться у повідомленні[3].

Варто зазначити, що в процесі переходів релігійних громад траплялися непорозуміння чи навіть перекоси. Так, у вересні 2022 р. заступник начальника Головного управління СБУ у Києві та Київській області Ю. Палагнюк надіслав на адресу Дарницької райдержадміністрації

[1] На Житомирщині громада УПЦ МП перейшла до ПЦУ (13.11.2024). URL: https://risu.ua/na-zhitomirshchini-gromada-upc-mp-perejshla-do-pcu_n152159

[2] На Одещині релігійна громада разом зі священиком перейшла до ПЦУ (01.11.2024). URL: https://risu.ua/na-odeshchini-religijna-gromada-razom-zi-svyashchenikom-perejshla-do-pcu_n151900

[3] На Дніпропетровщині священик Московського патріархату перейшов до ПЦУ (25.10.2024). URL: https://risu.ua/na-dnipropetrovshchini-svyashchenik-moskovskogo-patriarhatu-perejshov-do-pcu_n151751

листа, в якому зазначалося, що Служба безпеки вбачає у переходах громад від УПЦ до ПЦУ «загрози для національної безпеки», перехід громад до ПЦУ «створює передумови для дестабілізації суспільно-політичної ситуації у Києві та регіоні» і «загрози для національної безпеки». У листі нагадувалося про заборону масових зборів на час воєнного стану та прохання роз'яснити громадськості недопущення участі у зборах релігійних громад керівників територіальних громад чи представників місцевої влади. За втручання в процес переходу громад від УПЦ до ПЦУ Ю. Палагнюка було відсторонено від його обов'язків[1].

Процес переходу релігійних громад до ПЦУ зіткнувся також з перешкодами юридичного характеру. Так, на початку квітня 2023 р. голова Тернопільської ОВА М. Головко повідомив, що міністр юстиції навмисно блокує перехід тернопільських релігійних громад з УПЦ МП до ПЦУ! На цей час до ПЦУ перейшло уже понад 40 громад Тернопільщини, але державний реєстратор не може узаконити їх переходу. «Це є нонсенс для нашої області!» – наголосив Головко. При цьому він нагадав, що Тернопільська обласна рада однією з перших порушила питання щодо реєстрації, однак процес блокується на рівні міністерств. «Вочевидь їх очільники слугують Московському патріархату та структурам ФСБ, – зауважив М. Головко. – Ми вимагаємо негайних рішучих дій! В першу чергу на засіданні сесії Тернопільської обласної ради ми проголосували звернення – звільнити міністра юстиції Дениса Малюськи, який блокує проведення акредитації державному реєстратору області»[2].

В окремих регіонах України процес переходу релігійних громад набув особливої гостроти. Так, стався конфлікт між вірянами УПЦ МП та ПЦУ біля Свято-Успенського собору в Крюкові на Полтавщині, який завершився опечатанням церкви[3]. Тоді ж, у жовтні цього року, під час

[1] Заступника начальника Управління СБУ у Київській області відсторонили через втручання в процес переходу громад від УПЦ до ПЦУ (16.09.2022). URL: https://lb.ua/news/2022/09/16/529655_zastupnika_nachalnika_upravlinnya.html

[2] Тернопільська облрада закликала повернути Почаївську лавру у власність держави і звільнити міністра юстиції (05.04.2023). URL: https://prm.ua/ternopilska-oblrada-zaklykala-povernuty-pochaivsku-lavru-u-vlasnist-derzhavy-i-zvilnyty-ministra-iustytsii/

[3] Конфлікт між вірними УПЦ МП та ПЦУ біля Свято-Успенського собору на Полтавщині завершився опечатанням церкви (20.10.24). URL: https://risu.ua/konflikt-mizh-virnimi-upc-mp-ta-pcu-bilya-svyato-uspenskogo-soboru-na-poltavshchini-zavershivsya-opechatannyam-cerkvi_n151647

переходу до ПЦУ одного з найбільших в Україні православних храмів – Свято-Михайлівського собору у Черкасах, виникла бійка між представниками ПЦУ та УПЦ МП. Коментуючи як свідок ці події, військовий капелан отець Назарій у коментарі Суспільному розповів, чому, на його думку, важливо, щоб цей храм перейшов у підпорядкування ПЦУ: «Російська Православна Церква окупувала територію Свято-Михайлівського собору і лицемірно називається Українською Церквою. Але по факту ми чули їхні служби, де вони вже поминають патріарха Кіріла, не моляться за українське військо. Це якраз той храм, який будували черкащани, владика Софроній, який був великим патріотом, але, на жаль, не дожив до того часу, коли зміг перейти до Православної Церкви України, він цього дуже чекав. Тому сьогодні це зробили. Треба звільняти всю Україну від російської окупації і духовної російської окупації»[1].

Важливим чинником розбудови ПЦУ та розширення її впливу став перехід у її розпорядження Києво-Печерської лаври, що стало справжньою історичною подією. Коротко окреслимо передумови цього процесу.

Варто зауважити, що ПЦУ звернулася з петицією щодо передачі у її відання Києво-Печерської лаври ще у квітні 2020 р., мотивуючи це тим, що «цілком справедливо, щоб духовну святиню використовувала православна конфесія, яка визнана православним світом автокефальною православною церквою на території України»[2]. Проте петиція не отримала необхідного вирішення.

У червні 2022 р. предстоятель ПЦУ Епіфаній звернувся до Прем'єр-міністра України Дениса Шмигаля, зазначаючи, що керівництво Києво-Печерської лаври у складі Московського патріархату протягом останніх трьох десятиліть підтримувало і продовжує пропагувати ідеологію «русского мира», яка нині стала «виправданням» відкритої агресії РФ проти України, а намісник Лаври Павло (Лебідь) особисто нагороджений

[1] У Черкасах між вірянами УПЦ МП та ПЦУ сталася бійка за храм. Є постраждалі (17.10.2024). URL: https://risu.ua/u-cherkasah-mizh-viryanami-upc-mp-ta-pcu-stalasya-bijka-za-hram-ye-postrazhdali_n151607

[2]Припинити використання Києво-Печерської лаври Українською Православною Церквою Московського патріархату шляхом розірвання договору оренди та передати Києво-Печерську лавру у використання Православній Церкві України (15.04.2020). Електронна петиція № 22/092966-еп. URL: https://petition.president.gov.ua/petition/92966

Путіним орденом РФ «Дружба народів». У цьому зв'язку ставилося питання, як таке, що потребує невідкладного вирішення, про надання одного з храмів на території Верхньої Лаври, які фактично не використовуються для постійних богослужінь (Благовіщенського храму в колишніх Митрополичих палатах, храму Всіх Святих над Економічною брамою чи іншого в межах Верхньої Лаври), для звершення регулярних богослужінь Свято-Успенської Києво-Печерської лаври ПЦУ. У листі зазначалося, що «монополія монастиря Московського Патріархату на богослужіння в Лаврі категорично не сприймається більшістю православних в Україні та українським суспільством» [1].

Події останніх років (на початку жовтня 2022 р. на кордоні затримали керівника Києво-Печерської лаври митрополита Павла, який спробував вивезти цінні церковні речі[2]; в середині листопада 2022 р. СБУ відкрила кримінал щодо прославляння Росії у Києво-Печерській лаврі[3]) вимагали невідкладного вирішення питання про передачу у відання ПЦУ всієї Києво-Печерської лаври, адже саме ця церква стала середовищем колаборантів та інструментом потужного впливу ворожої держави, що суперечить інтересам України в досягненні перемоги у війні. Водночас РНБО ініціювала перевірку законності перебування УПЦ МП у Києво-Печерській лаврі. За результатами такої перевірки було встановлено, що на території монастирського комплексу, який УПЦ МП орендувала від 1980-х років минулого століття, велося незаконне будівництво та чинилися інші порушення. Як наслідок, це стало підставою для розірвання договору оренди з 29 березня 2023 р.[4]

---

[1] Митрополит Епіфаній звернувся до прем'єр-міністра з проханням передати ПЦУ один з храмів Києво-Печерської лаври (24.06.2022). URL: https://salo.li/ACb7068

[2] Керівника Києво-Печерської лаври затримали на кордоні. Митрополит Павло спробував вивезти цінні церковні речі (02.10.22). URL: https://news.bigmir.net/ua/capital/6881145-rukovoditelya-kievo-pecherskoj-lavry-zaderzhali-na-granitse-smi

[3] СБУ відкрила кримінал щодо прославляння Росії у Києво-Печерській лаврі (15.11.22). URL: https://konkurent.ua/publication/106963/sbu-vidkrila-kriminal-schodo-proslavlyannya-rosii-u-kievo-pecherskiy-lavri/

[4] Рощіна О. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» з 29 березня розриває договір із Чоловічим монастирем Української Православної Церкви (Московського патріархату) від 2013 року про безоплатне користування культовими будівлями та іншим майном (10.03.2023). URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/10/7392897/

Проте керівництво Києво-Печерської лаври, яка щорічно приносила УПЦ МП десятки мільйонів, відмовилося залишити монастир і відшуковувало різні способи, щоб уникнути виселення. Так, очільники УПЦ МП заявили, що не підуть з Києво-Печерської лаври, пригрозивши «початком апокаліпсису»[1], і закликали прихильників їхньої церкви до «твердого і непохитного стояння у вірі». За словами церковників московської церкви, вони відновлювали та відбудовували споруди Лаври, які були у них в оренді з 1988 року, а влада намагається їх «всебічно залякати, умовити на якийсь "компроміс" і в результаті просто знищити»[2].

Після тривалого і напруженого процесу звільнення Києво-Печерської лаври від священнослужителів Московського патріархату частину культових споруд Верхньої лаври отримала Православна Церква України. Новим намісником Лаври у складі ПЦУ було призначено архімандрита Авраамія Лотиша (колишнього члена Духовного собору Лаври у складі УПЦ МП), який наразі і виконує ці функції. У своєму інтерв'ю від 11 листопада 2023 р. він повідомив, що наразі у Лаврі діє чернеча громада ПЦУ, яка готова прийняти до свого складу лаврських монахів Московського патріархату (близько 60 осіб), котрі не вибули з монастиря[3].

На часі звільнення з-під впливу Московського патріархату ще одного потужного духовного центру – Свято-Успенської Почаївської лаври. Першим кроком у цьому напрямку стало звернення 48 депутатів Тернопільської обласної ради у серпні 2022 р. до Верховної Ради України з проханням повністю заборонити УПЦ МП та анулювати оренду Почаївської лаври[4]. У березні 2023 р. у Міністерстві культури та інформаційної політики заявили про початок процесу повернення майна

[1] В УПЦ МП заявили, що не підуть з Києво-Печерської лаври, пригрозивши «початком апокаліпсису» (13.03.2023). URL: https://prm.ua/v-upts-mp-zaiavyly-shcho-ne-pidut-z-kyievo-pecherskoi-lavry-pryhrozyvshy-pochatkom-apokalipsysu/

[2] УПЦ МП відмовилася залишити Лавру (23.03.2023). URL: https://prm.ua/upts-mp-vidmovylas-pokynuty-lavru/

[3] Хоменко С., Червоненко В. Чому архімандрит Києво-Печерської лаври перейшов з УПЦ до ПЦУ і що це змінює. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-65114740

[4] Тернопільські депутати закликали Раду повністю заборонити УПЦ МП та анулювати оренду Почаївської лаври: в чому причина (26.08.2024). URL: https://prm.ua/ternopilski-deputaty-zaklykaly-radu-povnistiu-zaboronyty-upts-mp-ta-anuliuvaty-orendu-pochaivskoi-lavry-v-chomu-prychyna/

держави у зв'язку з припиненням дії договору про оренду. Однак керуючий справами Почаївської лаври священнослужитель УПЦ МП не допустив представників заповідника до церкви, у зв'язку з чим відкрилося кримінальне провадження щодо перешкоджання користування майном держави[1]. У серпні 2024 р. Господарський суд Тернопільщини повернув комплекс будівель Почаївської лаври у власність держави. Водночас Почаївська міська рада і УПЦ МП оскаржили це рішення[2].

Міжнародний контекст розбудови ПЦУ – це її світове визнання. Об'єктивно найпершим офіційно визнав ПЦУ Вселенський патріархат, предстоятель якого Константинопольський патріарх Варфоломій у січні 2019 року надав Україні Томос про автокефалію. У тому ж, 2019, році ПЦУ визнали Олександрійський патріархат та Елладська Православна Церква. У листопаді 2020 року рішення щодо визнання автокефалії ПЦУ прийняв Священний Синод Кіпрської Православної Церкви. Наразі включно з ПЦУ це складає третину від усіх існуючих у світі 15 Православних Церков.

Водночас низка інших Православних Церков ще остаточно не визначилися щодо ПЦУ або близькі до прийняття цього рішення. Відомо, що де-факто визнала ПЦУ Румунська Православна Церква – під час богослужінь з нагоди 30-річчя інтронізації патріарха Варфоломія у жовтні 2021 р.[3] Часткове визнання отримала ПЦУ від Грузинської Православної Церкви: в березні 2022 р. 13 її архієреїв заявили про свою публічну підтримку ПЦУ[4]. Також влітку цього року свою відкритість до діалогу продемонструвала Болгарська Церква. Як висловився митрополит Білоцерківський ПЦУ Євстратій (Зоря) у коментарі «Релігійній правді» 18.06.2024 р., нещодавні кроки болгарських ієрархів свідчать про

[1] Процес розпочався: Почаївську лавру планують повернути державі, УПЦ МП відмовляється залишати територію (15.03.2024). URL: https://prm.ua/protses-rozpochavsia-pochaivsku-lavru-planuiut-povernuty-derzhavi-upts-mp-vidmovliaietsia-zalyshaty-terytoriiu/

[2] У Почаєві міськрада та УПЦ МП оскаржують передачу державі монастиря (17.10.2024). URL: https://realno.te.ua/novyny/u-pochaievi-miskrada-ta-upts-mp-oskarzhuiut-peredachu-derzhavi-monastyria/

[3] Румунська Православна Церква де-факто визнала ПЦУ (22.10.2021). URL: https://lb.ua/society/2021/10/22/496855_rumunska_pravoslavna_tserkva.html

[4] 13 архієреїв Грузинської Церкви заявили про підтримку визнання ПЦУ (31.03.2022). URL: https://risu.ua/13-arhiyereyiv-gruzinskoyi-cerkvi-vidkrito-pidtrimali-viznannya-pcu_n127830

відкритість Болгарської Церкви до спілкування з ПЦУ – йдеться про те, що офіційно Болгарська Церква утворила свою синодальну комісію для вивчення українського питання. «Отже, ці кроки, які вже відбулися, – заявив владика, – свідчать, що Болгарська Церква відкрита до того, щоб послідувати Томосу і офіційно встановити повноцінні відносини з Православної Церквою України як Помісної Церкви» [1].

За словами предстоятеля ПЦУ митрополита Епіфанія в інтерв'ю Радіо Свобода, процес визнання ПЦУ іншими помісними православними церквами загальмувався через повномасштабне вторгнення РФ та російську пропаганду. На його думку, деякі помісні церкви, ймовірно, очікують, коли та чиєю перемогою завершиться війна: «Бачите, з часу повномасштабного вторгнення багато хто очікує: чим завершиться ця війна? Бо пропаганда російська працює. Тобто вони (Росія. – Ред.) вкладають у вуха іншим про те, що «почекайте, не визнавайте, прийде час, коли ми переможемо, і не буде української церкви. І тому навіщо вам ухвалювати якесь рішення, яке в майбутньому не буде мати вираження», – заявив Епіфаній[2].

У контексті зростання ролі ПЦУ для геополітичної суб'єктності України варто зауважити на її представництві в асамблеї Всесвітньої Ради Церков у жовтні 2022 р. Очільник української церковної делегації архієпископ ПЦУ Євстратій Зоря назвав цю подію «неймовірним проривом», який фактично став «презентацією Української автокефалії перед майже усією християнською спільнотою світу» [3]. Це тим більш важливо, що на цьому заході прийняли резолюцію, якою було засуджено російську агресію. Тобто можна говорити як про розширення впливу новоствореної помісної Української Церкви, так і зростання підтримки України у війні з Росією.

[1] Митрополит Євстратій (Зоря). Болгарська Церква відкрита до того, щоб визнати ПЦУ (18.06.2024). URL: https://risu.ua/bolgarska-cerkva-vidkrita-do-togo-shchob-viznati-pcu---mitropolit-yevstratij-zorya_n149024#goog_rewarded

[2] Гулійчук Д. Чому більшість помісних церков досі не визнають ПЦУ: Епіфаній пояснив (05.05.2024). URL: https://tsn.ua/ukrayina/chomu-bilshist-pomisnih-cerkov-dosi-ne-viznayut-pcu-epifaniy-poyasniv-2572392.html

[3] Євстратій Зоря, архієпископ ПЦУ: Участь ПЦУ в асамблеї Всесвітньої Ради церков – прорив неймовірний (04.10.22). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3585536-evstratij-zora-arhiepiskop-pcu.html

«Вплив Православної Церкви України зростає, її голос є більше чутно», – заявив викладач Папського східного інституту у Римі Даниїл Ґаладза кореспондентці «Голосу Америки» Наталії Чуріковій, яка моніторила хід організованої Міжнародною православною богословською асоціацією (ІОТА) конференції у Греції (січень 2023 р.). У рамках мегазаходу, що зібрав близько 400 православних богословів із 44 країн світу, обговорювалися і проблеми українського православ'я, зокрема становище ПЦУ і УПЦ МП. Окремі учасники конференції стверджували, що війна між Росією та Україною, двома центрами православ'я у світі, не стала приводом для згуртування православного світу проти війни. Зокрема, митрополит Амвросій Корейський і екзарх Японський зауважив, що «дуже мало православних церковних лідерів насправді зайняли публічну антивоєнну позицію». Прикметно, що представник УПЦ Московського патріархату (у повідомленні його ім'я відсутнє) відстоював право українців на самозахист у дискусії з «православними пацифістами» з Греції[1].

Зміцненню позицій ПЦУ сприяє підтримка Вселенського патріархату. Так, запрошений з нагоди святкування 30-річчя незалежності України Вселенський Патріарх Варфоломій 24 серпня 2021 р. під час промови в соборі св. Софії в Києві привітав Україну як країну, де проживає найбільша кількість православних і створена наймолодша православна Церква – Православна Церква України[2]. У цьому зв'язку предстоятель ПЦУ митрополит Епіфаній заявив, що патріарх Варфоломій своїм приїздом дав поштовх ПЦУ для нових звершень. Про це 25 серпня 2021 р. він написав у фейсбук: «Ми продовжуємо боротися за нашу державу, і так само триває боротьба за утвердження незалежної Української Церкви. У нас є велика мета – об'єднати усіх православних українців навколо Київського престолу. Вселенський Патріарх Варфоломій нас окрилив. Якщо раніше у нас було одне крило – незалежна

[1] Вплив Православної Церкви України зростає, її голос є більше чутно, – богослов Даниїл Ґаладза (19.01.2023). URL: https://ukrainian.voanews.com/a/6924175.html

[2] Патріарх Варфоломій відвідав наймолодшу Церкву та найбільшу у світі православну країну (28.08.2021). URL: https://risu.ua/patriarh-varfolomij-vidvidav-najmolodshu-cerkvu-ta-najbilshu-u-sviti-pravoslavnu-krayinu---religiyeznavec_n121380

українська держава, то тепер завдяки твердій невідступній підтримці Його Всесвятості ми отримали повноцінне й міцне інше – незалежну Церкву»[1].

Прикметно, що коли Церква Північної Македонії звернулася до Вселенського патріархату з проханням автокефалії, він поставив умову – визнання ПЦУ. Як заявив професор канонічного права митрополит Перістерійський Григорій Папатомас на зустрічі із священнослужителями та богословами, Вселенський патріархат не буде давати автокефалію Церкві Північної Македонії, аж поки вона не увійде в сопричастя з ПЦУ. Архієрей також висловив пропозицію до Вселенського патріархату щодо РПЦ – скасувати на 5 років автокефалію Російської Церкви[2].

Кульмінацією розбудови ПЦУ, важливою як в українському, так і міжнародному контексті, наразі можна вважати заяву Президента України Володимира Зеленського, який закликав Константинополь підняти статус Православної Церкви України до Патріархату. Уперше цей заклик прозвучав наприкінці серпня 2024 р. під час зустрічі президента з послами Вселенського Патріарха, які приїжджали до Києва і мали донести цю інформацію до Вселенського Патріарха Варфоломія[3]. Безумовно, ця ідея у разі її реалізації стане важливим чинником утвердження геополітичної суб'єктності України.

Отже, розбудова Православної Церкви України та зростання її міжнародного іміджу є одними із найефективніших форм протидії російській агресії в ідеологічній війні. Презентацією Української автокефалії у світі стало представництво ПЦУ в асамблеї Всесвітньої Ради Церков у жовтні 2022 р., яке підсилила резолюція із засудження російської агресії.

---

[1] Митрополит Епіфаній: Патріарх Варфоломій свом приїздом дав поштовх ПЦУ для нових звершень (25.08.2021). URL: https://risu.ua/patriarh-varfolomij-okrilivnas-obyednati-usih-pravoslavnih-ukrayinciv-navkolo-kiyivskogo-prestolu---mitropolitepifanij_n121274

[2] Дудченко А. Вселенський патріархат не дасть автокефалію Церкві Північної Македонії, поки вона не визнає ПЦУ, – ієрарх Елладської Церкви (19.07.2024). URL: https://risu.ua/vselenskij-patriarhat-ne-dast-avtokefaliyu-cerkvi-pivnichnoyimakedoniyi-poki-vona-ne-viznaye-pcu---yerarh-elladskoyi-cerkvi_n149699

[3] Зеленський вважає, що потрібно підвищити статус ПЦУ до Патріархату (22.09.2024). URL: https://risu.ua/zelenskij-vvazhaye-shcho-potribno-pidvishchitistatus-pcu-do-patriarhatu_n151074

ПІСЛЯМОВА

Дослідження проблематики становлення геополітичної суб'єктності України в умовах появи нових викликів та загроз стає надважливим завданням сучасної гуманітаристики. Власне, йдеться про цілий комплекс проблем, що потребують нового осмислення саме у силу того, що Україна, починаючи з XX століття, – це не просто складова сучасного світу, а один із головних вузлів політичних, економічних, ідеологічних суперечностей, «фронтир» перехрещення цивілізаційних «силових ліній».

Проведене дослідження дозволило окреслити цілу низку найактуальніших завдань у межах аналізу геополітичних викликів, що стоять перед сучасною українською державою та нацією, та запропонувати конкретні концептуальні підходи до формування адекватних відповідей спільноти на них. Насамперед це спроба концептуально відповісти на запитання – яким чином багатовікова латентна суб'єктність України перетворюється на не просто актуальну, а стабільну, устійнену актуальну?

Із 1917–1918 років Україна стала геополітичним дієвцем, і надалі ніхто зі світових і європейських суб'єктів геополітичних подій не міг обійти українське питання, а хто прагнув обійти, знехтувати ним, зазнавав катастрофи, як-от Друга Річ Посполита, Третій Райх, а потім СРСР. У різні історичні часи, в різних геополітичних обставинах Україна впливала на хід європейської та світової історії: не треба забувати, що Україна є однією з держав-засновниць Організації Об'єднаних Націй, а українці виявилися єдиною нацією (крім поляків), представники якої у складі різних армій і формувань воювали з державами Вісі всі шість років, з 1 вересня 1939-го по 2 вересня 1945-го.

Але не завжди Україна ставала таким дієвцем саме як повноправний національний суб'єкт. Саме тому актуальним завданням для сучасної науки стає теоретичне та практичне дослідження стану і перспектив геополітичної суб'єктності України в сучасному світі.

Суттєвим моментом усталення геополітичної суб'єктності України є систематичний спротив цьому з боку її північно-східного сусіда. «Історична Росія» перманентно перешкоджала найменшим проявам національного життя України та нищила їх, лицемірно декларуючи «природну нездатність» українців до державотворення, наполягаючи на їхній «неісторичності» та «безсуб'єктності». Власне, саме розуміння

суб'єктності серед класичних імперських і нинішніх неоімперських російських ідеологів, з одного боку, та демократично орієнтованих українських інтелектуалів є суттєво різним. Для імперії суб'єктність – це здатність нав'язувати волю Центру, метрополії, тримати у підпорядкуванні підвладні території та їхнє населення. Для демократичного суспільства суб'єктність – це інституційно пов'язаний із власною державою ступінь зрілості громадянського суспільства, яке усвідомлює та захищає свої інтереси, ставить і досягає власних цілей. Відмова у визнанні за Україною її суб'єктності зайвий раз доводить, що росіяни не вийшли за межі імперсько-колоніального дискурсу. Мрії про відновлення Росією статусу світової наддержави залишаються нездійсненими без повернення України в лоно впливу Кремля. Осмислюючи дійсність через поняття «метрополія – колонія» (хоча публічно й заперечуючи це), неоімперці не хочуть бачити, що в XXI столітті не лише зникла більшість колоніальних імперій минулого, а й значно змінилися функції національних держав.

Повномасштабна російська агресія прискорила зміни в державних інституціях України, продемонструвала їхню здатність змінюватись в напрямі більшої ефективності. Однорідніше стала українська нація, значно розширився простір використання української мови. Якщо у 1991 році, на момент відновлення державності, Україна не була моноетнічною та мононаціональною державою (помітна частина населення відносила себе до «совєтського народу» чи до «росіян» у політичному сенсі), то сьогодні спостерігаємо справжню Nation-state у класичному розумінні (коли «відносно однорідний народ населяє суверенну державу», яка достатньо впевнено відповідає на екзистенційний виклик із боку Росії). Попри існуючі негативні тенденції Україну навряд чи можна вважати «слабкою державою». Вона вистояла під ударом «другої армії світу» у 2022 році, наразі протистоїть війську, яке американські експерти піднесли до рівня «першої армії світу»[1], впевнено крокує в напрямі євроінтеграції і за багатьма критеріями вже відповідає вимогам вступу до ЄС. А якщо говорити про НАТО, то ЗСУ і Нацгвардія за рівнем реальної боєздатності перевищують показники більшості європейських армій. Не випадково Financial Times зазначає, що хоча

[1] These Countries Have the Strongest Militaries U.S. *News & World Report.* URL: https://www.usnews.com/news/best-countries/rankings/strong-military

станом на осінь 2024 року європейські союзники по НАТО сукупно мають 1,9 мільйона солдатів, насправді їм буде важко залучити до відбиття російської агресії понад 300 000 «багнетів». Західноєвропейські армії «тануть», значне число офіцерів і сержантів готове звільнитися у разі масштабної війни, отож сподівання в цьому сенсі покладаються з-поміж членів НАТО тільки на армії Польщі та США[1].

Що стосується самої наукової проблеми української суб'єктності, видається, її дослідження були недостатніми, оскільки їм істотно завадила постмодерна мода на заперечення самого поняття «суб'єкт» і на приписування індивідуальній та соціальній суб'єктності ледь не всіх лих людства у XX столітті, включно з тоталітаризмом. Насправді все навпаки: саме тоталітаризм ґрунтувався на запереченні суб'єктності як соціальної норми, питомої полісуб'єктності суспільства. За тоталітаризму, згідно з його міфологією, мав існувати лише монолітний «великий соціальний суб'єкт» на чолі з «великим вождем» і його близьким оточенням, які втілювали в собі всі можливі під оглядом канону чесноти, проте реально мусили діяти в річищі основних міфологічних канонів.

Поняття «дієвець» близьке до суб'єкта у сенсі активної дії. Геополітичний суб'єкт – це той, хто самочинно покладає цілі та діє, хто задає певні правила діяльності, і не тільки собі. Суб'єкт є «у широкому розумінні особа, організована група осіб, соціальна, етнічна та політична спільнота, суспільство в цілому, що здійснюють властиву їм діяльність, спрямовану на практичне перетворення предметної дійсності, теоретичне і духовно-практичне освоєння об'єктивної реальності; носій означених якостей, що уможливлюють виконання ним суспільно значущих функцій» [2] . У цьому визначенні не вистачає лише поняття «цілераціональність» як однієї з головних рис суб'єкта. Своєю чергою, «геополітика – це дослідження впливу таких факторів, як географія, економіка та демографія, на політику і особливо зовнішню політику держави; урядова політика, що керується геополітикою»[3]. У цьому сенсі набуває точності констатація, в якій ідеться про «нову геополітичну реальність України: витримавши натиск Росії, де-факто вона стала

[1] Wanted: new soldiers for Europe's shrinking armies. *Financial Times.* URL: https://www.ft.com/content/f9dc7922-8d5c-4f29-90f3-6a5d27311c1c

[2] Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди. Київ: Абрис, 2002. С. 613.

[3] Geopolitics. URL: https://www.merriam-webster.com/dictionary/geopolitics

кордоном нашої (ЄС. – Авт.) архітектури безпеки, а не буфером між нами та Росією»[1].

На особливу увагу заслуговує воєнно-політичний вимір української суб'єктності. У Росії офіційні особи стверджують, що українці, мовляв, не здатні бути самочинною нацією, вони годяться тільки на роль попихачів Заходу, що, наслідуючи Гітлера, англосакси змогли об'єднати майже всі європейські держави у боротьбі проти Росії, прагнучи знищити її на полі бою. Для досягнення своєї мети вони створили начебто нацистський, фашистський київський режим і його руками вирішують поставлене завдання. Україна ж самотужки не здатна вести війну, вона не може бути повноцінним геополітичним суб'єктом та спроможна лише на роль чийогось інструменту. Втім чимало незалежних аналітиків, вітчизняних і зарубіжних, теж не вважають Україну геополітичним суб'єктом у повному значенні, бо без західної допомоги вона б довго не втрималася. Хоча ані Друга Річ Посполита у 1920 році, ані СССР у 1941–1945 роках не були здатні вести війну без потужної допомоги з боку своїх союзників. Останнє визнав Сталін на Тегеранській конференції «Великої трійки»: «Отож Сполучені Штати є країною машин. Без використання цих машин за допомогою ленд-лізу ми би програли цю війну»[2]. Тим часом геополітичну суб'єктність ані Речі Посполитої доби «Дива на Віслі», ані СССР доби Сталінградської та Курської битв заперечити неможливо. Інакше кажучи, випадки, коли під час воєн та чи інша держава виживала і діяла як потужний геополітичний суб'єкт завдяки масштабній допомозі, не поодинокі. Ба більше, на початку Другої світової війни Польщу розгромив спільний удар Вермахту та Червоної армії, проте вона перетворилася на «підпільну державу», активного суб'єкта геополітики і зберігала цю свою рису аж до 1950-х років.

Тож постає питання: які чинники та ресурси є найголовнішими у здобутті та ствердженні актуальної, повноцінної геополітичної суб'єктності?

---

[1] Biscop Sven. Not Another Geopolitical Commission, Please! URL: https://www.egmontinstitute.be/not-another-geopolitical-commission-please/

[2] Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943. *Office of the Historian.* URL: https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943CairoTehran/d353.

Відтак автори монографічного дослідження дійшли висновку, що геополітичним суб'єктом стає той, хто прагне ним стати, і чільний ресурс у цьому – люди, нація, демос, їхня свідомість і воля, їхні цінності і цілі.

У монографії здійснена експлікація основоположних цінностей українців, сформованих культурно-історично, у тому числі на підґрунті архетипів української культури та ментальності. Потенціал внутрішньої гуманістичної суб'єктності України посилюється усвідомленням нацією своїх прав на життя, безпечне існування, свободу, суверенітет, а також осягненням необхідності активної протидії загрозам геноциду й екоциду, які загострилися під час повномасштабної російсько-української війни. Наразі зростає усвідомлення й опанування креативного потенціалу суспільної консолідації як ціннісної основи утвердження геополітичної суб'єктності України. Завдяки суспільній консолідації українців мисляча світова спільнота все більшою мірою починає усвідомлювати необхідність підтримки українського народу на глобальному рівні. Отже, аксіологічний підхід є суттєвим підґрунтям для утвердження геополітичної суб'єктності України і має й надалі досліджуватися в українознавстві.

Але найяскравіші носії національної суб'єктності, «vita heroica і тому maxima», за Олександром Кульчицьким, завжди перебували у відносній меншості серед загального населення, більшість становив соціально-антропологічний тип «vita minima». Такий розподіл із надто завеликою для суб'єктності нації чисельністю типу «vita minima», не подоланий донині, реально впливає і на результати виборів, і на перебіг війни з рашистами, і на впливовість України у світі. Понад те, у постколоніальному і посттоталітарному суспільстві назагал національна суб'єктність не може охоплювати всіх, хто номінально є громадянином цієї держави. Це серйозна проблема України, і не лише її.

В умовах російсько-української війни важливим чинником геополітичної суб'єктності України стає також конфесійна складова. Соціальна роль церкви в Україні у воєнні часи зростає завдяки виконанню гуманітарної місії та духовної опіки військових.

Війна Росії проти України стала могутнім каталізатором цивілізаційного вибору інституцій українського православ'я. Якщо спершу Євромайдан зими 2013–2014 років, а за ним воєнна й ідеологічна агресія Росії у 2014–2021 роках стали маркером соціальної ідентичності християнських конфесій в Україні, то повномасштабне вторгнення

російських окупантів 24 лютого 2022 р. остаточно поляризувало їхні позиції щодо національної ідентифікації та цивілізаційного вибору.

Історичний акт надання Вселенським патріархатом Православній Церкві України Томоса про автокефалію 2019 року має визначальне значення для геополітичної суб'єктності України. З отриманням Томоса було визнано неканонічним акт інкорпорування Київської митрополії до складу Московського патріархату у 1686 р. Зі створенням Української Помісної Православної Церкви під назвою «Православна Церква України» структура, яка себе раніше ідентифікувала як єдина канонічна православна церква в межах України, стала складовою Російської Православної Церкви. Це рішення остаточно розвіяло імперські ілюзії Москви про Україну як нібито канонічну територію російської церкви.

Російсько-українська війна яскраво виявила позицію УПЦ МП як структурної частини РПЦ і потужного інструменту реалізації політики й ідеології «русского мира» на теренах України. Фактично УПЦ МП представляє інтереси РПЦ, позаяк дотримується її установок на те, щоб Україна перебувала в сфері російських геоконфесійних інтересів. Ще у 2014 р. монастирі УПЦ МП у Криму стали ареалами зосередження російських формувань, а десятки послушників і ченців цієї церкви стали бойовиками-терористами. Скажімо, тодішній «міністр оборони ДНР», полковник ФСБ Ігор Гіркін (Стрєлков) в ефірі YouTube-каналу «Независимая студия» 11 жовтня 2018 р. заявив: «Вся моя особиста охорона складалася з духовних синів, монахів, ієромонахів Святогорської лаври. Повністю. До останнього чоловіка»[1]. Сьогодні є чимало фактів, що священики та ченці УПЦ МП відкрито пропагують російську агресію і закликають до порушення територіальної цілісності України. Відповідно актуальними стають шляхи протидії російським геоконфесійним інтересам утвердження Православної Церкви України; державне законодавство у релігійній сфері, зокрема Закон про заборону діяльності пов'язаних із РПЦ церков; посилення ролі засобів масової комунікації у подоланні релігійних загроз.

Розбудова Православної Церкви України і зростання її міжнародного іміджу є одними з ефективних форм протидії російській агресії в ідеологічній війні. Презентацією української автокефалії у світі стало

[1] Гиркин: "Вся моя личная охрана состояла из духовных сыновей, монахов, иеромонахов Святогорской лавры". URL: https://www.youtube.com/watch?v=ztTh-MAKWnA

представництво ПЦУ в асамблеї Всесвітньої Ради Церков у жовтні 2022 р., яке підсилила резолюція із засудження російської агресії.

Національно-патріотичну і прозахідну позицію в умовах російської агресії виявляють українські католицькі церкви східного і західного обряду. В умовах поки що недостатньо широкого визнання у світі новоствореної Православної Церкви України керівництво «більш досвідчених» УГКЦ і УКЦ своїми архіпастирськими візитами та іншими діями в країнах Європи здійснює важливу місію підтримки вимушених переселенців, єднання українців усього світу. Моделі єдності, які виходять від Української Греко-Католицької Церкви, пропагують принципи поєднання західної і східної християнських традицій на засадах екуменічної ідеї, що сприяє інтеграції України в європейський культурний і духовний простір.

Вочевидь основними геополітичними завданнями України в умовах посилення зовнішніх викликів та нової конфігурації міжнародних сил на світовій арені є: забезпечення суверенітету і територіальної цілісності; зміцнення міжнародної та внутрішньої безпеки України; зміцнення положення України в європейському і євроатлантичному цивілізаційному просторі шляхом активізації зусиль щодо всебічної інтеграції до європейських і євроатлантичних політичних та соціальних структур; зміцнення стратегічного партнерства зі США і зв'язків із країнами Західної Європи; зміцнення та консолідація особливих відносин зі стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Молдовою, Туреччиною; сприяння формуванню «поясу стабільності» та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії; посилення співпраці з тими азійськими країнами, геополітична роль яких зростає щороку і не спрямована на руйнацію євроатлантичного світу. В умовах повномасштабної агресії Україна підвищує свою геополітичну суб'єктність, формуючи коаліцію країн, що її підтримують. Натомість російська неоімперія історично приречена, бо розпад путінського тоталітаризму – це лише питання часу.

Але подальше зміцнення геополітичного положення України у світі буде можливим за умов реального і ефективного реформування більшості сфер суспільного життя, формування правової держави, мінімізації корупційних явищ, підтримки саморозвитку громадянського суспільства, формування потужного та структурованого середнього класу, створення належних умов для залучення іноземних інвестицій, які сприятимуть

економічному зростанню країни, і насамперед за наявності відповідальної, динамічної, професійної, патріотичної суспільно-політичної еліти, яка керуватиметься державницькими інтересами.

Політика підтримки громадянського суспільства як стрижня демократичних цінностей вимагає, щоб громадський сектор став опорою для всіх інших відповідальних організацій у сфері безпеки. Все це є ознакою зміни мислення на всіх рівнях (і в усіх секторах соціально-економічної діяльності) в умовах нелінійних загроз. Зміна стала можливою завдяки комплексному розгляду всіх соціально-економічних, політичних питань крізь призму безпеки. Це привело ЄС до реалізації і прийняття прагматичного підходу в своїй зовнішній політиці. Можливо, цей тренд можна розглядати як крок назад від політики, побудованої на цінностях, до прагматизму, але такий підхід здатний породити адекватну реакцію на зростаючу невизначеність і комплексні загрози. Неможливо сприяти розвитку демократії там, де сама національна безпека знаходиться під загрозою.

Методи, які застосувала Росія для розмивання національної суб'єктності України всередині, були спрямовані на слабку ланку – відсутність довіри між суспільством і державними інститутами. Дискредитуючи державну владу всередині країни, агресор отримує якщо не підтримку, то нейтралітет суспільства щодо своїх воєнних дій. Ті самі маніпулятивні інструменти Росія використовує для дискредитації української влади та взагалі ідеї незалежності України на світовій арені. Це свідчить про необхідність посилення національної і суспільної інформаційної стійкості партнерів-сусідів ЄС в умовах агресивного зовнішнього інформаційного тиску. А Україні потрібно збільшувати власну суб'єктність за рахунок широкого представлення української культури на світовій арені засобами публічної дипломатії. Треба активно пропонувати світові нашу картину завершення війни й післявоєнного устрою, пояснюючи та просуваючи переваги перемоги України для всього світу. Сильна суб'єктна Україна набагато важливіша для Європи та світу, ніж слабка та залежна.

Таким чином, досліджуючи інформаційну стійкість суспільства, ми можемо зробити висновок загалом про суб'єктність країни та її спільноти. Суб'єктність (agency) – найважливіша категорія, яка зв'язує особистість і суспільство; фактично цим поняттям описується здатність людей приймати рішення, які змінюють довколишню дійсність, те саме

стосується і країни, її суб'єктність – це здатність до самостійної внутрішньої та зовнішньої політики.

У сучасній науковій парадигмі наявне твердження, що світ 90-х років XX століття, коли Україна відновила незалежність, характеризувався нестабільністю, непрогнозованістю, принаймні у довгостроковій перспективі. Цей світ отримав назву VUCA-світ (акронім англійських слів volatility (нестабільність), uncertainty (невизначеність), complexity (складність), ambiguity (неоднозначність)). Із 2020 року, після загострення глобальних кліматичних, епідеміологічних та інших загроз, наша реальність в науковій літературі отримала нову назву – BANI-світ: brittle (крихкий), anxious (тривожний), nonlinear (нелінійний), incomprehensible (незрозумілий). І саме в таких специфічних умовах нових глобальних та національних викликів і загроз сучасна Україна виборює свою геополітичну суб'єктність як незалежна європейська держава та суб'єкт міжнародних правових відносин.

Сподіваємось, що запропоноване монографічне дослідження стане для науковців України поштовхом до подальших поглиблених пошуків шляхів та методів утвердження української геополітичної суб'єктності, а також буде в нагоді як гуманітаріям, так і широкому колу читачів, зацікавлених українознавчою проблематикою.

Наукове видання

ГЕОПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТНІСТЬ УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ
Монографія

Підписано до друку 08.12.2024 р. Формат 17,6х25,01.
Гарнітура Times New Roman Папір офсетний.
Ум-друк. арк. 19,2. Обл.-вид. арк. 18,8. Наклад 300 прим.